BIBLIOTEKA
PWSP
KRAKÓW
673

138775

BIBLIOTEKA
Wydział Sztuk Pięknych
Uniwersytetu Jagiellońskiego
KRAKÓWIE

4586
III

PORADNIKI NAUCZYCIELSKIE
TOM DRUGI

KAZIMIERZ SOCHANIEWICZ

NAUKA HISTORJI

WSKAZÓWKI DO SAMOKSZTAŁCENIA

Biblioteka Publ. Pedagogjum w Krakowie

LWÓW 1928
NAKŁAD I WŁASNOŚĆ K. S. JAKUBOWSKIEGO
SPÓŁKI Z OGR. ODP.

WSZYSTKIE PRAWA ZASTRZEŻONE

BIBLIOTEKA
Państwowej
Wyższej Szkoły Pedagogicznej
W KRAKOWIE
37
673

EX LIBRIS
UP MUZEUM PODRĘCZNIKA

UP - Kraków BG
1050155534

Z DRUKARNI K. S. JAKUBOWSKIEGO SPÓŁKI Z OGR. ODP. WE LWOWIE

PRZEDMOWA

Inicjatywę do napisania niniejszego poradnika dał mi z ramienia Wydawców p. DR. ZYGMUNT JAKUBOWSKI. Sposób przeprowadzenia zagadnienia wyjaśnia bliżej Wstęp. Zaznaczyć muszę jednak, że dziełko moje nie ma tych celów, jakie założył sobie „Poradnik dla samouków“ (serja I, tom 2, Nauki filologiczne i historyczne, Warszawa 1899) dziś zresztą w części, szczególnie nas tu obchodzącej, wyczerpany. Ściśle bowiem rzecz biorąc, nie przeprowadzam zastosowanego tam stopniowania, albowiem moje opracowanie ma cele związane tylko z przygotowaniem zawodowem, z nauczaniem historji i szkołą.

Nie mnie sądzić, czy spełniłem to zadanie należycie; uczynią to recenzenci, a przedewszystkiem obecni i przyszli koledzy po fachu, którzy mi niewątpliwie wskażą, czego w przyszłości w ramach postawionego celu żądać należy i czego praktyka, ten najlepszy sprawdzian w życiu, wymaga. Narazie muszę tylko złożyć podziękowanie za życzliwą pomoc i wskazówki, jakich mi po przeczytaniu rękopisu użyczyli, zwłaszcza w zakresie historji starożytnej, PROF. KONSTANTY CHYLIŃSKI oraz inni, a szczególnie jeden z moich dawnych mistrzów, który nie życzył sobie, bym go w przedmowie wymienił. Niepodobna mi jednak nie wspomnieć o tem i nie złożyć wyrazów wdzięczności, szanując mimo to jego wolę.

Wkońcu należy się podzięka Wydawcom za ułatwienia w pracy, zwłaszcza przez dostarczenie dzieł potrzebnych, dzięki czemu praca poszła w szybszem tempie, niżby to w moich warunkach było możliwe. Ponadto dziękuję p. DR. BRONISŁAWIE WÓJCIKÓWNIE za życzliwą i wydatną pomoc w literackiej korekcie mej książki.

K. Sochaniewicz

Lwów, w czerwcu 1928 r.

SPIS RZECZY

	Str.
Przedmowa	III
Errata, uzupełnienia i uwagi	VI
Wstęp	1
Literatura (wskazówki bibljograficzne)	11
Studjum teoretyczne	55
I. Wiadomości wstępne	57
II. Właściwe studjum historyczne. Historja powszechna	67
III. Źródła. Źródłoznawstwo (heurystyka). Nauki pomocnicze (podstawowe)	83
IV. Krytyka zewnętrzna. Ważniejsze typowe zbiory źródeł. Krytyka wewnętrzna (hermeneutyka) . . .	93
V. Studjum historji polskiej. Specjalizacja w zakresie studjum historycznego	101
VI. Źródła do dziejów Polski	109
A. Źródła bezpośrednie	109
B. Źródła pośrednie (tradycji)	112
Studjum praktyczne	147
I. Referaty (sprawozdania)	149
II. Opracowania źródłowe (rozprawki)	154
Indeks miejscowości, osób i rzeczy	163

Biblioteka Państw. Pedagogjum w Krakowie

Errata, uzupełnienia i uwagi

Str. 14 w. 17 od góry dodać: Uwaga: Nowe wydanie „Historyki“ jest obecnie w druku.

Str. 15 w. 11 od dołu dodać: Wojskowe Biuro Historyczne. Wskazówki metodologiczne do studjów historyczno-wojskowych nad wojną światową. Warszawa 1928. (Wydanie litografowane, zawiera: J. Stachiewicza: Podstawy badań historji wojennej; T. Różyckiego: Bibljografja wojny światowej; B. Pawłowskiego: Archiwa i bibljoteki, odnoszące się do wojny światowej; O. Laskowskiego: Zasadnicze pojęcia o heurystyce, krytyce źródeł, krytyce wewnętrznej źródeł; St. Rutkowskiego: Dokument i relacja, Zadania i metody wywiadu terenowego w studjach wojskowo-historycznych; T. Różyckiego: Organizacja badań historyczno-wojskowych zagranicą).

Str. 90 w. 7 od dołu. Już po wydrukowaniu odnośnej części Poradnika ukazał się trzeci zeszyt Archeionu, który zawiera nader cenną informacyjno-krytyczną pracę dr. Kazimierza Kaczmarczyka p. t. Literatura archiwalna odrodzonej Polski (1918—1926) (także i w osobnej odbitce).

Str. 91 w. 16 od góry, zamiast Zirbt Č... ma być: Zibrt Č. „Bibliographie české historie“. Dil I (i nast.), Praha 1900.

Str. 128 w. 17 od góry. Po słowach ... Kraków 1901, str. 319—341) — dodać: Uwaga: O nader cennych, niewydanych materjałach rękopiśmiennych z XVII w. Michałowskiego, informuje w cytowanem dziele W. Czermak. Nowe wiadomości podaje Kazimierz Tyszkowski: Z dziejów wyprawy Zygmunta III do Szwecji w roku 1598. (Relacje i diarjusze). Lwów 1927. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

WSTĘP

Biblioteka Państw. Pedagogiczna w Krakowie

WSTĘP

Wskazówki niniejsze, stanowiące rodzaj poradnika analogicznego typu, jaki dał prof. H. Gaertner w swej „Nauce o języku polskim“ (Poradniki Nauczycielskie, Tom pierwszy) są przeznaczone dla nauczycieli historji szkół średnich i seminarjów nauczycielskich (a także i szkół powszechnych), oraz dla studjujących historję, zwłaszcza dla tych, którym okoliczności nie pozwoliły na należyte przygotowanie uniwersyteckie[1]). Oczywiście studjum takie jest w pewnej mierze suroga-

[1]) O wymogach w zakresie studjum historycznego na uniwersytetach informuje M. Handelsman: Historyka. Cz. I. Zamość 1921. str. 37—42. (§ 7. Jak studjować historję). Podaje on także odnośną literaturę polską i obcą. Poza tem trzeba uwzględnić Rozporządzenie Ministra W. R. i O P. z dnia 2 kwietnia 1926. L. IV. S. W. 4159/26 w sprawie programu studjów i egzaminów w zakresie historji na stopień magistra filozofji. (Dziennik Urzędowy W. R. i O. P. nr. 8 (170) z r. 1926. Poz. 80). W zakres tego egzaminu poza rozprawą magisterską wchodzą: 1) Zasady metody badań historycznych, podstawowe wiadomości z nauk pomocniczych oraz źródeł historycznych w zakresie historji Polski; 2) Dzieje starożytne; 3) Dzieje średniowieczne (polskie i powszechne); 4) Dzieje nowożytne (polskie i nowoczesne); 5) Główne zasady nauk filozoficznych; 6) Do wyboru: *a)* albo pogłębiona znajomość pewnego okresu dziejów politycznych polskich lub powszechnych; *b)* albo pogłębiona znajomość pewnego działu historji gospodarczej, ustrojowej lub kulturalnej; *c)* albo pogłębiona znajomość nauk pomocniczych historji; *d)* albo geografja historyczna.

tem, bo wskazówki, nawet najdokładniejsze, nie zastąpią najważniejszej jego części, jaką stanowi łączna, zorganizowana praca uczniów i nauczyciela w uniwersyteckiem seminarjum historycznem. Ale z drugiej strony wiadomo, że seminarjum, nawet najlepiej wyposażone, jest tylko warsztatem pracy, który sam przez się nie zastąpi samodzielnego wysiłku, stanowiącego fundament każdej umiejętności.

O ile idzie o nauczycieli historji w szkołach średnich i seminarjach nauczycielskich, nie posiadających przygotowania uniwersyteckiego, zakończonego przepisanym dyplomem, to poradnik niniejszy bierze za punkt wyjścia program wymagań przy egzaminach uproszczonych[1]), i wychodzi z analo-

---

[1]) Program wymagań przy uproszczonych egzaminach państwowych na nauczycieli szkół średnich ogólno-kształcących i seminarjów nauczycielskich (Wyd. II. Warszawa 1925) ustala zakres wymagań z historji następująco: 1) „Na znajomości faktów historycznych oparte zrozumienie dziejów powszechnych ze szczególnem uwzględnieniem Polski; w szczególności: zrozumienie rozwoju państwowego, społeczno-gospodarczego i kulturalnego (literackiego i artystycznego) Polski, oraz najważniejszych cywilizowanych narodów starożytności, wieków średnich i świata nowożytnego"; 2) „Znajomość najważniejszych źródeł do dziejów Polski. Dowody gruntownego przestudjowania kilku nowych dzieł historycznych z pośród najwybitniejszych pod względem wartości naukowej. Umiejętność wymienienia najważniejszych opracowań z zakresu historji powszechnej i polskiej"; 3) „Elementarne orjentowanie się w krytyce źródeł i metodologji badań historycznych"; 4) „Znajomość politycznej i gospodarczej geografji powszechnej, a zwłaszcza geografji ziem polskich przynajmniej w zakresie podręczników szkolnych; znajomość Atlasu Romera i umiejętność posługiwania się nim"; 5) „Znajomość głównych zasad dydaktyki przedmiotu oraz dokładne zapoznanie się z programami Ministerstwa". (Wskazówki bibljograficzne zestawiono poniżej w wykazie literatury).

gicznych przesłanek wymienionej książki H. Gaertnera. A więc ma na celu ułatwić nauczycielowi nabycie i pogłębienie wiadomości najważniejszych potrzebnych do realizacji programu nauczania historji w szkole średniej i seminarjum nauczycielskiem. To byłby cel maksymalny. Obok tego zakłada sobie cel skromniejszy, dający się w ramach poprzedniego zamknąć, a mianowicie, uwzględniając potrzeby nauczycieli siedmioklasowych szkół powszechnych, przygotowujących się do egzaminu według programu Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego[1]), stara się im dać pełny, niejako idealny obraz studjów, choć wyższy co do wymogów, lecz nie odbiegający od wskazań ramowych programu tego kursu. W ramach obu założeń, względnie celów, może też książeczka niniejsza spełnić ubocznie cel trzeci t. j. stać się poradnikiem zarówno początkującego historyka, jak i nauczyciela wogóle, pragnącego nawiązać kontakt przerwany z nauką.

Idąc po linji owych wytycznych oraz wskazań analogicznych poradnika prof. H. Gaertnera, aczkol-

---

[1]) Statut i Program Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego (Rozp. Min. W. R. i O. P. z dnia 2 czewca 1923 r. L. 5817/I) (Warszawa 1923; drugie wydanie w przygotowaniu) ustala wymogi z historji powszechnej i polskiej następująco: „Pogłębienie kursu historji powszechnej i Polski ze szczególnem uwzględnieniem dziejów i pomników kultury materjalnej i duchowej. Rozwój instytucyj prywatnego i publicznego życia w Polsce oraz jej stosunków z sąsiadami. Sprawa polska w wieku XIX i XX. Poznanie ważniejszych źródeł historycznych z uwzględnieniem przeznaczonych do lektury szkolnej“. (Wskazówek bibljograficznych programu nie podaję tu, albowiem znajdzie je czytelnik zestawione w umieszczonym poniżej wykazie literatury).

wiek z innej dziedziny zaczerpniętych, lecz opartych na jego kilkuletnich doświadczeniach w pracy na kursach nauczycielskich, starałem się ze swej strony spożytkować także własne doświadczenie, zdobyte w praktyce nauczycielskiej w gimnazjum państwowem oraz na stanowisku przewodniczącego Komisji planów i nauczania historji Oddz. Lw. Zw. Zaw. Naucz. Pol. Szk. Średnich i wykładowcy na kursie dydaktyki historycznej, urządzonym w r. szk. 1926/27 dla studentów uniwersytetu we Lwowie z ramienia powyższego Związku. Dlatego też w zestawieniu moich wskazówek starałem się je tak ułożyć i ugrupować, by dawały studjującemu w zakresie najciaśniejszym, t. j. dla kandydatów do egzaminu według programu Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego, możność opanowania potrzebnego materjału w ciągu jednego roku intensywnej pracy. Co się zaś tyczy kandydatów do uproszczonego egzaminu, to zaznaczyć trzeba, że czas ten może wynosić i więcej, bo ta rzecz zależy już od stopnia indywidualnego przygotowania kandydata.

Oczywiście w obu wypadkach obowiązuje jednak podstawowe założenie, że studjujący ma odpowiednie przygotowanie ogólne (ukończenie szkoły średniej ogólno-kształcącej, względnie seminarjum nauczycielskiego) a poza tem odpowiednie dla naszych celów przygotowanie elementarne t. j. posiada znajomość faktów historycznych objętych wymogami programów historji: *a)* 7-klasowej szkoły powszechnej; *b)* szkoły średniej ogólno-kształcącej względnie seminarjum państwowego nauczycielskiego [1]).

[1]) Poza programem o zasobie faktów historycznych, których znajomość jest potrzebna nauczycielowi, informują najlepiej p o d-

Poza tem istnieje jeszcze założenie, względnie warunek drugi, choć pozornie uboczny, niemniej jednak ważny, bo pozostający w ścisłym związku z osnową cytowanych programów, zarówno uproszczonego egzaminu jak i egzaminu po ukończeniu Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego: znajomość języków, którą uważam za nieodzowną przy opracowywaniu jakiegoś działu, względnie przy studjowaniu wybitniejszych dzieł historycznych. Nie mam tu rzecz jasna na myśli znajomości języków martwych potrzebnych do specjalnego studjum historji powszechnej, jak np. języków orjentalnych: staroegipskiego,

---

ręczniki. „Spis podręczników szkolnych dozwolonych do w użytku w szkołach powszechnych na rok szk. 1927/8“ (Warszawa 1927) wymienia w tym kierunku w zakresie historji jako książki pomocnicze dla nauczyciela: dla oddziału III: W. Smoleński. Szkoła powszechna. Historja Polski. Warszawa. Gebethner i Wolff; dla oddziału IV.: J. Kisielewska. W służbie Ojczyzny. Pogadanki historyczne dla IV oddziału Cz. I i II. Warszawa. Gebethner i Wolff; jako podręczniki szkolne: dla oddziału V: *a)* B. Gebert i G. Gebertowa. Opowiadania z dziejów powszechnych ze szczególnem uwzględnieniem dziejów Polski. Cz. I. Do elekcji Stanisława Augusta. Lwów-Warszawa. Książnica Polska; *b)* B. Gebert i G. Gebertowa. Opowiadania z dziejów powszechnych, ze szczególnem uwzględnieniem dziejów Polski, Litwy i Rusi. Dla szkół powszechnych kresów wschodnich. Cz. I. Lwów. Książnica-Atlas. 1925; *c)* Włodzimierz Jarosz. Opowiadania z dziejów powszechnych i polskich dla klasy V szkół powszechnych. Cz. I do czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego, wyd. IV. Lwów-Warszawa-Kraków. Wydawn. Zakładu Nar. im. Ossolińskich. 1926; dla oddziału VI: *a)* Gebert i G. Gebertowa. Opowiadania z dziejów powszechnych ze szczególnem uwzględnieniem dziejów Polski (do ostatnich czasów). Lwów-Warszawa. Książnica-Atlas. *b)* Włodzimierz Jarosz. Opowiadania z dziejów powszechnych i polskich dla klasy VI szkół powszechnych. Cz. II. (Od elekcji Stanisława

asyryjskiego, hebrajskiego, arabskiego i t. d. lub np. specjalnej znajomości języków klasycznych t. j. greckiego i łacińskiego, potrzebnych specjaliście do dziejów Grecji i Rzymu. Niemniej jeden z celów głównych t. j. pogłębienie kursu historji powszechnej i Polski (nie mówiąc już o specjalizacji, wiodącej do samodzielnych badań), wymaga przy wyborze monografij tyczących średniowiecza znajomości języka łacińskiego, a poza tem wskazana jest przy wyborze monografij z zakresu dziejów nowożytnych, znajomość języków obcych nowożytnych: ruskiego, niemieckiego, rosyjskiego, francuskiego i t. d., tem bardziej, że dla zrozumienia tła powszechno-dziejowego potrzebną jest rzeczą zapoznanie się z klasycznemi

---

Augusta Poniatowskiego do czasów dzisiejszych). Wydanie III. Lwów-Warszawa-Kraków. Wydawn. Zakł. Nar. im. Ossolińskich 1926. — „Spis książek szkolnych dozwolonych do użytku w szkołach średnich ogólno-kształcących na rok 1927/8“ (Warszawa 1927) przewiduje dla gimnazjum niższego: *a)* B. Gebert i G. Gebertowa. Opowiadania z dziejów ojczystych. Książnica Polska T. N. S. W. Lwów-Warszawa. (Przystosowane do programu Min. W. R. i O. P.). *b)* M. Janelli i J. Kisielewska. Z dziejów ojczystych. Książnica Polska. T. N. S. W. Lwów-Warszawa. (Przystosowane do programu Min. W. R. i O. P.). *c)* Wł. Jarosz Dzieje Polski. Warszawa, 1921. Inst. Wyd. „Bibljoteka Polska“. (Nie przystosowane do programu Min. W. R. i O. P.). Z niewymienionych jeszcze w spisie podręczników na rok 1927/28, ale już aprobowanych należy tu wspomnieć, bardzo cenne dla swych zalet dydaktycznych, Jana Dąbrowskiego: Wiadomości z dziejów Polski; t. I. (Lwów, 1927. K. S. Jakubowski); t. II. (Lwów, 1928. K. S. Jakubowski); t. III. (w przygotowaniu). Poza tem przewiduje dla niższego gimnazjum wymieniony spis wypisy, które wyszczególniam w wykazie literatury, podanym niżej, odpowiednio oznaczone. Wykaz podręczników, wypisów oraz tekstów źródłowych dla gimnazjum wyższego, znajdzie czytelnik również w spisie literatury podanym poniżej.

dziełami historjografji francuskiej, niemieckiej, angielskiej, rosyjskiej i włoskiej.

Sprawa znajomości języków nie jest obojętna, gdy idzie o egzamin piśmienny. Choć bowiem ani uproszczony egzamin, ani egzamin w Państwowym Wyższym Kursie Nauczycielskim nie zawiera warunku napisania opartej na źródłach oryginalnych rozprawy naukowej (nieodzownego warunku dla magisterjum), niemniej jednak pamiętać należy, że w myśl powołanego programu wymagań przy egzaminie uproszczonym kandydat otrzymuje dwa tematy, oparte na podstawie lektury uzupełniającej, przedstawionej przez niego. Również i program Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego przewiduje „gruntowniejsze opracowanie jednego działu“. Ponieważ owo gruntowniejsze poznanie, względnie opracowanie pewnego działu, nie opiera się na przystępnych podręcznikach, lecz monografjach, a te posługują się aparatem źródłowym, najczęściej opartym o teksty oryginalne, przeto, dla racjonalnego korzystania z opracowań, zalecona jest taka znajomość języków, aby pozwoliła ona niejako wglądnąć w warsztat pracy naukowej t. j. aby dopuściła do krytycznego zapoznania się ze źródłami, powołanemi w odnośnych dziełach. Jest też takie staranne przestudjowanie jakiejś klasycznej monografji z uwzględnieniem aparatu źródłowego najlepszym środkiem, wiodącym do orjentowania się w krytyce źródeł i metodologji badań historycznych, co jak wiadomo stanowi również jeden z wymogów egzaminu uproszczonego. Można to zaś uczynić naprawdę z korzyścią tylko przy znajomości tych języków, w których pisane są źródła. Dlatego przy wyborze specjalnego działu ekstern w Państwowym

Wyższym Kursie Nauczycielskim a przy przedkładaniu lektury uzupełniającej kandydat do egzaminu uproszczonego, powinien się liczyć zawsze ze swą znajomością języków: nie imać się monografij, zwłaszcza dotyczących średniowiecza i czasów starożytnych, przy braku wystarczającej znajomości potrzebnych do tego języków.

Przy układzie niniejszego poradnika trzymałem się następującego porządku: na czele pomieściłem wykaz literatury, w którym obok podręczników i dzieł wskazanych bibljograficznie przez programy [1]), a oznaczonych specjalnym systemem znakowania, wprowadziłem dodatkowo podręczniki wskazane ministerjalnym spisem książek szkolnych dozwolonych do użytku w szkołach średnich oraz pewne prace, które nie są oznaczone żadnym znakiem. Są to opracowania (monografje), które ukazały się w czasie po wydaniu programów, a niewątpliwieby się w nich znalazły ze względu na swój klasyczny charakter, a następnie prace takie, których znajomość może się okazać pożyteczną w samej praktyce nauczycielskiej. Nie kogo innego też jak nauczycieli szkół średnich miałem na myśli, uwzględniając może silniej niżby to było potrzebne, dane bibljograficzne, odnoszące się do historji starożytnej, wychodząc z założeń,

---

[1]) Zaznaczyć muszę, że owe wskazania bibljograficzne programów były czynnikiem wysoce krępującym piszącego, który niejednokrotnie nawet wbrew osobistemu sądowi musiał pewne prace w wykazie literatury pomieścić. Ponadto w związku z tem musiały pójść i szczegółowe wskazania i odsyłacze do pewnych prac w duchu i po linji programu, czego jednak nie należy uważać ani jako chęć forytowania pewnych prac, ani schlebiania ich autorom, ani jako lekceważenia pominiętych.

że elementarna znajomość antyku zarówno dla medjewalisty, jak i nowożytnika jest potrzebna, co znalazło wyraz w uniwersyteckich przepisach magisterskich. Zresztą te uzupełnienia literatury są pewnem i koniecznem ułatwieniem w pamięciowem opanowaniu bibljografji historycznej. Program bowiem uproszczonego egzaminu wymaga również umiejętności wymienienia najważniejszych opracowań z zakresu historji powszechnej i polskiej. Niezależnie od tego ogólnego spisu literatury w poszczególnych rozdziałach daję wskazówki bibljograficzne, o ile tego zajdzie potrzeba, wychodząc z tego stanowiska, że wskazówek takich nigdy nie jest za wiele, niemniej jednak zaznaczam, że o ile one mają charakter informacyjny, wychodzący poza ramy programu, to podaję je (z pewnemi wyjątkami) w przypiskach. Niemniej jednak niepodobna mi tu nie podkreślić znaczenia znajomości bibljografji historycznej[1]), jako podstawowego czynnika w studjum historycznem, a przedewszystkiem znajomości i gruntownego zapoznania się z układem i treścią pomnikowej „Bibljografji historji polskiej“ Ludwika Finkla (1891—1914. Kraków 3 części i 2 dodatki), oraz podstawowego polskiego czasopisma historyczne-

[1]) Wskazówki co do tej ważnej umiejętności, opracowującej (spisującej) systematycznie drukowaną produkcję (z greckiego: *biblion* = książka, *grafo* = piszę) znajdzie czytelnik bądź w książce St. Ptaszyckiego („Encyklopedja nauk pomocniczych historji i literatury polskiej“. Część I. Lublin 1922, str. 9—10, 21, 37—70, 120—146), bądź u M. Handelsmana („Historyka“, str. 74—95, § 12. Bibljografja historyczna). Do tych dzieł informacyjnych odsyłam w wypadkach: 1) ileby moje wskazówki bibljograficzne okazały się nie wystarczającemi; 2) o ileby studjujący samodzielnie uważał, że musi wyjść poza zakres chrono-

go, jakiem jest „Kwartalnik Historyczny“ (wychodzi od r. 1886).

Poza bibljografją całość poradnika rozpada się na dwie części: pierwsza z nich zawiera wskazówki do teoretycznej pracy, przyczem zwrócono uwagę na niezbędne ćwiczenia praktyczne i najbardziej celowy dobór podręczników. Część druga podaje tematy i wskazówki do prac piśmiennych (referatów), z których kilka przynajmniej trzeba przerobić. Nadto pomieszczam tu wskazówki do pisania rozprawek, by wskazać drogę do samodzielnej pracy tym, których badanie historyczne specjalnie interesuje.

---

logiczny i rzeczowy Bibjografji historji polskiej L. Finkla. Z podstawowemi zwłaszcza dla dziejów Polski bibljografjami (u Handelsmana l. c. str. 76—77, 80—81, 83—84, 86—88) a już bezwarunkowo z Bibljografją L. Finkla najlepiej zapoznać się w ten sposób, żeby nie ograniczając się do zapamiętania tytułów, starać się dzieła bodaj zgrubsza obejrzeć w jakiejś publicznej bibljotece, a nawet przewertować; w ten sposób będzie można ich pożyteczność samodzielnie ocenić, a zwłaszcza zapoznać się z ich układem, co ma praktyczne znaczenie dla wszelkich poszukiwań naukowych.

LITERATURA

LITERATURA[1])

Wskazówki bibljograficzne

Uwaga. Podane na początku niektórych pozycyj bibljograficznych znaki określają sposób korzystania z podręczników i dzieł w świetle urzędowych wskazówek (stanowisko w kanonie lektury). Znaczenie pozycyj nieopatrzonych znakiem objaśniono w przedmowie. Dzieła, zawarte w Katalogu pracowni naukowej Bibljoteki Jagiellońskiej w Krakowie, podano drukiem rozstrzelonym.

††† Podręczniki wskazane dla obowiązkowego studjum programem Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego (rozp. Min. W. R. i O. P. z dnia 2 czerwca 1923 r. L. 5817/I).

†† Dzieła wskazane jako lektura obowiązująca programem j. w.

† Dzieła do dowolnego wyboru (2—3 dzieł) wskazane jako lektura polecona programem j. w.

---

[1]) W podanym wykazie literatury mieszczą się opracowania bardzo elementarne obok poważnych i obszernych (wielotomowych) dzieł. System znaków odpowiednio dzieła klasyfikuje. Ta nierównomierność była jednak podyktowana względami natury praktycznej, wynikającej z celu książki. Również szerszy charakter co do zakresu mają dlatego wskazówki do historji starożytnej, uwzględniające nietylko kompendja z zakresu historji politycznej, ale także z historji kultury, nauk pomocniczych i tekstów źródłowych, a ponadto pewne monografje.

** Dzieła stanowiące obowiązkową lekturę przy uproszczonych egzaminach państwowych na nauczycieli szkół średnich ogólno-kształcących i seminarjów nauczycielskich.

* Dzieła stanowiące lekturę uzupełniającą przy uproszczonych egzaminach j. w., z których to dzieł kandydat obowiązany jest przestudjować przynajmniej te, które dotyczą obranej przez niego epoki lub zagadnienia.

= Dzieła, podręczniki i t. p. środki naukowe wymienione w „Spisie książek szkolnych, dozwolonych do użytku w szkołach średnich ogólnokształcących na rok szk. 1927/28". (Warszawa 1927).

I. Podręczniki z zakresu metodologji historji oraz nauk pokrewnych

** Handelsman M., Historyka. Cz. I. Zasady metodologji historji. Zamość 1921.

** Langlois Ch. v.—Seignobos Ch., Wstęp do badań historycznych. Z francuskiego przełożyła Wanda Górkowa, z przedmową St. Zakrzewskiego. Lwów 1912.

Bauer W., Einleitung in das Studium der Geschichte. Tübingen 1921.

Lamprecht K., Moderne Geschichtswissenschaft. Freiburg i. /Br. 1905.

Bernheim E., Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie. 5—6 Auflage. Leipzig 1908.

Uwaga: Istnieje skrót tegoż autora p. t. Einleitung in die Geschichtswissenschaft 1905 (Sammlung Göschen).

Wolf G., Einführung in das Studium der neueren Geschichte. Berlin 1910.

Ptaszycki St., Encyklopedja nauk pomocniczych historji i literatury polskiej. Część I. wyd. 2. Lublin 1922 [1]).

Mościcki H., Wskazówki praktyczne dla nauczycieli historji w szkołach średnich i powszechnych. Warszawa 1925.

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Wskazówki metodyczne do programu gimnazjum państwowego. Filologja klasyczna (gimnazjum wyższe). Warszawa 1927. Skład Główny: Książnica-Atlas. T. N. S. W. Warszawa-Lwów.

Czekanowski J., Wstęp do historji Słowian (Lwowska Bibljoteka Slawistyczna. Tom III). Lwów 1927. K. S. Jakubowski.

Bystroń J. St., Wstęp do ludoznawstwa polskiego. (Lwowska Bibljoteka Slawistyczna. Tom II). Lwów 1926. K. S. Jakubowski.

Wierzbowski T., Vademecum. Podręcznik dla studjów archiwalnych. Wydanie 2. Lwów-Warszawa 1926.

Kutrzeba St., Historja źródeł dawnego prawa polskiego. T. I—II. Lwów. Ossolineum. 1925—1926.

II. Podręczniki dla studjum wstępnego

1. Geografja, etnografja, nauka o Polsce współczesnej

* Pawłowski St., Geografja dla klas wyższych. T. I. Geografja ogólna. T. II. Kraje i morza europejskie. Cz. I. Kraje i morza europejskie. Cz. II. Polska. T. III. Kraje i morza pozaeuropejskie. Lwów-Warszawa. Książnica-Atlas.

---

[1]) W używaniu dzieła wskazana jest pewna ostrożność, zwłaszcza w działach opisowych. Wskazówki bibljograficzne nietyle w studjum, ile w poszukiwaniach naukowych cenne.

Pawłowski St., Geografja Europy. Podręcznik dla klas wyższych szkół średnich. Lwów-Warszawa 1927. Książnica-Atlas.

Martonne E. de., Zarys geografji fizycznej (w tłumaczeniu Stanisława Pawłowskiego). Lwów-Warszawa 1927. Książnica-Atlas.

Wiśniowski Dr. T. i Pokorny Dr. W., Nauka o ziemi. Zasady geologji i geografji fizycznej ze szczególnem uwzględnieniem ziem Rzeczypospolitej. Lwów 1923. K. S. Jakubowski.

Romer E., Powszechny atlas geograficzny. Cz. I. Ogólna. Cz. II. Europa. Cz. III. Kraje pozaeuropejskie.

— Geograficzno-statystyczny atlas Polski. Wyd. II. 1921.

Treść: 1. Hipsometrja. 2. Geologja. 3. Klimat. 4. Roślinność. 5. Historja. 6. Administracja. 7. Gęstość zaludnienia. 8. Przyrost zaludnienia. 9. Polacy. 10. Język. 11. Rzymsko-katolicy. 12. Żydzi, zmiany stanu posiadania narodowego. 13. Polacy na kresach. 14. Polacy na Litwie i Rusi. 15. Kościół. 16. Oświata *A*. Szkoły. 17. Oświata *B*. Druki polskie z r. 1794—1830, 1831—1869, 1870—1913. Prasa polska z r. 1913. 18. Własność ziemska. 19—26. Uprawa roli. 27—29. Hodowla bydła. 30. Płody kopalne. Śląsko-polski okręg przemysłowy. Produkcja górnicza w r. 1910. 31—32. Przemysł. 33. Oszczędność ludowa. 34. Komunikacja.

— Polski atlas kongresowy. Lwów-Warszawa 1921.

** Romer E. Atlas Polski współczesnej. Lwów-Warszawa 1926. Książnica-Atlas.

Treść: 1. Polska fizyczna. 2. Polska polityczna. 3. Stosunki fizyczne i gospodarcze. 4. Gęstość zaludnienia i etnografja. 5. Polska: Część północna. 6. Polska: Część południowa. 7. Kraje bałtyckie. 8. Kraje czarnomorskie. 9. Geologja. 10. Klimat. 11. Flora. 12. Fauna. 13. Płody kopalniane. 14. Rolnictwo 15. Chów bydła.

Kozenna Atlas geograficzny, wydanie 6 opracował i uzupełnił Tadeusz Radliński. Warszawa 1926. Gebethner i Wolff.

** Pawłowski St., Geografja Polski. Wydanie 2 (bez roku wydania).

** Sujkowski A., Geografja ziem dawnej Polski. Wydanie 2. Warszawa 1921. M. Arct.

Lencewicz St., Kurs geografji Polski. Warszawa 1922.

Encyklopedja Polska. T. I. Dział I i II. Geografja fizyczna ziem polskich i charakterystyka fizyczna ludności. Kraków 1912. (Akademja Umiejętności. Praca zbiorowa).

Sobiński St., Geografja Polski. Wydanie 2. Lwów 1926. K. S. Jakubowski.

* Smoleński J., Krajobraz Polski. Warszawa 1912.

** Bujak - Pazdro - Próchnicki - Sobiński. Polska współczesna (Nauka obywatelska). Wydanie 2. Lwów 1926. K. S. Jakubowski.

* Grabowski E., Rozwój zaludnienia w Polsce w zestawieniu z innemi krajami według spisu z dnia 30 września 1921 r. Warszawa. (Bibljoteka Składnicy nr. 13).

Kutrzeba S., Polska współczesna. (Trud i wartość państwa polskiego). Kraków 1926.

Starzyński St., Współczesny ustrój prawno-polityczny Polski i innych państw słowiańskich (Monografje i podręczniki T. IV). Lwów 1928. K. S. Jakubowski.

Karłowicz J., Lud. Rys ludoznawstwa polskiego. (Polska. Obrazy i opisy. Lwów. Wyd. Macierzy Polskiej. T. I. str. 71—215).

Fischer A., Lud polski. Podręcznik etnografji Polski[1]). Lwów 1926. Ossolineum.

2. Geografja i kartografja historyczna

Kretschmer K., Historische Geographie von Mittel-Europa. München-Berlin 1904.

Gloger Z., Geografja historyczna ziem dawnej Polski. Kraków 1900.

Koneczny F., Geografja historyczna. (Polska. Obrazy i opisy. T. I. str. 218—317).

Tymieniecki K., Rozwój terytorjalny Polski. Warszawa 1916.

Halecki O., Geografja polityczna ziem ruskich, Polski i Litwy. 1340—1569. Sprawozdanie z posiedzeń Tow. Nauk. Warsz. Wydziału I i II. 1917.

Semkowicz W., Geograficzne podstawy Polski Chrobrego. Kraków 1926.

Duda F., Rozwój terytorjalny Pomorza polskiego (w. XI—XIII). Kraków 1909.

Natanson-Leski J., Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej. Cz. I. Granica moskiewska w epoce jagiellońskiej. Warszawa 1922.

— Atlas historyczny. Cz. I. Dzieje starożytne. Lwów 1906. Książnica-Atlas.

Kiepert H., Atlas antiquus (11 Aufl.). Berlin 1892.

---

[1]) Uzupełnieniem bibljograficznem wspomnianej książki jest „Przegląd polskich wydawnictw etnograficznych i etnologicznych za lata 1925—1927“ A. Fischera. Kw. Historyczny XLI (1927), str. 593—611, oraz „Bibliografja ludoznawcza za rok 1925“ A. Bachmana. (Lud, Organ Pol. Tow. Etnologicznego, S. II. T. V, str. 140—144).

Perthes Justus, Atlas antiquus. Taschen-Atlas der Alten Welt von Dr. Alb. von Kampen. Gotha J. Perthes.

Droysen G., Allgemeiner historischer Hand-Atlas in 96 Karten. Bielefeld-Leipzig 1886.

Spruner-Menke, Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelalters u. d. neueren Zeit. 3 Aufl. Gotha 1880.

F. W. Putzgera Atlas historyczny do dziejów starożytnych i średniowiecznych, opracował J. Lewicki i W. Bojarski. Warszawa 1924. Nakładem M. Eisenkremera [1]).

F. W. Putzgers Historischer Schul-Atlas, bearbeitet und herausgegeben von A. Baldamus, E. Schwabe und G. Ambrosius. Bielefeld u. Leipzig 1924. (Wydanie 45).

Perthes Justus, Geschichts-Atlas. Taschen-Atlas zur mittleren und neueren Geschichte von Dr. Alfred Schulz. Gotha, Justus Perthes.

Lelewel J., Atlas historyczny do dziejów Polski (wyd. w r. 1844).

Niewiadomski E., Atlas do dziejów Polski. Warszawa 1920 (wydanie 4). M. Arct.

Arnold St., Polska piastowska [2]). Wiek X—XIV. Wydanie Tow. Akc. „Uranja“ Warszawa. (Podziałka 1 : 1,000.000).

Natanson-Leski J., Polska w epoce mocarstwowej. Wiek XIV—XVIII. Wyd. Tow. Akc. „Uranja“. Warszawa. (Podziałka 1 : 1,000.000).

---

[1]) Istnieje też skrócone wydanie tego atlasu, również w polskiem tłumaczeniu. Oba jednak wydania polskie stoją znacznie w tyle za wydaniem niemieckiem w nowem opracowaniu.

[2]) Wszystkie wymienione mapy w podziałce 1 : 1,000.000 są mapami ściennemi. Jedynie mapa W. Semkowicza wyszła także w formacie podręcznym w podziałce 1 : 3,000.000.

*

Semkowicz W., Rzeczpospolita Polska w r. 1771, z uwzględnieniem granic i miejsc historycznych od początku XVII w. (Podziałka 1 : 1,000.000).

Majerski St., Ziemie dawnej Polski. Lwów. Polskie Towarzystwo Pedagogiczne.

III. Podręczniki do systematycznego studjum historji

1. Dzieła obejmujące całokształt historji powszechnej [1])

* Seignobos Ch., Dzieje starożytne, średniowieczne i nowożytne. 3 tomy.

Dzieje powszechne ilustrowane. Na podstawie najnowszych badań i dzieł historycznych opracowali przystępnie Cz. Pieniążek, Dr. H. Sawczyński, Alfred Szczepański (Żegota Prawdzic, K. J. Nittman, B. Zawadzki, M. Lityński, Robert Riszka). (Dzieje starożytne, T. I—IV, Średniowiecze, T. V—VI, Historja nowożytna, T. VII—XII, Czasy najnowsze do r. 1901, T. XIII—XV) pod kierunkiem Dr. L. Kubali. Wiedeń. Nakładem F. Bondego [2]).

Malet A., Nouvelle histoire universelle depuis l'antiquité jusqu'à nos jours. T. I—IV. Paris. Hachette 1924.

Weltgeschichte. Die Entwickelung der Menschheit in Staat u. Gesellschaft in Kultur u. Geistesleben. Hg. von I. v. Pflug-Hartung Berlin 1907—10. (Ullstein). Istnieje też nowe wydanie: Berlin 1922.

Praca zbiorowa: T. I. Starożytność. T. II. Średniowiecze. T. III. Wschód. T. IV—VI. Czasy nowożytne.

---

[1]) Bibljografję historji powszechnej za rok 1925 zestawił K. Maleczyński. Kw. Hist. XL (1926) str. 235—280; za rok 1927 tenże j. w. XLI (1927) str. 663—690.

[2]) Dzieło obszerne, przestarzałe, ale nader cenne dla swego materjału ilustracyjnego.

††† ** = Zakrzewski W., Historja powszechna. T. I. Historja starożytna. Wydanie 11. Gebethner i Wolff. Kraków-Warszawa. T. II. Historja wieków średnich. Wyd. 9. Gebethner i Wolff. Kraków-Warszawa. T. III. Historja nowożytna, uzupełnił L. Boratyński. Wydanie 9—10. Kraków-Warszawa. Gebethner i Wolff. Wyd. 11. Kraków. Nakładem autora.

** Korzon T., Historja powszechna [1]).

Historja starożytna. Wyd. 9 (w opracowaniu K. Wachowskiego). Gebethner i Wolff. (nieprzystosowane do programu Min. W. R. i O. P.). Historja wieków średnich, wyłożona sposobem elementarnym. Wyd. 4 poprawne. Warszawa 1914. Gebethner i Wolff. Historja nowożytna. T. I. do r. 1648. Wyd. 3. Warszawa 1912. Gebethner i Wolff. Historja nowożytna. T. II. od 1649—1788 r. Warszawa 1903. Gebethner i Wolff. Historja nowoczesna. 1788—1805, uzupełniona latopisem XIX stulecia. Warszawa 1906. Gebethner i Wolff.

Richet Ch., Abrégé d'histoire générale. Paris 1919.

Szelągowski A., Dzieje powszechne i cywilizacji. T. I—III. Warszawa (1913).

= Krotoski K., Dzieje powszechne. T. I. Dzieje starożytne. Wyd. 3. Polskie Tow. Pedagogiczne. Lwów (nieprzystosowane do programu). Historja powszechna. Tom II. Historja średniowieczna. Wyd. 2. Księgarnia Naukowa. Lwów [2]).

---

[1]) Do wyboru zamiast odpowiednich tomów Historji powszechnej W. Zakrzewskiego. (Dla studjów naukowych wskazane są raczej dawniejsze wydania podręcznika W. Zakrzewskiego t. j. z przed r. 1914, zawierające cenne wskazówki bilbljograficzne na czele każdego rozdziału).

[2]) Tegoż autora Dziejów powszechnych T. III. Dzieje nowożytne Cz. I. i II. Wyd. 2. Księgarnia Naukowa, Lwów 1923, nie uzyskał aprobaty ministerjalnej.

Delbrück H.. Geschichte der Kriegskunst in Rahmen der politischen Geschichte. Wyd 3. Berlin 1920. T. I i następne.

Kara St., Podręcznik historji wojskowości powszechnej. Grecja i Macedonja. Warszawa 1928. Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy.

2. Dzieła odnoszące się do historji starożytnej

= Gadomski J. Historja starożytna. Wyd. 2—3. Warszawa. M. Arct. (Nieprzystosowane do programu Min. W. R. i O. P.).

= Gebert B. i Gebertowa G., Historja starożytna. Część I i II. Lwów-Warszawa. Książnica Polska. (Przystosowane do programu Min. W. R. i O. P.).

= Kłosowski M., Historja starożytna dla użytku szkół średnich. Warszawa 1923. M. Arct.

Kiepert H., Lehrbuch der alten Geographie. Berlin 1878.

Meyer E., Geschichte des Alterthums I. (Geschichte des Orients bis zur Begründung des Perserreiches). Stuttgart. T. I. Cz. I w wydaniu nowem w r. 1925, T. I. Cz. II w wydaniu drugiem w r. 1909, T. II. (Geschichte des Abendlandes bis auf die Perserkriege) 1893, T. III—V. (Das Perserreich und die Griechen) 1901—1902.

Wachsmuth C., Einleitung in das Studium der alten Geschichte. Lipsk 1895.

Laurand L., Manuel des études grecques et latines. Picard. Paris.

Treść: T. I. Geografja, historja, instytucje greckie, wyd. 2. — 1918; T. II. Literatura grecka, wyd. 2. — 1919; T. III. Gramatyka historyczna grecka, wyd. 2. — 1920; T. IV. Geografja, historja, instytucje rzymskie wyd. 2. — 1921;

T. V. Literatura łacińska, wyd. 2. — 1920; T. VI. Gramatyka historyczna łacińska — 1918; VII. Metryka i nauki pomocnicze — 1919;

Schubart W., Einführung in die Papyruskunde. Berlin 1918. Weidmann.

Poland F., Reisinger E., Wagner P., Antike Kultur in ihren Hauptzügen dargestellt, mit 118 Abbildungen im Tekst, 6 ein- und mehrfarbigen Tafeln und 2 Plänen. Teubner. Lipsk 1922.

Szczepański J., Kultura klasyczna w zarysie. Podręcznik dla użytku szkół średnich z 310 rycinami w tekście. Lwów-Warszawa-Kraków 1927. Wyd. Zakł. Nar. im. Ossolińskich.

* Zieliński T., Historja kultury antycznej w zwięzłym wykładzie. 2 tomy. Warszawa-Kraków 1922—1924. Tow. Wydawnicze w Warszawie.

Gercke A. i Norden E., Einleitung in die Altertumswissenschaft. Wyd. 4. Lipsk 1925.

* Kreczmar M., Kwestja agrarna w starożytności. Warszawa. (Bibljoteka Składnicy nr. 3).

a) Starożytny Wschód[1])

Maspero G., Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique T. 1—3. Paryż 1895—1899 i nowe wydanie. Paryż 1904.

Szczepański Ks. Dr. Wł.[2]), Najstarsze cywilizacje Wscho-

---

[1]) Bibljografję starożytnego Wschodu za lata 1924—1926 zestawił Stefan Przeworski. Kwartalnik Historyczny. XLI (1927) str. 657—662.

[2]) Prace Ks. Dr. W. Szczepańskiego podaję tu, zaznaczając, że krytyka historyczna podniosła poważne zastrzeżenia co do ich wartości. Specjalista do historji starożytnej musi zatem sięgnąć do prac obcych.

du klasycznego, Egipt. Lwów 1922. Nakł. Zakł. Nar. im. Ossolińskich.
Szczepański Ks. Dr. Wł., Babilon. Warszawa 1923. Nakł. Tow. Naukowego Warszawskiego.
— Egea i Hatti. Warszawa 1923. Książnica-Atlas.
Przeworski St., Zdobycze i zagadnienia hettytologji. Kwart. Hist. R. XXXIX (1925), str. 425—444.
Schorr M., Państwo i społeczeństwo babilońskie w okresie dynastji Hammurabiego. Kw. Hist. z r. 1905, str. 379—426, 558—610.
Szczepański Ks. Dr. Wł., Najstarsze osady jerozolimskie w świetle ostatnich wykopalisk. Pamiętnik IV Zjazdu Historyków. Lwów 1925.
Schorr M., Kultura babilońska i starohebrajska. Kw. Hist. XVII, str. 206—231.
Benzinger J., Geschichte Izraels bis auf die griechische Zeit. Wyd. 3. Berlin 1924.
Graetz H., Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart, Bd. 1—13. Lipsk 1902 i następne.
Contenau, La civilisation phénicienne. Paris 1926.
Hirt H., Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur. 2 tomy. Strassburg 1905—1907.
La Valle-Poussin, Indo-Européens et Indo-Iraniens. L'Inde jusque vers 300 avant Jésus-Christ. Histoire de monde dirigée par Cavaignac. 3 tomy. Paris, Boccard 1924.
Gawroński A., Trudności i właściwości badań nad dziejami starożytnych Indyj. Pamiętnik IV Zjazdu Historyków. Lwów 1925.
Prašek I. V., Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonischen Ero-

berung. T. 1—2. Gotha 1906—1909. (Handbücher der alten Geschichte 1—5).

Justi F., Historja starożytnej Persji, przełożył z niemieckiego Bronisław Grabowski. (Panteon Wiedzy Ludzkiej). Warszawa 1880.

b) Grecja[1]) z uwzględnieniem epoki hellenistycznej

Beloch, K. J. Griechische Geschichte. 3 tomy (w 4-ech). Strassburg 1893—1904. (Tomy I—II wyszły w drugiem wydaniu w latach 1912—1916 w czterech częściach). (Tom I w najnowszem wydaniu w r. 1924).

Grote G., History of Greece. 12 tomów. Londyn 1846—1855. (Dzieło klasyczne, mające szereg wydań, tłumaczone wielokrotnie także i na język niemiecki).

Pöhlmann, Grundriss der griechischen Geschichte nebst Quellenkunde. Wyd. 5. Monachjum 1919.

Busolt G., Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaironeia. Gotha. T. I. Wyd. 2. 1893. T. II 1895. T. III Cz. I 1897. Cz. II 1904.

Droysen I. G., Geschichte des Hellenismus. Gotha. 1877—1878. Wyd. 2. T. I—VI.

---

[1]) Zwięzłą bibljografję historji starożytnej (greckiej i rzymskiej) z lat 1914—1921 zestawia Kazimierz Zakrzewski w Kwartalniku Historycznym R. XXXIX (1925). str. 556—564. Bardzo pożytecznem jest też dla studjującego historję starożytną zestawienie bibljograficzne p. t. *Bibljoteka podręczna filologji klasycznej*, zawarta we wskazówkach metodycznych do Programu gimnazjum państwowego. Filologja klasyczna. Warszawa 1927, str. 125—148.

Bibljoteka Państw. Pedagogjum w Krakowie

Niese G., Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaironeia. Gotha. Perthes T. I 1893, T. II 1899, T. III 1903.

Zieliński T., Religja starożytnej Grecji. Zarys ogólny. Z upoważnienia autora przełożył Stefan Srebrny. Tow. Wyd. Warszawa-Kraków 1921.

Collignon M., Manuel d'archéologie grecque. Paryż 1907.

Witkowski St., Historjografja grecka i nauki pokrewne. (Chronografja, biografja, etnografja, geografja). T. I. Kraków 1925. Nakł. Pol. Akademji Umiejętności, T. II tamże 1926, T. III tamże 1927.

* Guhl i Koner, Hellada i Roma, w tłum. St. Mieczyńskiego. T. I—II. Warszawa 1896[1]).

Baumgarten, Poland, Wagner. Die hellenische Kultur. 3. Aufl. mit 479 Abbild., 9 bunten, 4 einfärbigen Tafeln. Teubner. Berlin.

Zieliński T. i Srebrny S., Literatura starożytnej Grecji epoki niepodległości. Cz. I. Zarys ogólny. Tow. Wydaw. Warszawa-Kraków 1923.

Sinko T., Homer zmartwychwstały. Kraków 1911. Odbitka z Przeglądu Polskiego.

Witkowski St., Życie w Egipcie w epoce Ptolomeuszów, według papirusów greckich. Przegląd Polski 1880.

Smolka F., Zarys polityki handlowej Ptolomeuszów. Lwów 1924.

---

[1]) Mimo polecenia przez Min. W. R. i O. P. dzieło to należy uważać już za przestarzałe, przedewszystkiem dla braku wiadomości z odkryć kreteńskich.

Dittenberger W., Sylloge inscriptionum graecarum. Wyd. 3. Lipsk. Hirzel. I 1905, II 1917, III 1920, IV 1924 (indeksy).

Uwaga: Ze względu na kosztowność dzieła Dittenbergera, można też wstępne studjum epigrafiki greckiej oprzeć na tańszych publikacjach: Dr. R. Helbing: Auswahl aus griechischen Inschriften. Sammlung Göschen, 1915. „Kleine Texten“ Litzmann, Bonn: Nachmanson „Historische attische Inschriften“, 1913; Tenże „Historische griechische Inschriften bis auf Aleksander den Grossen“, 1913; Blechmann „Griechische Inschriften zur griechischen Staatenkunde“, 1913.

c) Rzym

Mommsen Th., Römische Geschichte. Berlin. T. I (do bitwy pod Pydną) wyd. 10, 1907; T. II (do śmierci Sulli) wyd. 10, 1908; T III (do bitwy pod Thapsus) wyd. 10, 1909; T. V (Prowincje od Cezara do Dioklecjana) wyd. 6, 1909.

Uwaga: T. IV wogóle nie wyszedł. Dzieło Mommsena wyszło w polskiem, ale lichem tłumaczeniu Dziekońskiego, które nie zastąpi oryginału niemieckiego, zwłaszcza w nowem poprawnem wydaniu.

Niese G., Grundriss der römischen Geschichte nebst Quellenkunde. Wyd. 4, München 1909. (I. Müllera, Handbuch der klass. Altertumswissenschaft. T. III, 5).

Hartman L. M. — Kromajer J., Römische Geschichte. Wyd. 2. Gotha. Perthes 1924—1925.

Dessau H. Geschichte der römischen Kaiserzeit. T. I. Berlin 1924.

Mommsen Th., Römisches Staatsrecht. 3 tomy. Lipsk 1871—1888.

Baumgarten, Poland, Wagner. Die hellenistisch-römi-

sche Kultur mit 440 Abbild., 5 bunten, 6 einfarb. Tafeln. Teubner. Berlin.

Morawski K., Historja literatury rzymskiej (do III w. po Chr.). T. I—VII. (T. I ukazał się w r. 1909). Nakł. Pol. Akademji Umiejętności. Kraków-Warszawa. Gebethner i Wolff.

— Zarys literatury rzymskiej. Nakł. Pol. Akademji Umiejętności. Kraków 1922.

— Dwaj cesarze rzymscy. Tyberjusz i Hadrjan. Kraków 1893.

— Rzym. Portrety i szkice. Wyd. 2. Kraków 1924. (Bibljoteka Historyczna Krakowskiej Spółki Wydawniczej Nr. 3).

— Rzym i narody. I. Rzym i podbój Zachodu. II. Wschód: Żydzi. Warszawa-Kraków 1922—1924.

Dydyński T., Cesarz Hadrjan. Studjum historyczno-prawne. Warszawa 1891.

Harnack A., Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten. Lipsk 1902.

Zieliński T., Chrześcijaństwo starożytne a filozofja rzymska. Pomarański. Zamość.

Zakrzewski K., Samorząd miast Achai rzymskiej. Lwów 1925 (praca bardzo specjalna).

— Ostatnie lata Stilichona. Kwart. Hist. R. XXXIX (1925), str. 445—514.

Sandys I. E., Latin epigraphy, and introduction to the study of latins inscriptions. Cambrigde, Un. Pr. 1919.

Inscriptiones latinae selectae, ed. Dessau. I—III. 1. Berlin. Weidmann 1892—1914.

Marucchi Orazio, Epigrafia cristiana. Trattato elementare. Milano 1910.

3. Dzieła odnoszące się do historji powszechnej średniowiecznej [1]) i nowożytnej [2])

= Malczewski Wł., Historja średniowieczna w zarysie. Podręcznik dla młodzieży szkolnej i samouków. Kurs średni. Z. Manitius. Łódź.

= Nanke Cz., Historja średniowieczna. Podręcznik dla klas wyższych szkół średnich. Wyd. 4. Lwów 1926. Książnica-Atlas. (Przystosowane do programu Min. W. R. i O. P.).

— Historja nowożytna. Cz. I (od początków XVI w. do pierwszego rozbioru Polski i wybuchu rewolucji francuskiej). Lwów-Warszawa 1925. — Cz. II (od pierwszego rozbioru Polski i wybuchu rewolucji francuskiej do czasów najnowszych). Wydanie 3. Lwów-Warszawa 1927.

= Szelągowski A., Dzieje powszechne w zarysie. Podręcznik do nauki historji na stopniu wyższym szkół średnich. Cz. II. Okres średniowieczny. M. Arct. Warszawa. Cz. III. Okres nowoczesny. M. Arct. Warszawa (wydanie bez daty ukazania się).

* Histoire générale du 4 siècle jusqu'à nos jours. T. 1—12 (pod redakcją E. Lavisse i A. Rambaud). Paris 1894—1901[3]).

---

[1]) Bibljografję historji średniowiecznej za lata 1914—1923, zestawił K. Maleczyński. Kw. Hist. XXXVIII (1925) str. 214—257, 514—526. Doskonałe zestawienie podręczników do historji średniowiecznej i nowożytnej, całokształt, jak i dzieje poszczególnych narodów zawiera J. Grycza Katalog bibljoteki podręcznej (Bibljoteki Jagiellońskiej w Krakowie) Kraków 1925, str. 83—86, do którego odsyłam po informacje wychodzące poza ramy niniejszych wskazówek.

[2]) Bibljografję historji powszechnej nowożytnej (1492—1871) zestawil za lata 1914—1924 Stefan Inglot i Karol Maleczyński. Kw. Hist. XXXIX (1925) str. 150—173, 375—396.

[3]) W każdym rozdziale na końcu bibljografja.

Lindner T., Weltgeschichte seit der Völkerwanderung. 1901 (i następne). Tomów 10. (Nowe wydanie wychodzi od r. 1920).

Weber G., Lehrbuch und Handbuch der Weltgeschichte. 1912. Tomów 4 w nowem opracowaniu A. Baldamusa.

Karjejew M., Pogląd ogólny na dzieje Europy zachodniej w wieku XIX. Warszawa 1912 (tłum. z ros.).

Bémont — Monod, Histoire de l'Europe en particulier de la France (395—1270). Paryż 1891.

Prutz H., Pflug-Harttung J. v., Geschichte des Mittelalters. 3 tomy. Berlin 1889—1891.

Pastor L., Geschichte der Päpste seit d. Ausgang des Mittelalters. T. I—XII. Freiburg i /Aa 1895 i nast.

Losert, Geschichte des späteren Mittelalters. 1905.

Szelągowski A., Historja średniowieczna (962—1435) z 88 ryc. na 24 tabl. Warszawa 1919, M. Arct.

Bernard J. A., Histoire des temps modernes 1413—1789. Wyd. V. Lyon 1919.

* Driault-Monod, Dzieje polityczne i społeczne w XIX w. Tłum. J. Jastrzębska. Warszawa 1918.

* Seignobos Ch., Dzieje polityczne Europy współczesnej (Histoire politique de l'Europe contemporaine 1814—1896). Przekład z francuskiego. T. I—II. Warszawa 1900.

Stern A., Geschichte Europas seit den Verträgen vom 1815 bis zum Frankfurter Frieden vom 1877. Wyd. 2. T. I—VII. Stuttgart 1913—1916.

† Szelągowski A., Historja nowoczesna 1789—1914. Warszawa. M. Arct (bez roku wydania).

* Arnold St., Wyprawy krzyżowe. Warszawa. (Bibljoteka Składnicy Nr. 5).

* Konopczyński Wł., Dzieje parlamentaryzmu angielskiego. Warszawa. (Bibljoteka Składnicy Nr. 16).
Grupp G., Kulturgeschichte des Mittelalters. 2 Bearb. Bd. 1—5. Padernborn 1917—1919.
Ptaśnik J., Kultura wieków średnich. I. Życie religijne i społeczne. (Bibljoteka Historyczna). Warszawa.
Burckhardt J., Kultura odrodzenia we Włoszech. Przekł. polski z 8 wyd. niem. T. I—II. Kraków 1905.
Łempicki Z., Renesans — Odrodzenie — Romantyzm. Warszawa-Lwów 1923.
* Chłędowski K., Rzym. Ludzie odrodzenia. Lwów 1909—1911.
— Rzym. Ludzie baroku. Lwów 1912.
— Dwór w Ferrarze. Lwów 1907—1909.
— Siena. Kraków 1904. Lwów 1923.
Klaczko J., Juljusz II. Tłum. A. Morżkowska. Warszawa 1900.
— Wieczory florenckie. Tłum. St. Tarnowski. Wydanie 4. Warszawa 1908.
* Sobieski W., Rewolucja angielska (Oliver Cromvell). Warszawa. (Bibljoteka Składnicy Nr. 15).
* Sorel A., Kwestja wchodnia w XVIII w. Rozbiór Polski i traktat w Kajnardżi. 2 tomy w jednym. Z oryg. francuskiego przełożyła M. Gomolińska. Warszawa. Gebethner i Wolff.
* Gąsiorowska N., Historja Bułgarji w zarysie. Warszawa. (Bibljoteka Składnicy Nr. 17).
* Taine H., Francja przed rewolucją. Warszawa 1872.
— Napoleon Bonaparte. Warszawa 1887.
* Handelsman M., Zjednoczenie Włoch. Warszawa. (Bibljoteka Składnicy Nr. 8).

* Gorzycki W., Powstanie państwa greckiego w XIX w. (Bibljoteka Składnicy Nr. 11).
Dillon E., Konferencja pokojowa w Paryżu 1919. (Tłum. z ang.). Warszawa 1921.
Wilson W., Kształtowanie losów świata. Pamiętniki i dokumenty. Wydał R. Backer. (Tłum. z ang.). T. I. Warszawa 1924.

4. Dzieła odnoszące się do historji Polski

Naruszewicz A., Historja narodu polskiego (do r. 1386). T. I—VI (kilka wydań).
Bandtke J. S., Dzieje Królestwa Polskiego. T. I—II. Wydanie 2. Wrocław 1820.
Lelewel J., Dzieje Polski (z atlasem). Warszawa 1829.
Roepell R. i Caro J., Geschichte Polens, 5 tomów, T. I Hamburg-Lipsk 1840, T. II—V Gotha 1869—1888. T. I—II w polskiem tłumaczeniu Dr. A. Przyborowskiego. Lwów 1879. T. IV—VI (obejmujący czasy od r. 1430—1506) w tłumaczeniu Stanisława Mieczyńskiego. Warszawa 1897—1900. (Ciągiem dalszym tego wydawnictwa jest E. Ziviera, Neuere Geschichte Polens. T. I. Gotha 1915).
* Szujski J., Dzieje Polski podług ostatnich badań. T. I—IV. Lwów 1862—1866. (Dzieła J. Szujskiego, Serja II, t. I—IV Kraków 1894—1895).
Szujski J., Historji polskiej ksiąg XII. 1880. (Dzieła J. Szujskiego, Serja II, t. IX, Kraków 1889).
Morawski T., Dzieje narodu polskiego. T. I—VI. 1870—1872.
Bobrzyński M., Dzieje Polski w zarysie. 1879. (Wydanie 4. T. I—II ukazało się w r. 1927).
** Historja polityczna Polski, T. I. Wieki średnie. T. II. (Od r. 1506—1775). Encyklopedja pol-

ska. T. V. Cz. I. Dział VI. Cz. I i II. Kraków 1920—1923.

††† = ** Lewicki A, Zarys historji Polski. Opracował i uzupełnił Friedberg Jan[1]). Wyd. 12 (szkolne). Warszawa 1925. Gebethner i Wolff.

††† Smoleński Wł., Dzieje narodu polskiego. Wyd. 6. Warszawa 1921. Gebethner i Wolff.

Sobieski W., Dzieje Polski. T. I—III. Warszawa 1923—1925.

Dzieje Polski średniowiecznej. T. I przez R. Grodeckiego i St. Zachorowskiego, T. II przez Jana Dąbrowskiego. Kraków 1926. Nakładem Krak. Spółki Wyd.

* Korzon T., Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. I—III. Kraków 1912; drugie wydanie uzupełnione. I—III. Lwów 1923. Ossolineum.

Kukiel M., Zarys historji wojskowości w Polsce. Wydanie 2. Inst. Wyd. „Bibljoteka Polska".

††† ** Kutrzeba St., Historja ustroju Polski w zarysie. Tom I. Korona. Wyd. 6, na nowo opracowane. Księgarnia Polska, B. Połoniecki. Lwów-Warszawa 1925.

— Historja ustroju Polski w zarysie. Tom II. Litwa. Lwów 1914. B. Połoniecki.

— Historja ustroju Polski w zarysie. Tom III—IV. Porozbiorowa. Lwów 1917. B. Połoniecki.

Balzer O., Historja ustroju Polski[2]). Kraków 1905. Wydanie 2. Lwów-Warszawa 1921.

---

[1]) W dodatku literatura historyczna. Obok tego jest w użyciu wydanie 7 (Warszawa 1918), opracowane przez prof. H. Mościckiego.

[2]) Jest to drukowane streszczenie wykładów uniwersyteckich, rozpowszechnionych w formie litografowanych „skryptów", wydawanych przez Bibljotekę Słuchaczy Prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie.

** Rutkowski J., Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych. 1923.

† * Łoziński Wł., Życie polskie w dawnych wiekach. Wyd. 6 nieilustrowane. Lwów. H. Altenberg 1921.

Gloger Z., Encyklopedja staropolska ilustrowana. T. I—IV. Warszawa 1900.

IV. *A)* Wypisy historyczne

1. Do historji powszechnej

†† = Gebert B. i Gebertowa G., Wypisy historyczne do nauki dziejów starożytnych. Książnica Polska T. N. S. W. Lwów-Warszawa.

† Wachowski K. i Jastrzębska J., Wypisy historyczne. Tom I. Historja starożytna. Warszawa 1912. Gebethner i Wolff.

= Nanke Cz., Wypisy do nauki historji średniowiecznej. Lwów-Warszawa. Książnica Polska T. N.. S W. (Przystosowane do programu Min. W. R. i O. P.).

= Nanke Cz., Wypisy do nauki historji nowożytnej. Cz. I. Książnica-Atlas 1925. (Przystosowane do programu Min. W. R. i O. P.).

= Nanke Cz., Wypisy do nauki historji nowożytnej. Cz. I. od początku XVI w. do pierwszego rozbioru Polski. Wyd. 2. Lwów 1926. Książnica-Atlas.

Nanke Cz., Wypisy do nauki historji nowożytnej. Cz. II. od pierwszego rozbioru Polski i wybuchu rewolucji francuskiej do czasów najnowszych. Lwów 1927. Książnica-Atlas.

2. Do historji polskiej

= Gebert B. i Gebertowa G., Wypisy historyczne z dziejów ojczystych. Wyd. 3 uzupełnione. Lwów 1926. Książnica-Atlas. (dla niższego gimnazjum).

= Nowakowska N. i Jaroszyńska H., Zbiór opowiadań z dziejów ojczystych. Warszawa. M. Arct.

†† Orsza H., Z dziejów narodu. Tom I. Warszawa 1909. M. Arct.

= Paszkiewicz H., Dzieje Polski. Cz. I. Czasy piastowskie. Podręcznik szkolny. Czytanki szkolne i wypisy ze źródeł. Warszawa 1924. Inst. Wyd. „Bibljoteka Polska". Cz. II. Czasy Jagiellonów. Zesz. I. Na schyłku średniowiecza. Inst. Wyd. „Bibljoteka Polska" 1925. (dla gimnazjum wyż.).

= Hartleb K. i Gawlik M., Kultura Polski. Wypisy źródłowe. Lwów 1923. Zakład Nar. im. Ossolińskich.

Sokolnicki M., Polska w pamiętnikach wielkiej wojny (1914—1918). Warszawa 1925.

IV. *B)* Teksty źródłowe do nauki historji

1. Do historji powszechnej

** = Teksty źródłowe do nauki historji w szkole średniej. Wydanie „Krakowskiej Spółki Wydawniczej". Ukazały się dotychczas z całości zamkniętej w 60 zeszytach:

1. Dr. Antoni Śmieszek, Egipt starożytny. 2. Dr. M. Schorr, Babilonja i Asyrja. 3 *a*. Dr. M. Schorr, Chetyci i Syrja. 3 *b*. Dr. M. Schorr, Palestyna starożytna. 4. Dr. Antoni Śmieszek i Dr. Stanisław Schayer, Iran i Indje. 5. Dr. Tadeusz Wałek, Najdawniejsze dzieje Grecji. 6. Dr. Jerzy Kowalski, Grecja w okresie wojen perskich. 7. Dr. Jerzy Kowalski, Grecja od wojny peloponeskiej do podboju macedońskiego. 8. Dr. Tadeusz Wałek, Aleksander Wielki i epoka hellenistyczna. 9. Dr. L. Piotrowicz, Republika rzymska w dobie rozkwitu. 10. Dr. L. Piotrowicz, Upadek republiki rzymskiej. 11. Dr. L. Piotrowicz, Okres świetności cesarstwa rzymskiego. 12. Dr. L. Piotrowicz, Rozkład i upa-

dek cesarstwa rzymskiego. 13. Dr. Kazimierz Dobrowolski, Europa we wczesnem średniowieczu. 14. Dr. Aleksander Brückner, Polska pogańska i słowiańska. 15. Dr. Wł. Semkowicz, Walka cesarstwa z papiestwem. 16. Dr. R. Grodecki, Budowa państwa polskiego (963—1138). 17. Dr. Wł. Semkowicz, Europa w okresie wypraw krzyżowych. 18. Dr. Roman Grodecki, Podziały i zjednoczenie państwa polskiego (1138—1320). 19. Dr. K. Dobrowolski, Rozkwit średniowiecznego porządku w Europie (w 13 i 14 wieku). 20. Dr. R. Grodecki, Budowa wewnętrzna Polski piastowskiej. 21. Dr. Jan Dąbrowski, Utwierdzenie Państwa Polskiego. 22. Feliks Koneczny, Ruś i Litwa przed unją. 23. Dr. Jan Dąbrowski, Europa w okresie schizmy i soborów. 24. Dr. Jan Dąbrowski, Korona i Litwa (1385—1444). 25. Dr. Tadeusz Kowalski, Arabowie i Turcy. 26. Dr. Jan Dąbrowski, Humanizm i rozkład średniowiecznego porządku w Europie. 27. Dr. Fryderyk Papée, Zachwianie równowagi stanów w Polsce (1445—1500). 28. Dr. Ludwik Finkel, Odrodzenie i reformacja. 29. Dr. Wł. Pociecha, Polityka mocarstw europejskich (1492—1555). 30. Dr. Wł. Pociecha, Panowanie Zygmunta Starego. 32. Dr. Wł. Pociecha, Europa w dobie kontrreformacji. 35. Dr. Józef Feldman. Okres wojny trzydziestoletniej. 36. Dr. Kazimierz Tyszkowski, Od rokoszu Zebrzydowskiego do wojen kozackich, 37. Dr. Józef Feldman, Rewolucja angielska i jej następstwa. 38. Dr. Józef Feldman, Europa w okresie Ludwika XIV. 39. Dr. Władysław Konopczyński, Panowanie Jana Kazimierza. 40. Dr. Wł. Konopczyński, Polska w okresie wojen tureckich. 41. Dr. Józef Feldman, Europa w wieku oświecenia (1715—1789). 42. Dr. Wł. Konopczyński, Czasy saskie w Polsce. 43. Dr. Władysław Konopczyński, Panowawanie Stanisława Augusta Poniatowskiego (1789—1799). 44. Dr. Adam Skałkowski, Okres wielkiej rewolucji francuskiej. 45. Dr. Adam Skałkowski, Polska od Sejmu Wielkiego do trzeciego rozbioru. 46. Dr. Adam Skałkowski, Okres napoleoński. 47. Dr. Adam Skałkowski, Czasy legjonów i Księstwa Warszawskiego (1796—1815). 48. Dr. Józef Frejlich, Europa w okresie restauracji (1815—1847). 49. Dr. Bronisław Pawłowski, Królestwo Kongresowe i powstanie listopadowe. 50. Dr. Józef Frejlich, Prusy i Austrja na ziemiach

polskich przed r. 1846. 51. Dr. Józef Frejlich, Polska w dobie wielkiej emigracji (1832—1856). 52. Henryk Mościcki, Ziemie litewsko-ruskie pod zaborem rosyjskim. 53. Dr. Józef Frejlich, Od wiosny ludów do wojny francusko-pruskiej (1848—1871). 54. M. Dubiecki, Powstanie styczniowe. Dr. Franciszek Bielak, Czasy reakcji po powstaniu. 55. Dr. Józef Frejlich, Okres równowagi europejskiej (1871—1914), 56. Dr. Józef Frejlich, Ameryka i Daleki Wschód w polityce światowej. 57. Dr. Józef Frejlich, Polska w dobie przeobrażeń społecznych (1885—1904). 58. Dr. Jan Dąbrowski, Polska w latach ruchu niepodległościowego (1904—1918). 59. Dr. Jan Dąbrowski, Wojna światowa i jej następstwa (1914—1923). 60. Dr. Stanisław Kutrzeba, Polska niepodległa (1918—1923).

** Dokumenty historyczne, wydawane przez E. Wendego i Spółkę. (Towarzystwo Wydawnicze „Ignis“ w Warszawie):

1. Magna Charta Libertatum (1215) wydał Stanisław Nowakowski. 2. Capitulare de villis, wydał Stanisław Arnold.

2. Do historji polskiej [1])

†† = Kosiński K., Pisarze polityczni i historyczni do XIX w. Warszawa 1921. M. Arct.

= Mościcki H., Wybór dokumentów niezbędnych do nauki historji w szkołach średnich. Cz. I i II. Warszawa. Księgarnia J. Lisowskiej.

** Handelsman M., Konstytucje polskie 1791—1921. Warszawa 1922.

= Mościcki H., Konstytucja 3 maja 1791. Warszawa. Księgarnia J. Lisowskiej.

---

[1]) Uwaga: Do historji polskiej odnoszą się ponadto następujące zeszyty „Tekstów źródłowych“, wydanych przez „Krakowską Spółkę Wydawniczą“, a wymienione w dziale historji powszechnej: Nr. 14, 16, 18, 20, 21, 22, 24, 27, 30, 36, 39, 40, 42, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 57, 58, 60.

** = Mościcki H., Dzieje porozbiorowe Polski w aktach i dokumentach. I (od rozbiorów do Księstwa Warszawskiego). Warszawa. Gebethner i Wolff.

** Dokumenty historyczne, wydawane przez E. Wendego i Spółkę. (Towarzystwo Wydawnicze „Ignis“ w Warszawie):

3. Wieś polska przed kolonizacją na prawie niemieckiem, opracował Stanisław Arnold. 4. Księga henrykowska. Księga fundacyjna klasztoru Najświętszej Panny w Henrykowie, opracował Dr. Antoni Rybarski. 5. Rok 1863. Wybór aktów i dokumentów, opracował Edward Maliszewski.

Kumaniecki K., Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego. Kraków-Warszawa 1920.

— Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty od 1917—1924. Kraków 1924.

V. Celniejsze monografje z historji Polski[1])

Balzer O., Z zagadnień ustrojowych Polski. Lwów 1915. (Studja nad historją prawa polskiego T. VI. Z. 2).

— Z zagadnień ustrojowych Polski. Nowe spostrzeżenia i uwagi. Warszawa (bez roku).

Bobrzyński M., Nasi historycy wobec wojny światowej. Kraków 1922.

---

[1]) Wymieniony zasób prac monograficznych, zwłaszcza o ile idzie o prace o charakterze bardziej specjalnym, może studjujący znacznie sobie rozszerzyć przez wciągnięcie wskazówek bibljograficznych, zawartych w „Historji politycznej“ (zbiorowej) Kraków I—II, 1920—1922, w „Dziejach Polski średniowiecznej“ Grodeckiego, Zachorowskiego, Dąbrowskiego Kraków I—II, 1926, oraz w „Dziejach Polski w zarysie“ M. Bobrzyńskiego I—II, Warszawa 1927, uwzględniających najnowszą literaturę. Poza tem należy szukać informacji w dostępnych bibljografjach historycznych.

Jabłonowski A., Historja Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej. Kraków 1912. Nakładem Akademji Umiejętności.
Narbutt T., Dzieje narodu litewskiego. T. I—IX. Wilno 1835—1841.
Jabłonowski A., Pisma. (I. Ziemie ruskie. II. Kresy ukrainne. III. Ukraina. IV. Wołyń, Podole, Ruś Czerwona. V. Słowiańszczyzna południowa). Warszawa 1910.
Bogusławski W., Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej. Poznań 1887—1900.
Abraham W., Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XIII wieku. Lwów 1890.
— Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów 1904.
Potkański K., Kraków przed Piastami. (Rozpr. Akad. Um. Wydz. Hist. Fil., T. 35).
Balzer O., Stolica Polski 963—1138. Lwów 1916. (Studja nad historją prawa polskiego. T. VI. Z. 4).
† Zakrzewski St., Mieszko I jako budowniczy państwa polskiego. Warszawa. (Bibljoteka Składnicy Nr. 1).
* Wojciechowski T., Szkice historyczne XI wieku. Kraków 1904, oraz wydanie nowe z ilustracjami ze wstępem St. Zakrzewskiego. Warszawa. Nakładem Inst. Wyd. „Bibljoteka Polska“.
Szajnocha K., Bolesław Chrobry. (Pisma T. I). Kraków 1887.
Zakrzewski St., Bolesław Chrobry Wielki. Lwów 1925. Zakł. Nar. im. Ossolińskich.
Sochaniewicz K., Bolesław Chrobry z ilustr. (Nasza Bibljoteka Nr. 7). Lwów. Zakł. Nar. im. Ossolińskich.
* Smolka St., Mieszko Stary i jego wiek. Warszawa 1881.

Kętrzyński W., O powołaniu krzyżaków przez księcia Konrada. Kraków 1903.
Szajnocha K., Odrodzenie się Polski za Władysława Łokietka. (Opowiadanie historyczne).
Szujski J., Charakterystyka Kazimierza Wielkiego. (Opowiadania i rozstrząsania historyczne, T. II. 1882).
Dąbrowski J., Ostatnie lata Ludwika W. Kraków 1918.
* Jakubowski J., Dzieje Litwy. Warszawa. (Bibljoteka Składnicy Nr. 5).
* Prochaska A., Władysław Jagiełło. T. I—II. Kraków 1908.
Szajnocha K., Jadwiga i Jagiełło 1374—1413. Opowiadania historyczne. Lwów 1861. T. I—IV.

Unja polsko-litewska

Polska i Litwa w dziejowym stosunku (praca zbiorowa). Kraków 1914.
* Halecki O.. Dzieje unji jagiellońskiej. T. I—II. Kraków.
Balzer O., Tradycja dziejowa unji polsko-litewskiej. Lwów—Warszawa 1919.
Szelągowski A., Wzrost państwa polskiego w XV i XVI w. Polska na przełomie wieków średnich i nowych. Lwów 1904.

---

* Dąbrowski J., Władysław I Jagiellończyk na Węgrzech 1440—1444. Warszawa 1922.
Askenazy S., Gdańsk a Polska. Warszawa. Gebethner i Wolff.
Papée F., Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. T. I (więcej nie wyszło). Kraków 1903.

Pawiński A., Młode lata Zygmunta Starego. Warszawa 1893.
Finkel L., Elekcja Zygmunta I. Kraków 1910.
Ptaśnik J., Kultura włoska wieków średnich w Polsce. Warszawa 1922.
Kutrzeba St., Handel Krakowa w wiekach średnich. Kraków 1903. (Rozpr. Ak. Um.).
* Kutrzeba St., Handel Polski ze Wschodem. Kraków 1903. (Przegląd Polski).
Ptaśnik J., Miasta w Polsce. Lwów. (Wiedza współczesna T. II).
* Baudouin de Courtenay J., Zarys historji języka polskiego. Warszawa. (Bibljoteka Składnicy Nr. 10).

Parlamentaryzm polski

† * Kutrzeba St., Sejm walny Rzeczpospolitej polskiej. Warszawa. (Bibljoteka Składnicy Nr. 14).
Konopczyński W., Liberum veto. Studjum porównawczo-historyczne. Kraków 1918.

Odrodzenie

Morawski K., Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego. I—II. Kraków 1900.
— Czasy zygmuntowskie na tle prądów odrodzenia. Warszawa 1922.
Kieszkowski J., Krzysztof Szydłowiecki. Poznań 1912.

Reformacja w Polsce

* Chodynicki K., Reformacja w Polsce. Warszawa. (Bibljoteka Składnicy Nr. 7).
Zakrzewski W., Powstanie i wzrost reformacji w Polsce. Lipsk 1870.
Szujski J., Odrodzenie i reformacja w Polsce. Kraków 1891.

Grabowski T., Literatura luterska w Polsce w XVI w. Poznań 1920.
— Literatura arjańska w Polsce. Kraków 1908.

Literatura polityczna XVI wieku

Kot St., Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu. Kraków 1919.
Tarnowski St., Pisarze polityczni XVI wieku. I—II. Kraków 1886.
Kot St., Andrzej Frycz Modrzewski. Kraków 1923.

---

* Baranowski I., Dzieje przemysłu polskiego w XVI w.
Bogatyński W., Hetman Tarnowski. 1488—1561. Kraków 1914.
* Kolankowski L., Zygmunt August W. Ks. Litwy. Lwów 1913.
Liske X., Studja z dziejów w XVI w. Poznań 1867.
Ulanowski B., Wieś polska pod względem prawnym od XVI—XVIII w. Kraków 1904. (Rocznik Akademji Umiejętności).
Sobieski W., Studja historyczne. (Król a car). Lwów-Warszawa 1912.
Szelągowski A., Walka o Bałtyk. Wydanie drugie przejrzane i uzupełnione. Lwów—Poznań 1921.
— Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce. Lwów 1902.
Czołowski A., Marynarka w Polsce. Szkic historyczny. Lwów. Ossolineum.

Czasy Batorego

Sobieski W., Polska i hugenoci po nocy św. Bartłomieja. Kraków 1910.

Zakrzewski W., Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574—75. Kraków 1878.
— Stefan Batory. Kraków 1887.
† Śliwiński A., Stefan Batory. Warszawa 1921.
* Sobieski W., Trybun ludu szlacheckiego.
Łempicki S., Działalność Jana Zamojskiego na polu szkolnictwa. Kraków 1922.

Nanke Cz., Z dziejów polityki kurji rzymskiej wobec Polski (1587—1589). Lwów 1921.
Sobieski W., Henryk IV wobec Polski i Rosji. Kraków 1907.
— Pamiętny sejm (1605). Warszawa 1913.
* Sobieski W., Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III.
* Sobieski W., Żółkiewski na Kremlu. Warszawa-Lublin.
Sobieski W., Szkice historyczne. Warszawa 1904.
Śliwiński A., Hetman Żółkiewski, z 9 rysunkami. Warszawa 1920. M. Arct.
— Jan Karol Chodkiewicz. Warszawa 1924.
Hirschberg A., Dymitr Samozwaniec. Lwów 1898.
— Maryna Mniszchówna. Lwów 1906.
Rembowski A., Rokosz Zebrzydowskiego. Warszawa 1893.
Szelągowski A., Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego. Lwów 1904.
* Łoziński W., Prawem i lewem. Obyczaje na Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XVII w. T. I—II. Wyd. 3. Lwów 1913.
Czermak W., Studja historyczne. Kraków 1901.
Szelągowski A., Rozkład Rzeszy i Polska za Władysława IV. Kraków 1907.

Czermak W., Plany wojny tureckiej Władysława IV. Kraków 1895. (Rozpr. Ak. Um. Wydz. Hist. Fil.).

* Szajnocha K., Szkice historyczne. I—III. Wyd. 3. Lwów 1901.

Kubala L., Jerzy Ossoliński. Lwów 1883. T. I—II, nowe wydanie. Warszawa 1924.

* Kubala L., Szkice historyczne. Serja I i II. T. I. Lwów 1880. T. II. Lwów 1881. Wyd. 5. Lwów 1923.

Treść: Serja I: Królewicz Jan Kazimierz. — Oblężenie Lwowa w r. 1648. — Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. — Poselstwo Puszkina w Polsce w r. 1650. — Bitwa pod Beresteczkiem. — Kostka Napierski. — Serja II. Proces Radziejowskiego. — Pierwsze „Liberum veto". — Krwawe swaty. — Czarna Śmierć. — Wyprawa żwaniecka. — Mieszczanin polski w XVIII wieku.

Szajnocha K., Dwa lata dziejów naszych 1646—1648. Opowiadania i źródła. Lwów 1865. T. I—II, nowe wydanie. Warszawa 1900.

— Krzysztof Opaliński. Lwów 1895.

* Kubala L., Szkice historyczne. Serja III. (Wojna moskiewska 1654—1655). Warszawa. Gebethner i Wolff.

* Kubala L., Wojna szwecka w r. 1656 i 1657. (Szkiców historycznych Serja IV). Lwów 1913.

— Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657. (Szkiców historycznych Serja V). Lwów 1917.

— Wojny duńskie i pokój oliwski. (Szkiców historycznych Serja V). Lwów 1922.

Gawroński Fr. R., Bohdan Chmielnicki. T. I—II. Lwów 1906, 1909.

Konopczyński W., Polska a Szwecja (1660—1795). Kraków 1924.

Białkowski L., Szkice z życia Wielkopolski w XVII w. Poznań 1925.
Korzon T., Dola i niedola Jana Sobieskiego. T. I—III. Kraków 1898.
Szajnocha K., Opowiadania o królu Janie III. Opowiadanie I „Mściciel". Żytomierz 1860. (Nowe wydanie: Mściciel. Lwów 1892).
Śliwiński A., Jan Sobieski. Warszawa 1924. M. Arct.
* Konopczyński W., Polska w dobie wojny siedmioletniej. T. I—II. Warszawa 1909—1911.
Konopczyński W., Mrok i świt. Warszawa 1911.
Handelsman M., Studja historyczne. Warszawa 1911.
Askenazy S., Dwa stulecia XVIII i XIX. Warszawa 1901. Wyd. 2 tamże 1903, T. I—II.
* Korzon T., Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta 1764—1794. T. I—VI i zamknięcie. Kraków-Warszawa 1897—1899.
* Rutkowski J., Sprawa włościańska w Polsce w XVIII i XIX w. Warszawa. (Bibljoteka Składnicy Nr. 12).
Łubieńska C., Sprawa dysydencka. Warszawa 1911.
Rudnicki K., Biskup Kajetan Sołtyk. Warszawa 1908.
Kraushar A., Ks. Repnin i Polska. Kraków 1897.
Gawroński Fr. Rawita, Historja ruchów hajdamackich. Lwów 1899.
Konopczyński W., Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej. Kraków 1917.
Smoleński Wł., Pisma historyczne. T. I—II. Kraków 1901.
* Smoleński W., Przewrót umysłowy w Polsce w XVIII wieku. Wyd. 2. Warszawa 1923.
Askenazy S., Wczasy historyczne. Serja I. Wyd. 2 (1903):

Korespondent Stanisława Augusta. Niemcy o Polsce. Lanson. Pamiętniki pani Potockiej. Szwoleżerowie. Generał Chłapowski. Ferrand. Ks. Adam Czartoryski ministrem

rosyjskim. Sprawa polska przed kongresem wiedeńskim. Pani Liewen. Literatura Orleańska. Stendhal dyplomata. Mérimée. „Opik“ nienawiści. Dyplomacja rosyjska w sprawie polskiej. Polityka naukowa. Widoki Azji. Pisma Włodzimierza Spasowicza. Stosław Łaguna.

— Wczasy historyczne. Serja II (1905):

Francja a Polska. Rozbiory. Z czasów Stanisława Augusta. Książę Denassów. Alfieri. Sprawy gdańskie. Rosja w Galicji Wschodniej. Emigrant w Polsce. Henryk Sybel. Albert Sorel. O krytyce naukowej. Aleksander Kłobukowski.

Sejm czteroletni i Konstytucja 3 maja

Smoleński W., Kuźnica kołłątajowska. Kraków 1885.

* Kalinka W., Sejm czteroletni. T. I, 1—2, II, 1—2, III Wyd. 4. Kraków 1895—1896.

Askenazy Sz., Przymierze polsko-pruskie. Wyd. 3. Warszawa 1919.

Handelsman M., Między Prusami a Rosją. Studja historyczne. Warszawa 1922.

* Dembiński B., Polska na przełomie. Lwów 1913.

— Konstytucja 3-go maja a rewolucja francuska. Poznań 1891.

Finkel L., Konstytucja 3-go maja. Wstęp historyczny. Lwów 1891.

* Balzer O., Konstytucja 3-go maja. Reformy społeczne i polityczne ustawy rządowej z r. 1791. Wyd. 3. Warszawa. Gebethner i Wolff.

Handelsman M., Konstytucja 3-go maja. Warszawa 1907.

Śliwiński A., Konstytucja 3-go maja. Wyd. 3. Warszawa 1921.

* Smoleński W., Ostatni rok sejmu wielkiego. Kraków 1896.

* Kalinka W., Ostatnie lata panowania St. Augusta. (Dzieła). 2 t. Kraków 1891—1902.
Smoleński W., Konfederacja targowicka. Kraków 1903.

Powstanie kościuszkowskie

Tokarz W., Warszawa przed wybuchem powstania 17 kwietnia 1794 r. Kraków 1911.
* Korzon T., Kościuszko. Wyd. 2. Kraków 1906.
† Śliwiński A., Powstanie kościuszkowskie. Wyd. 2. Warszawa 1920.
Skałkowski A., Z dziejów insurekcji 1794 r. Warszawa. Gebethner i Wolff.
Koneczny F., Tadeusz Kościuszko. Wydanie 2. Poznań 1922.

---

* Gąsiorowska N., Polska na przełomie życia gospodarczego (1764—1830). Warszawa. (Bibljoteka Składnicy Nr. 4).

Czasy napoleońskie — Legjony

Kukiel M., Próby powstańcze po trzecim rozbiorze. Kraków-Warszawa 1912.
Handelsman M., Francja—Polska 1795—1845. Studja nad dziejami myśli politycznej. I—II. Warszawa.
† * Askenazy Sz., Ks. Józef Poniatowski (1763—1813). Wyd. 4. Warszawa 1922. Instytut wydawniczy „Bibljoteka Polska“.
Skałkowski A., Jan Henryk Dąbrowski. Kraków 1904.
— O cześć imienia polskiego. Lwów 1908.
— Książę Józef. Bytom 1913.
Tokarz W., Ostatnie lata Hugona Kołłątaja 1794—1812. Kraków 1905.
* Askenazy S., Napoleon a Polska. T. I—III. Warszawa-Kraków 1918.

* Handelsman M., Napoleon a Polska. Warszawa 1914.
Handelsman M., Pod znakiem Napoleona. Studja historyczne. Serja II, Warszawa.
* Mościcki H., Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi. Wilno 1910.
Skałkowski A., Rok 1812. (Bibljoteka Macierzy Polskiej Nr. 74).

---

* Stecka M., Pisma polityczne wielkiej emigracji. Warszawa. (Bibljoteka Składnicy Nr. 6).
Feldman W., Dzieje polskiej myśli politycznej w okresie porozbiorowym. Próba zarysu. T. I—III. Kraków 1913—1920.
Śliwiński A., Joachim Lelewel, Zarys biograficzny. Lata 1789—1831. Warszawa 1918. M. Arct.
Leśniewski C., Stanisław Staszyc. Warszawa 1926.
Kutrzeba S., Sprawa polska w Królestwie Polskiem 1815—1915. Lwów 1916.
* Limanowski B., Dzieje demokracji polskiej. Warszawa 1923.
* Askenazy S., Polska—Rosja 1815—1830. Lwów 1907.
Askenazy S., Sto lat zarządu w Królestwie Polskiem. Wyd. 2. Lwów 1905.
— Nowe wczasy. Warszawa 1910.
— Studja historyczno-krytyczne. Kraków 1894.
Handelsman M., Studja historyczne. Warszawa 1911.
— Anglja—Polska. 1814—1864. Warszawa-Lwów 1917.
Smolka S., Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowem. T. I—II. Kraków 1907.
Askenazy S., Łukasiński. T. I—II. Warszawa-Lwów 1908.
Buzek J., Historja ustroju prawnego i społecznego ziem polskich pod panowaniem pruskiem od XVIII w. Kraków 1916.

Buzek J., Historja polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków od r. 1815 do 1908. Lwów 1919.
Handelsman M., Żywot chłopa polskiego na początku XIX w. Warszawa 1907.

Były zabór austrjacki (Galicja)

Tokarz W., Galicja w początkach ery józefińskiej. Kraków 1909.
Kalinka W., Galicja i Kraków pod panowaniem austrjackiem. Paryż 1851.
Łoziński B., Galicyjski sejm stanowy. Lwów 1905.
— Szkice z historji Galicji w XIX w. Lwów 1913.
— Agenor hr. Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich. Lwów 1901.
Feldman W., Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846—1906. I—II. Kraków 1907.

Powstanie listopadowe[1])

Barzykowski St., Historja powstania listopadowego. I—V. Poznań 1883—1884.
Puzyrewski A., Polsko-rosyjskaja wojna 1831 goda — (w przekładach: Wojna polsko-rosyjska 1831, przełożył P. J. Bykowski, Warszawa, 1888; Der polnisch-russische Krieg 1831, 3 tomy. Wiedeń 1892—1893).
Gadon L., Emigracja polska. Kraków 1901.
† Śliwiński A., Powstanie listopadowe. Wyd. 5. Warszawa 1920.
— Maurycy Mochnacki. Wyd. 2. Warszawa 1921.
— Mickiewicz jako polityk. Kraków 1908.

---

[1]) Bibljografję podaje: A Hirschberg, Bibljografja powstania ... z r. 1830—1831. Lwów 1882.

Kucharzewski J., Epoka Paskiewiczowska. Losy oświaty. Warszawa-Kraków 1914.

Kucharzewski J., Od białego do czerwonego caratu. T. I: Epoka Mikołaja I. Warszawa 1923. T. II, cz. 1: Geneza maksymalizmu, cz. 2: Dwa światy. Warszawa 1925.

Powstanie styczniowe [1])

Lisicki H., Aleksander Wielopolski. I—IV. Kraków 1878—1879.

Koźmian S., Rzecz o roku 1863. I—III. Kraków 1896.

† Śliwiński A., Powstanie styczniowe. Wyd. 2. Poznań-Lwów 1921.

Tokarz W., Kraków w początkach powstania styczniowego i wyprawa na Miechów. I—II. Kraków 1915—1916.

Dubiecki M., Romuald Traugutt i jego dyktatura podczas powstania styczniowego 1863—1864. Wydanie 5. Poznań 1924.

* Maliszewski E., Organizacja powstania styczniowego. Warszawa. (Bibljoteka Składnicy Nr. 9).

Wojna światowa i wojna polsko-bolszewicka [2])

Bobrzyński M., Wskrzeszenie państwa polskiego. Kraków 1920—1925. T. I—II.

Kutrzeba S., Kongres, traktat i Polska. Warszawa, Lublin, Łódź 1919.

† * — Polska odrodzona 1914—1922. Wyd. 2. Kraków 1922.

---

[1]) Bibljografję podaje: Janusz Gąsiorowski, Bibljografja druków dotyczących powstania styczniowego 1863—1865. Warszawa 1923.

[2]) Próbę bibljografji do współczesnej historji polskiej dał prof. Henryk Mościcki p. t.: „Polska (1914—1927)“. Wydana jako katalog Nr. 23 antykwarjatu H. Wildera. Warszawa 1927.

Piłsudski J., Rok 1920. Wyd. 2. Warszawa 1927.
Sochaniewicz K., Sprawa rewindykacji archiwów i mienia kulturalnego Polski od Rosji. Warszawa 1921.

VI. Programy i podręczniki z zakresu dydaktyki historycznej

1. Programy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i regulaminy

Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych. Historja. Wyd. 6. Lwów-Warszawa 1926.
Program gimnazjum państwowego. Gimnazjum niższe. Część I. Język polski. Język obcy. Historja. Wydanie 7 zmienione. Warszawa 1925.
Program gimnazjum państwowego. Wydział matematyczno-przyrodniczy. Wyd. 3. Warszawa 1925 [1]).
Program gimnazjum państwowego. Wydział humanistyczny. Wyd. 3. Warszawa 1926 [1]).
Program gimnazjum państwowego. Wydział klasyczny. Wyd. 2. Warszawa 1926 [1]).
Regulamin gimnazjalnych egzaminów dojrzałości. (Rozp. Min. W. R. i O. P. z dnia 19. grudnia 1925 L. 18655/II) objaśnił Dr. Marjan Janelli. Lwów 1926.

2. Podręczniki z zakresu dydaktyki historji wogóle oraz dla stopnia niższego [2])

Pohoska H., Dydaktyka historji. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1928.

---

[1]) Komentarz do programu podaje: Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1925 w sprawie programów gimnazjum wyższego (L. 10422/II).

[2]) Zarówno w zakresie stopnia niższego, jak i wyższego ograniczam się we wskazówkach do rzeczy najważniejszych, albowiem obszerniejsze dane bibljograficzne znajdzie czytelnik w przytoczonej w spisie pracy H. Pohoskiej.

*

Gebert B, Jak uczyć historji w szkole powszechnej. Rozważania i wskazania dla nauczyciela. Wyd. 2. Lwów-Warszawa 1925. Książnica-Atlas.
— Uwagi metodyczne o czytaniu wypisów historycznych w niższych klasach szkół średnich (autoreferat). Warszawa 1919.
Wańczura A., Wskazania metodyczne do nauki historji w szkole powszechnej. Lwów 1923. Nakładem Księgarni Naukowej.
Bobek P., Elementarna nauka historji. Szkice lekcji do użytku nauczycieli szkół ludowych. Cz. I. 1916.
— Uwagi o nauce historji w szkole powszechnej. Cieszyn 1919.
Orsza H., O nauczaniu historji Polski w szkole początkowej. Szkic programu. Dąbrowa Górnicza 1915.
Bobkowska W., Nauka historji w szkole powszechnej. Pamiętnik IV Zjazdu Historyków. Lwów 1925.
Wańczura A., O reformie nauki historji w szkole powszechnej. Pamiętnik j. w.

3. Dla stopnia wyższego

Długopolski E., Program nauki historji w szkole średniej. Kwartalnik Hist. R. XLI (1927) str. 274 i n.
** ††† Sobiński St., Uwagi metodyczne o nauczaniu historji. (Książnica Wychowawcza Nr. 4). Warszawa 1910.
Sochaniewicz K., Zasługi ś. p. Stanisława Sobińskiego na polu dydaktyki historycznej. Minerwa Polska. R. I. Nr. 1.
** Kłodziński A., Z zagadnień dydaktyki historji. (Dydaktyka przedmiotów nauki w szkole średniej Nr. 6). Lwów 1918.
— Zagadnienie podręcznika historji w gimnazjum

wyższem. Pamiętnik IV Zjazdu Historyków w Poznaniu. Lwów 1925.

Halban A. i Sochaniewicz K., Nauczanie historji w szkołach średnich jako przygotowanie do studjum uniwersyteckiego wogóle, a historycznego i prawniczego w szczególności. Pamiętnik IV Zjazdu Historyków w Poznaniu. Lwów 1925.

Smereka J., Stanowisko historji starożytnej w gimnazjach polskich. Kw. Hist. R. XLI (1927) str. 78 i nast.

Wojciechowski T., Co to jest historja i po co się jej uczymy. Lwów 1883.

Sochaniewicz K., Kult przeszłości w wychowaniu narodowem i obywatelskiem dorosłych. (Polska Oświata Pozaszkolna. R. I (1924) Nr. 3, 4, 5—6).

STUDJUM TEORETYCZNE

Biblioteka Państw. Pedagogjum
w Krakowie

I. Wiadomości wstępne

Przystępując do naukowego poznania historji, trzeba przedewszystkiem dokładnie zdać sobie sprawę z tego, co to jest historja[1]), a następnie z zasadniczych pojęć (pierwiastków), jakiemi operujemy, mówiąc o procesie historycznym. O tych pierwiastkach, tworzących to wielce skomplikowane zjawisko t. j. o człowieku, z jego naturą fizyczną i psychiczną, będącym podmiotem historji, o środowisku, na które się składa podłoże geograficzne i otoczenie ludzkie (społeczeństwo, państwo) oraz o wytworach człowieka, określanych ogólnem mianem kultury (fizycznej, umysłowej, społecznej) informuje M. Handelsmana: „Historyka“ (§ 2, Przedmiot historji str. 3—12).

Zapoznanie się z temi podstawowemi pojęciami w sposób teoretyczny nasuwa zkolei rozpatrzenie stosunku historji do innych nauk, o czem również informuje M. Handelsmana „Historyka“ (§ 5. Stosunek historji do innych nauk i do sztuki, str. 29—33). To znowu prowadzi nas do poznania nauk pomocniczych czyli podstawowych historji. Są niemi ze względu na środowisko, w którem działa człowiek, jako podmiot historji: geografja z geologją, a szcze-

---

[1]) Z wielkim pożytkiem można jako wprowadzenie do studjum historycznego przeczytać broszurę Tadeusza Wojciechowskiego: „Co to jest historja i poco się jej uczymy“, Lwów 1883.

gólnie jej ważne dla historyka gałęzie, to jest antropogeografja i geografja historyczna, antropologja z pokrewnemi etnografją, etnologją, folklorem i prehistorją; ponadto ze względu na człowieka jako takiego psychologja (jednostkowa i zbiorowa, normalna i patologiczna), biologja (z patologją) oraz genealogja, dalej filologja i leksykografja, wkońcu polityka, socjologja, ekonomja, wreszcie ze względu na problem czasu, w którym rozgrywa się proces historyczny: chronologja. Nauki te mniej lub więcej dla siebie samodzielne, mają obok celów dla historyka pomocniczych także samoistne, własne zadania. Zwięzłą charakterystykę pewnych z tych nauk, których znajomość obowiązuje każdego historyka i potrzebna mu jest bez względu na to, jaką epokę specjalnie bada czy opracowuje, znajdzie studjujący u St. Ptaszyckiego w jego „Encyklopedji nauk pomocniczych“ (str. 13—20: genealogja, chronologja, językoznawstwo, leksykografja, geografja historyczna, archeologja, antropologja). Pożądanem jest zwłaszcza dla należytego zrozumienia pojęcia nauk antropologicznych[1]) czyli mających za przedmiot naukę o człowieku przestudjowanie niektórych ustępów ze „Wstępu do historji Słowian“ Jana Czekanowskiego (rozdz. I. Nauki antropologiczne i ich zakres, str. 9—27, oraz z rozdziału II ustęp p. t.: Historja str. 43—49), nadto zaś ze „Wstępu do ludoznawstwa polskiego“ J. St. Bystronia (rozdz. I. Istota ludoznawstwa, str. 4—18, tudzież części rozdz. II. Stosunek ludoznawstwa do innych nauk, str. 28—54). Sumienne przestudjowanie

---

[1]) Z greckiego: *anthropos* = człowiek; *logos* = słowo.

ustępów książki [1]) J. St. Bystronia pozwoli na zapoznanie się z istotą i zakresem rozmaitych nauk, które zajmują się człowiekiem i jego stosunkiem do środowiska jak: krajoznawstwo, historja kultury, antropogeografja, socjologja, archeologja przedhistoryczna, starożytności słowiańskie, historja polityczna, historja osadnictwa, historja gospodarcza, historja kościoła, historja prawa, heraldyka, historja literatury, historja nauki, historja sztuki, muzykologja, filologja klasyczna, językoznawstwo. Na tem ogólnem tle wystąpi też pogłębione zrozumienie metod ujmowania zjawisk historycznych t. j. opisowej, pragmatycznej i genetycznej, o czem informuje Handelsman w „Historyce“ (str. 26—28), a tem samem odrębność i samodzielne stanowisko nauk historycznych.

Zkolei temu teoretycznemu studjum podstaw metodologicznych historji powinno towarzyszyć systematyczne przyswojenie sobie pewnych wiadomości z zakresu tych nauk podstawowych, na których opiera się wogóle badanie procesu historycznego i jego metodyczne ujęcie. Należy tu przedewszystkiem przygotowanie geograficzne, zwłaszcza w zakresie antropogeografji [2]). Dla tych celów należy przestudjować t. I. „Geografji dla klas wyższych“ St. Pawłowskiego ze szczególnem położeniem nacisku na rozdz. VII (Człowiek) i rozdz. IX (Krajobrazy powierzchni ziemi). Wiadomości te można uzupełnić z korzyścią przez studjum

---

[1]) Znaczenie i wartość książki J. St. Bystronia podkreślam, mimo zastrzeżeń Eugenjusza Frankowskiego, zawartych w jego recenzji (Lud, organ polskiego towarzystwa etnologicznego. S. II. T. V, str. 99—105).

[2]) Z greckiego: *anthropos* = człowiek; *ge* = ziemia; *grafo* = piszę.

odpowiednich ustępów E. D. Martonne'a „Zarysu geografji fizycznej“, zwłaszcza w części IV (Biogeografja, ze szczególnem położeniem nacisku na rozdz. IV części p. t. Człowiek i przyroda).

Studjum geografji ogólnej oraz opisowej w dalszem stadjum przygotowania wstępnego, a także studjom i badaniom historycznym na jakimkolwiek stopniu zawsze i wszędzie powinno towarzyszyć umiejętne posługiwanie się mapami i atlasami czyli przynajmniej elementarna znajomość kartografji[1]).

Oprócz zapoznania się z odpowiednim ustępem T I. „Geografji dla klas wyższych“ St. Pawłowskiego (rozdz. X: Sposoby przedstawiania powierzchni ziemi) należy obznajomić się z metodami wprowadzonemi do kartografji polskiej przez prof. E. Romera, do czego dają wskazówki artykuły K. Sochaniewicza: „Z dziejów elementarnego nauczania geografji w byłym zaborze austrjackim“. (Przegląd Wydawnictw Książnicy-Atlasu, VI, 1925, str. 165—169) oraz tegoż „Profesorowi Romerowi w hołdzie“. (Tamże str. 61—66). Szczególnie zaś dla zrozumienia metody izarytmicznej[2]), stosowanej przez prof. E. Romera w jego geograficzno-statystycznych mapach, należy zapoznać się z treścią rozprawki M. Zdobnickiej p. t.: „Metoda izarytmiczna w grafice statystycznej“ (Pokłosie geograficzne. Książnica-Atlas, Lwów—Warszawa 1925, str. 255—271).

Przy studjum geografji opisowej, co najlepiej uczynić na podstawie t. II, cz. I i t. III. „Geografji

---

[1]) Z łacińskiego: *charta* (po grecku: chartes) = karta, mapa (pierwotnie: papier używany do pisania) i greckiego: *grafo* = piszę, opisuję.

[2]) Z greckiego: *izos* = równy; *arithmos* = liczba.

dla klas wyższych“ St. Pawłowskiego, należy punkt ciężkości położyć w pierwszej linji na geografję Europy ze szczególnem uwzględnieniem państw sąsiadujących z Polską. Co do geografji Polski należy opanować potrzebny zasób wiadomości na podstawie „Geografji Polski“ St. Pawłowskiego lub „Geografji ziem dawnej Polski“ A. Sujkowskiego[1]), z uwzględnieniem odpowiednich ustępów „Polski współczesnej (Nauki obywatelskiej)“ Bujaka, Pazdry, Próchnickiego, Sobińskiego.

Znajomość geografji ogólnej, kartografji oraz geografji opisowej powinna doprowadzić do opanowania metody geograficznej w ujmowaniu zjawisk historycznych, o czem informuje M. Handelsman w „Historyce“ (Metoda geograficzna, str. 216—221). Łączy się z tem przyswojenie odpowiedniej sumy wiadomości z zakresu geografji i kartografji historycznej. Wskazówki elemen-

---

[1]) Dla historyka przy studjum geografji Polski szczególną wagę przedstawiają następujące zagadnienia: 1) położenie geograficzne Polski w Europie, 2) ziemie Polski jako indywidualność geograficzna, 3) wielkość i granice Polski współczesnej, 4) zmiany terytorjalne na ziemiach Polski historycznej w latach 1772—1918, 5) wielkość i granice Polski historycznej oraz zmiany do r. 1772, 6) współczesny podział administracyjny, 7) staropolski podział administracyjny, 8) naturalne krainy geograficzne, 9) związek zachodzący między naukowym podziałem na naturalne krainy geograficzne a staropolskim i współczesnym podziałem administracyjnym, 10) wpływ warunków fizjograficznych na życie gospodarcze i kulturalne. Materjału do pogłębienia tych zagadnień poza podręcznikami, dostarczają następujące prace: E. Romer „Polska, Ziemia i Państwo“, Kraków 1917. E. Romer „Przyrodzone podstawy Polski historycznej“, Lwów 1912. E. Romer „Polska i Polacy“, Kraków 1916. W. Nałkowski „Terytorjum Polski historycznej jako indywidualność geograficzna“, Warszawa 1913.

tarne oraz potrzebne dla praktyki nauczycielskiej dane bibljograficzne daje H. Mościcki w swych „Wskazówkach praktycznych dla nauczycieli historji“ (str. 59—63) oraz H. Pohoska w „Dydaktyce historji“ (str. 229—233). Wiadomości te, zwłaszcza ze względu na obchodzącą nas najbardziej geografję Polski, należy sobie przyswoić dwojako: 1) na podstawie przestudjowania z mapą w ręku jednego z ogólnych, choć może już przestarzałych zarysów Glogera lub Konecznego a przynajmniej wiadomości z geografji historycznej Polski w Bobrzyńskiego „Dziejach Polski w zarysie“ (t. I, str. 276—289, t. II, str. 290—301); 2) przez systematyczne uwzględnianie podczas studjum czyto całokształtu historji (powszechnej i polskiej), czy też specjalnej epoki encyklopedycznych prac, zawierających dane historyczno-geograficzne, oraz map. Najważniejszem źrodłem informacji, do którego uciekać się w razie potrzeby należy, jest „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich“. T. I—XV. Warszawa 1880—1904. Co się tyczy map, to należy ustawicznie śledzić postępy kartografji, o których informuje wychodzący od r. 1923, pod redakcją E. Romera „Polski Przegląd Kartograficzny“ [1]).

Przy studjum map i atlasów historycznych należy rozróżniać dokładnie mapy przekrojowe od map rozwojowych, a następnie zwracać uwagę na hipotetyczność w ujmowaniu problemów [2]). Dla należytego zrozumienia i krytycznej oceny mapy histo-

---

[1]) Najkonieczniejsze bibljograficzne dane zob. w wykazie literatury na czele niniejszego dziełka str. 18—20.

[2]) Dotyczy to np. „Polski piastowskiej“ St. Arnolda. Budzi ona bowiem, jak stwierdziła krytyka, pewne zastrzeżenia, o ile idzie o rozciągłość Litwy w chwili śmierci Gedymina.

rycznej ważne są komentarze, względnie objaśnienia, dawane w formie tekstu do map i atlasów. Dlatego też dokładne i krytyczne przestudjowanie tychże stanowi podstawę przy studjum mapy historycznej i korzystaniu z niej [1]).

O ile idzie o geografję historyczną ziem Polski, to zaznaczyć trzeba, że powszechnie używany „Atlas do dziejów Polski“ E. Niewiadomskiego, w głównych zarysach opierający się na atlasie Lelewela, jest pod wielu względami przestarzały i nie wystarczający. Dlatego trzeba się w studjum historycznem posiłkować mapami bądź osobno wydanemi, bądź pomieszczonemi w dziełach specjalnych np. w pracach St. Zakrzewskiego („Mieszko jako budowniczy państwa polskiego“, „Bolesław Chrobry Wielki“), Korzona („Dzieje wojen i wojskowości w Polsce“), Semkowicza („Geograficzne podstawy Polski Chrobrego“), Bobrzyńskiego („Dzieje Polski w zarysie“) i t. d. Poza tem są do dyspozycji mapy ścienne Arnolda, J. Natansona-Leskiego, W. Semkowicza [2]).

Zagadnienia geograficzno-historyczne, a zwłaszcza wpływ warunków fizjograficznych na proces historyczny, będą należycie pojęte, jeżeli się po opanowaniu podstawowych faktów z historji politycz-

---

[1]) Polecenia godne jest przestudjowanie komentarza W. Semkowicza do mapy Nr. 5 (Historja) pomieszczonego w „Geograficzno-statystycznym Atlasie Polski“ E. Romera. Komentarze posiadają też mapy ścienne Arnolda (w czasopiśmie „Nauka i Szkoła“ roczn. II, 1925, str. 1), J. Natansona-Leskiego (j. w. „Nauka i Szkoła“ roczn. II, 1925, Nr. 4; wyszedł także jako odbitka „Nauki i Szkoły“ Nr. 3).

[2]) Tenże opracowuje atlas do historji Polski, którego druk zapowiedziała i wykonała w pewnej części Książnica-Atlas we Lwowie.

nej przestudjuje pewne prace, rozpatrujące gospodarcze znaczenie środowiska bądź syntetyczne, jak np. J. Rutkowskiego „Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych“, bądź monograficzne, jak np. Baranowskiego „Dzieje przemysłu polskiego w XVI w.“, Kutrzeby „Handel Polski ze Wschodem“, Bujaka „Dziejowe znaczenie morza“ i t. d.

Znajomości geografji a zwłaszcza antropogeografji, powinno towarzyszyć pogłębienie wiadomości w zakresie etnografji[1]) (ludoznawstwa, folkloru). Dla zdobycia odpowiedniego zasobu znajomości faktów w tym kierunku, o ile chodzi o Europę, Słowiańszczyznę i Polskę, wystarczy przestudjować Jana Karłowicza „Lud. Rys ludoznawstwa polskiego“ (Polska. Obrazy i opisy. I, str. 71—215), A. Fiszera. „Lud Polski“ (rozdz. II: Polski obszar etnograficzny, str. 9—23), J. St. Bystronia. „Rys ludoznawstwa polskiego“ (Grupy etniczne, str. 109—122), J. Czekanowskiego. „Wstęp do historji Słowian“ (rozdz. III: Terytorja językowe Europy, str. 50—93; rozdz. IV: Słowiańszczyzna, str. 94—133).

Do wstępnego przygotowania w zakresie studjum historycznego należy elementarne przynajmniej zapoznanie się z podstawowemi wiadomościami z zakresu ekonomji, polityki i socjologji a także prawa publicznego (państwowego). Podstawy w tym kierunku, które ustawicznie pogłębiać należy, da sumienne przestudjowanie odpowiednich rozdziałów „Polski współczesnej (Nauki obywatelskiej)“ Bujaka, Pazdry, Próchnickiego, Sobińskiego (cz. II. Życie gospo-

---

[1]) Z greckiego: *ethnos* = lud, naród; *grafo* = piszę, opisuję.

darcze[1]), cz. III. Ustrój społeczny i życie polityczne, cz. IV. Ustrój państwowy i administracja) oraz gruntowne przestudjowanie „Historji ustroju Polski“ St. Kutrzeby, względnie analogicznego opracowania O. Balzera w formie litograficznie wydanych wykładów (skryptów) uniwersyteckich.

Wkońcu do całokształtu wiadomości wstępnych[2]) należy opanowanie podstawowych wiadomości z zakresu chronologji. Znajomość ta powinna iść w trojakim kierunku, a więc 1) w zakresie chronologji technicznej (kalendarza), do czego wystarczy sumienne przestudjowanie „Objaśnienia tablic“ w T. Wierzbowskiego „Vademecum“[3]) (wyd. 2, str. 50—58); dalej 2) w zakresie pamięciowego opanowania dat podstawowych (orjentacyjnych), pomieszczonych w podręcznikach, ze szczególnem zwróceniem uwagi na synchronistykę[4]) czyli współczesność wydarzeń; wkoń-

---

[1]) Pogłębienie tych wiadomości znajdzie studjujący w obszerniejszych podręcznikach np. Leopolda Caro „Zasady nauki ekonomji społecznej“, Lwów 1926, K. S. Jakubowski, lub u St. Grabskiego „Ekonomja społeczna“, Lwów—Warszawa—Kraków, Ossolineum (wychodzi od r. 1927, dotąd zeszyt I—VI), bądź też w studjum rozpraw specjalnych, do czego nadają się prace głównego reprezentanta historji gospodarczej w naszej współczesnej historjografji prof. F. Bujaka (np. „Studja historyczne i społeczne“, w których mieszczą się rozprawy: Historja gospodarcza. Historja osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie. Czynnik gospodarczy w upadku dawnego państwa polskiego. Rozwój gospodarczy Galicji).

[2]) Pożądane jest dla historyka również poznanie elementów psychologji życia zbiorowego, program jednakowoż w tym kierunku nie daje wyraźniejszych wskazań. Wskazówki bibljograficzne w „Historyce“ Handelsmana (str. 25—26).

[3]) Należy jednak przedtem dokonać poprawek według recenzji w 40 roczniku „Kwartalnika Historycznego“.

[4]) Z greckiego: *syn* = razem, wespół; *chronos* = czas.

cu 3) w zakresie opanowania środków technicznych (zestawień, tablic i t. d.), które mogą stanowić doraźną pomoc dla zawodzącej niejednokrotnie pamięci, względnie ułatwiają uchwycenie pewnych związków między wypadkami. Pamięciowe opanowanie dat, zwłaszcza podstawowych, które są zwykle osobno w podręcznikach zaznaczane, ma wielkie znaczenie praktyczne, gdyż ułatwia w wysokim stopniu orjentowanie się w rozmaitych fazach dziejów, pozwala na rozróżnianie wypadków ważniejszych od mniej ważnych, umożliwia wertowanie nawet bardzo obszernych podręczników, wkońcu ułatwia myślenie kategorjami historji genetycznej. Szczególnie ważne są zestawienia synchronistyczne tego typu, jak B. Janowskiego „Tablice synchronistyczne do dziejów powszechnych“ [1]) lub Wł. Bogatkiewicza „Synchronistyczne zestawienie dziejów powszechnych“ (Warszawa 1927. Cz. I. Historja starożytna. Wschód. Grecja. Rzym. Chronologja. Ustrój. Kultura) lub wydane przez Zygfryda Kaweraua „Synoptische Tabellen für den geschichtlichen Arbeits-Unterricht vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart“ (Berlin 1921, wyd. 2), nie mające niestety odpowiednika w naszej literaturze, dalej chronologiczne zestawienia zawarte w atlasach historycznych Perthesa [2]), wkońcu tabelki i zestawienia w „Vademecum“ T. Wierzbowskiego. Przyswajanie pamięciowe dat oraz posługiwanie się tabelami chronologicznemi, a ponadto samodzielne sporządzanie odpowied-

---

[1]) Postępować z niemi w praktyce należy dość ostrożnie, bo zawierają bardzo poważne luki, zwłaszcza w zakresie historji Polski.

[2]) Zob. w wykazie literatury na czele niniejszego dziełka str. 19.

nich tablic[1]) powinno stale, systematycznie towarzyszyć studjum opracowań i źródeł na każdym stopniu, podobnie jak posługiwanie się kartografją historyczną. Wtedy bowiem momenty lokalizacji zjawisk historycznych w zakresie przestrzeni i czasu oraz związki z tego wypływające jasno wystąpią w umyśle a utrwalą się należycie w pamięci.

II. Właściwe studjum historyczne

Historja powszechna

Po opanowaniu wiadomości wstępnych można przejść do systematycznego studjum historji czyli dziejów. Przez wyraz „historja“ czyli „dzieje“ możemy rozumieć albo sam proces dziejowy (historyczny) albo też naukę historji. W ostatnim wypadku możemy mieć na myśli albo znajomość historji, albo badanie historyczne czyli ustalanie na podstawie źródeł faktów jednostkowych w związku z faktami poprzedzającemi i następującemi (wiązanie jednostkowych faktów życia człowieka z ogólnym rozwojem zorganizowanego realnego środowiska), wkońcu udzielanie drugim wiadomości zdobytych drogą samodzielnej pracy badawczej lub uzyskanych na podstawie cudzych badań. Systematyczne zatem studjum historji powinno iść po linji tych rozróżnień t. j., aby móc innych nauczyć dziejów, musi się najpierw je znać wogóle, a następnie znać, o ile możności, źródłowo, względnie dojść do tego stopnia umiejętności w badaniu historycznem, aby na polu znajomości historji, samodzielnie na podstawie źródeł, dochodzić t. zw. „prawdy

[1]) Wskazówki elementarne, choć niedostateczne, daje w tym kierunku H. Mościcki w swych „Wskazówkach praktycznych“ (str. 64—65).

historycznej". Poza tem w systematycznem studjum historji należy od samego początku ze względów metodycznych rozróżniać rodzaje historji, t. j. historję narodową i historję powszechną, o czem informuje M. Handelsman w „Historyce" (§ 3. Zadania i rodzaje historji, str. 12—20), przyczem należy zwrócić uwagę na łączące się z tem pojęcia: „praw historycznych" oraz „symbolów epoki" [1]), „historji konstrukcyjnej", „historji kultury", „historji stosunków międzypaństwowych", a następnie zapoznać się teoretycznie z ramami chronologicznemi dziejów (początek historji, czasy przedhistoryczne) oraz podziałem, jaki wprowadzamy w te ramy, o czem również informuje M. Handelsman w swej „Historyce" (§ 6. Określenie historji, jej granice i podział, str. 33—37).

Po zapoznaniu się z podstawowemi pojęciami historji, jej rodzajów i podziału należy przystąpić, posługując się środkami pomocniczemi (w zakresie geografji historycznej i chronologji) do systematycznego studjum historji powszechnej [2]). Można to uskutecznić albo na zasadzie podręcznika W. Zakrzewskiego albo T. Korzona, podających całokształty dziejów powszechnych. Jeden i drugi podręcznik, poza pewnemi niedomaganiami w zakresie historji starożytnej, zwłaszcza w za-

---

[1]) Pożądane jest dla zrozumienia pojęcia historji powszechnej, której nie należy pojmować jako jedynie mechanicznego zlepka historyj narodowych, tudzież dla uchwycenia pewnych uogólnień, któremi operujemy w historji, przestudjowanie krótkiego artykułu F. Bujaka „Zagadnienie syntezy w historji" (Studja historyczne i społeczne, Lwów 1924, str. 1—22).

[2]) Wskazówki bibljograficzne szczegółowe daje dział III Literatury, str. 20 i nast.

kresie historji starożytnego Wschodu, wymaga systematycznego (co już specjalnie tyczy podręcznika T. Korzona) pogłębienia i uzupełnienia w zakresie dziejów XIX stulecia, co można uskutecznić na zasadzie podręcznika „Historji nowoczesnej“ (1789—1914) A. Szelągowskiego.

Studjum systematyczne całokształtu historji powszechnej powinno być nietylko rewizją i ugruntowaniem posiadanego minimum wiadomości, ale równocześnie przygotowaniem do należytej interpretacji programu nauczania historji w gimnazjum państwowem [1]). Opublikowane bowiem programy ministerjalne zawierają, obok ogólnych wskazówek, także „Przykłady rozwinięcia programu“. Porównywanie treści wskazówek ogólnych i szczegółowych programu z treścią podręcznika, wziętego za podstawowę dla systematycznego studjum przy użyciu wskazanych programem środków pomocniczych — pozwoli studjującemu: 1) skontrolować własne wiadomości i wykryć braki w znajomości faktów historycznych, 2) uchwycić różnice układu podręcznika w stosunku do wskazówek ogólnych oraz „przykładów rozwinięcia programu“, 3) stwierdzić braki (niedomogi) podręcznika w zakresie rzeczowym i formalnym, 4) zrozumieć i utrwalić w pamięci „symbole epoki“ a zarazem 5) wiadomości uporządkować i ująć w ramy odpowiednich schematów (dyspozycyj) mających znaczenie zarówno syntetyczne (konstrukcyjne), (rozdziały i paragrafy w podręczniku) jak i praktyczno-dydaktyczne (jed-

---

[1]) Programy wyższego gimnazjum wyszczególniono w spisie literatury na czele w dziale IV str. 51. Zaznaczyć trzeba, że obojętną jest rzeczą, z którego Wydziału bierze się program, albowiem programy nauczania historji treściowo (zakresem) są identyczne dla wszystkich Wydziałów.

nostki metodyczne dla poszczególnych lekcyj) oraz praktyczno-orjentacyjne (wskutek posiadania w pamięci pewnych schematów łatwiejsze jest orjentowanie się w obszernych opracowaniach), 6) zrozumieć i przyswoić sobie kunszt historycznego pisania (ujmowanie w formie mniej lub więcej zwięzłej pewnych procesów historycznych, dalej zaś stawianie sobie pewnych zagadnień i umiejętne ich rozwijanie w formach począwszy od bardzo elementarnej do bardziej skomplikowanych, na wyższym poziomie stojących), 7) podchwycić w elementarnej formie w niektórych wypadkach stosunek opracowania do źródła. Nie mogąc, ze względu na ograniczone ramy niniejszego poradnika, dać dokładnych wskazówek dla całokształtu historji powszechnej, ograniczę się do podania kilku przykładów, zostawiając tworzenie analogij samemu studjującemu[1]).

---

[1]) Używam w przykładach następujących skrótów:

Z. I.	=	W. Zakrzewski,	Historja starożytna
Z. II.	=	„ „	średniowieczna.
Z. III.	=	„ „	nowożytna.
K. I.	=	T. Korzon, „	starożytna.
K. II.	=	„ „	średniowieczna.
K. III/1.	=	„ „	nowożytna T. I.
K. III/2.	=	„ „	„ T. II.
K. IV.	=	„ „	nowoczesna.
Sz.	=	A. Szelągowski, „	nowoczesna.
W.	=	Wachowski-Jastrzębska,	Wypisy historyczne.
G.	=	B. i G. Gebertowie,	Wypisy do nauki dziejów starożytnych.
N. I.	=	Cz. Nanke,	Historja średniowieczna.
N. II/1.	=	„ „	nowożytna cz. I.
N. II/2.	=	„ „	„ cz. II.
N. W. I.	=	„	Wypisy do historji średniowiecznej.
N. W. II/1.	=	„ „ „ „	nowożytnej cz. I.
N. W. II/2.	=	„ „ „ „	„ cz. II.

Uwaga. Wskazówki bibljograficzne do wypisów historycznych pomieszczono w dziale IV *A)* Literatury str. 34 i nast.

1. *Przykład z historji starożytnej.* Program ujmuje całokształt historji starożytnej w schemat ogólny trójdzielny, zgodny z ogólnem podręcznikowem ujęciem t. j. poza wstępem, poświęconym kulturze pierwotnej (co do czego w Z. I. brak odpowiedniego ustępu, natomiast K. I. odpowiedni ustęp posiada), dzieli historję starożytną na historję starożytnego Wschodu, Grecji i Rzymu. W szczególności w zakresie historji starożytnego Wschodu domaga się znajomości: 1) cywilizacji starożytnego Egiptu; 2) cywilizacji Babilonu i Asyrji; 3) roli Fenicji w dziejach starożytnego Wschodu; 4) dziejów Arjów Wschodu; 5) cech charakterystycznych cywilizacji starożytnego Wschodu. Jak widać z tego, wyłącza Program przy historji starożytnej cywilizację chińską, której znajomość zatem jest w związku z historją starożytną zbędna. Te lapidarne nagłówki same przez się wskazują na intencję twórców programu, a mianowicie, żądają one położenia nacisku na dzieje cywilizacji, natomiast historję polityczną usuwają na plan dalszy. Na tę intencję programu wskazuje wyraźnie przykład rozwinięcia, który przy rozpatrzeniu daje zauważyć pewien schemat: na jego czoło wysuwa się opis geograficzny kraju (podłoże geograficzne), oraz charakterystyka mieszkańców (podłoże etniczne, osadnicze), a potem dopiero wierzenia religijne (podłoże duchowe), ustrój społeczny i polityczny (środowisko socjalne, ramy organizacji życia zbiorowego), kultura materjalna i duchowa, a wkońcu dopiero dzieje polityczne. Schemat ten, obowiązujący w zakresie dziejów Egiptu, odnajdziemy w zasadzie w historji każdego narodu w starożytności, a modyfikacje jego będą tylko po-

dyktowane względami podziału na okresy, które pozwolą w dziejach Grecji wydzielić np. „Średniowiecze greckie“ lub „Monarchję wszechświatową Aleksandra Macedońskiego“. Rozpatrując schemat ujęcia „Cywilizacji Egiptu starożytnego“ z uwzględnieniem odpowiednich ustępów wypisów źródłowych[1]), otrzymamy następujący kolejny układ materjału i wiadomości:

a) „Kraj: Dolina Nilu. Egipt górny i dolny. Mieszkańcy. Osadnictwo egipskie“. [K. I., § 9. — Z. I. rozdział I. Kraj i jego przyroda. W. str. 1—5. Kraj i jego mieszkańcy. — G. ustęp 1. Egipt. Herodot II. tłum. A. Bronikowski].

b) „Wierzenia religijne: bóstwa egipskie, kult zwierząt, wiara w życie pozagrobowe, obrzędy religijne“. [K. I., § 10, 16. — Z. I. rozdział I. Religja. Nauka o życiu pośmiertnem. — W. str. 12—13. Poglądy religijne; str. 13—14. Cześć świętych zwierząt; str. 14—17. Kult religijny; str. 17. Walka Ozyrysa z Setem (legenda); str. 17—19. Hymny religijne; str. 19. Hymn o Râ. — G. ustęp 2. Hymn[2]) do Nilu (= W. str. 21, 22). — W. str. 19—21. Z Księgi umarłych; str. 43—45. Księga zmarłych. (= G. ustęp 3. Spowiedź w podziemiu; ustęp 4.

---

[1]) Program w zakresie lektury szkolnej przewiduje zapoznanie się z „Hymnem do Nilu“, wyjątkami z papirusów (budżet utrzymania dworu, nauki Faraona dla syna) w „Wypisach historycznych“ Wachowskiego, wyjątkami z „Księgi umarłych“, opisem walki Ramzesa II z księciem Chety, tudzież aktem układu pokojowego między nimi — ze Święcickiego „Historji literatury powszechnej“ i „Eposem egipskiem“ w opracowaniu A. Langego (wydanie Westa).

[2]) Obowiązkowa lektura szkolna.

U progu bogini Sprawiedliwości); str. 45—51. Pogrzeb].

c) „Ustrój społeczny i polityczny: chłopi, kapłani i rycerze, rzemieślnicy i kupcy; Faraon, dwór królewski, urzędnicy i wojsko; wojny i wyprawy zbrojne, sposób wojowania“. [K. I. § 11, § 13, § 4. — Z. I. rozdział I. Ludność i jej organizacja najdawniejsza. Nowożytne państwo egipskie i jego podboje. — W. str. 25—28. Ludność, klasy społeczne; str. 31—36. Ludność wiejska. — G. ustęp 6. Dola wieśniaków w Egipcie. — W. str. 22—26. Władza królewska; str. 51—52. Nauki dla syna Usurtesena I. (= G. ustęp 3. Nauki[1]) faraona dla syna)].

d) „Kultura materjalna i duchowa, kapłani i pisarze, zabytki architektury egipskiej (piramidy, świątynie, sfinksy, obeliski)“ [K. I. § 10, 11, 15. — Z. I. rozdział I. Zabytki egipskie i egiptologja. Starożytne państwo egipskie. Najdawniejsze pomniki grobowe. Przemysł i handel egipski. Zajęcia życia codziennego. Świątynie egipskie, sztuka i literatura. — W. str. 5—12. Język i hieroglify; str. 29—32. Kapłaństwo. — G. ustęp 7. Dola pisarza. — W. str. 50—51. Wyjątki z papirusów; str. 36—38. Rolnictwo; str. 38—39. Hodowla bydła; str. 40—41. Życie domowe; str. 41—43. Zwyczaje; str. 55—56. Opis pałacu; str. 57—59. Opis domu; str. 59—63. Opis świątyni Karnak i Luksor; str. 63—64. Charakter świątyń egipskich; str. 64—67. Rzeźba].

e) „Dzieje polityczne“. [K. I. § 11, 12, 13, 14, 17, 18. — Z. I. rozdział I. Chronologja egipska. Staro-

---

[1]) Obowiązkowa lektura szkolna.

żytne państwo egipskie. Średniowieczne państwo egipskie. Najazd ludów pasterskich i panowanie Hyksosów. Nowożytne państwo egipskie i jego podboje. Upadek państwa nowożytnego. Egipt pod panowaniem Etjopów i Asyryjczyków. Restauracja za dynastji 26. — A. Lange[1]) „Epos egipskie“ (= W. str. 52—54. Pentaur. Walka Ramzesa z państwem Cheta[2]) = G. ustęp 8. Zwycięstwo Ramzesa nad Chetytami). — W. str. 54. Traktat Ramzesa z ks. Chety. (= G. ustęp 9. Traktat pokojowy między Ramzesem II a księciem Chety)].

Uwaga: Pogłębienia źródłowego dla rozdziału II historji starożytnej p. t. „Cywilizacja starożytnego Egiptu“ dostarczają zeszyty: 1. Egipt starożytny i 3a. Chatti i Aram, „Tekstów źródłowych“.

2. *Przykład z historji średniowiecznej.* Program ujmuje całokształt historji średniowiecznej pod kątem koncentracji uwagi na dzieje Polski, nie uwzględniając konwencjonalnego w dziejach powszechnych dla średniowiecza podziału na okresy (trzy, względnie cztery), przyczem dzieje średniowiecza do Karola Wielkiego (dzielone niekiedy na dwa okresy, czasem pojmowane jako jeden okres) tworzą niejako wstęp do dziejów Słowiańszczyzny ze szczególnem uwzględnieniem dziejów Polski. Ujmuje je program krótko: „Państwa barbarzyńskie. Wschodnie cesarstwo rzymskie. Arabowie. Państwo Franków. Papiestwo. Monarchja Karola Wielkiego“. Przykład rozwinięcia programu rozbija ten wstęp na dwie grupy: I. „Państwa barbarzyńskie.

---

[1]) Lektura obowiązkowa.

[2]) W skróceniu podany wyjątek nie zastąpi materjału podanego przez A. Langego.

Wschodnie cesarstwo rzymskie. Arabowie". — II. „Państwo Franków. Papiestwo. Monarchja Karola Wielkiego".

Rozpatrując szczegółowo drugą grupę wstępu, z uwzględnieniem odpowiednich ustępów wypisów[1]), otrzymamy następujący kolejny układ materjału i wiadomości:

a) „Pierwsi Karolingowie". [K. II., § 20, 21, 22, 23. — Z. II. rozdz. IV. Wzrost arystokracji w państwie frankońskiem; majordomowie. Początki rodziny Karolińskiej, zwycięstwo Karola Martela. — Pepin t. zw. Mały; wyniesienie Karolingów na tron królewski; rozdz. V. Początki panowania Karola W. i przegląd jego wojen. Walka Karola W. z Arabami, Awarami, Słowianami i Niemcami].

b) „Przeobrażenie wewnętrzne państwa Franków. Beneficjum i senjorat". [K. II., § 24, 25, 26, 27, 23. — Z. II. rozdz. VI. Początki feodalizmu; rozdz. V. Obszar państwa frankońskiego i jego organizacja wojskowa. Ustrój monarchji Karola W.; dwór i urzędnicy. Zarząd lokalny: hrabiowie i biskupi, wysłańcy królewscy. Wiece i sądy, prawa i kapitularze. Skarbowość i dobra koronne; budowle Karola W. — N. W. I. nr. V. Capitulare Karola W. z r. 802].

c) „Misje irlandzka i anglosaska". [K. II., § 40, 20, 21, 22, 28. — Z. II. rozdz. I. Podbój Brytanji przez Anglów i Saksonów. Nawrócenie Anglów i Saksonów na chrześcijaństwo; rozdz. IV. Misje anglosaksońskie za Renem. Św. Bonifacy, apostoł Niemiec.; rozdz. V. Ujarzmienie i nawrócenie Saksonów].

---

[1]) Program przewiduje w zakresie lektury szkolnej znajomość: Kapitularzy Karola W., Einharda (Vita Caroli Magni), Pieśni o Rolandzie (wyjątki).

d) „Sojusz Karolingów z papiestwem“. [K. II., § 16, 20, 21, 23. — Z. II. rozdz. IV. Pepin t. zw. Mały; wyniesienie Karolingów na tron królewski. Przymierze Pepina z papieżem i początki państwa kościelnego; rozdz. V. Początki panowania Karola W. i przegląd jego wojen. Zburzenie państwa Longobardów. Karol W. cesarzem rzymskim. Znaczenie koronacji cesarskiej Karola W. Cesarz Karol W. Cesarstwo Wschodnie i chalifat; ostatnie lata i znaczenie dziejowe Karola W. — N. W. I. nr. VI. Einhard. Życie i czyny Karola W. Zwyczaje Karola W. Koronacja].

e) „Znaczenie Kościoła w państwach barbarzyńskich: biskupi i klasztory“. [K. II. § 23, 28. — Z. II. rozdz. I. Kościół katolicki w nowych państwach; znaczenie klasztorów i biskupów. Rozdz. V. Nauki i oświata za Karola W. Alkuin].

f) „Grzegorz I. Wielki. Rzym papieski. Początki państwa kościelnego“. [K. II., § 29, 13, 14, 15, 16, 20, 22. — Z. II. rozdz. I. Wzrost znaczenia papieży. Grzegorz Wielki. Nowe państwa germańskie w prowincjach zachodnich. Teodoryk W. i królestwo Ostrogotów we Włoszech. Upadek państwa wandalskiego i ostrogockiego. Podbój Italji przez Longobardów; rozdz. IV. Pepin t. zw. Mały; wyniesienie Karolingów na tron królewski. Przymierze Pepina z papieżem i początki państwa kościelnego, rozdz. V. Zburzenie państwa Longobardów. — N. W. I. nr. II. „Z historji Franków“ Grzegorza Turoneńskiego: Zaraza w Rzymie i wybór papieża Grzegorza Wielkiego].

Uwaga: Pogłębienie źródłowe dla rozdziału II historji średniowiecznej znajdzie studjujący w zeszy-

cie 13 „Tekstów źródłowych“ (Europa we wczesnem średniowieczu), a w szczególności w ustępach objętych zbiorowym tytułem: V. „Czasy pierwszych Karolingów“, VI. „Dzieje Kościoła“ oraz w zeszycie 2 „Dokumentów historycznych“, zawierającym „Capitulare de villis“ w tekście łacińskim z tłumaczeniem polskiem.

3. *Przykład z historji nowożytnej.* Program zamyka dzieje nowożytne w ramach chronologicznych objętych dwoma symbolami: „Odrodzenie i pochód jego po Europie“, „Wybuch i przebieg wielkiej rewolucji francuskiej“. Podobnie jak w zakresie historji średniowiecznej koncentruje uwagę na dzieje Polski i dlatego nie stosuje wyraźnego podziału na okresy. Niemniej jednak z ujęcia całego stosunku dziejów Polski do dziejów powszechnych dadzą się wyznaczyć dla dziejów nowożytnych daty (chwile) przełomowe: (1572) wygaśnięcie Jagiellonów; (1668) abdykacja Jana Kazimierza; (1764) wstąpienie na tron Stanisława Augusta; (1795) trzeci rozbiór Polski. W tych ramach podzielony na okresy całokształt historji nowożytnej, o ile chodzi o pierwszy okres (1492—1572), ujęto w trzech punktach: I. Odrodzenie i pochód jego po Europie. II. Okres reformacji i kontrreformacji w Europie. III. Polska za ostatnich Jagiellonów i jej rola na Wschodzie. Jak widać z powyższego, punkty I i II, stanowią niejako podmalowanie tła dla rozwinięcia obrazu historycznego, zawartego w punkcie III. Rozpatrując szczegółowo punkt II owego wstępu t. j. „Okres reformacji i kontrreformacji w Europie“ na podstawie „Przykładu rozwinięcia programu“, z uwzględnieniem odpowiednich

ustępów z wypisów[1]), otrzymamy następujący układ materjału i wiadomości:

a) „Niezadowolenie ze stosunków kościelnych i pragnienie reformy. Wystąpienie Lutra“. [K. III/1. § 21, 22. — Z. III. rozdz. III. Odrodzenie w Niemczech i humaniści. Reuchlin i Erazm. Skrajny odcień wśród humanistów; Ulryk von Hutten. Prądy mistyczne i heretyckie w Niemczech. Marcin Luter 1483—1546. Luter występuje przeciw odpustom 1517. Luter na sejmie augsburskim przed legatem papieskim 1518. Dysputacja lipska 1519. Związek Lutra z humanistami. Luter i Hutten. Luter pali bullę papieską 1520. — Rozdz. IV. Luter na sejmie w Wormacji 1521 i na Wartburgu. — N. II/1., § 19. Przyczyny ogólne. 20. Humanizm w Niemczech. 24. Marcin Luter. 25. Spór o odpusty. 26. Nauka Lutra. 27. Zerwanie Lutra. 28. Władza świecka wobec Lutra. — N. W. II/1., nr. 5. Tezy Lutra w sprawie odpustów. 6. Marcin Luter: Pismo do chrześcijańskiej szlachty narodu niemieckiego (1520). 7. Bulla papieża Leona X, wyklinająca Lutra. 8. Edykt. wormacki].

b) „Kierunek umiarkowany i radykalny. Sprawa włościańska w Niemczech“. [K. III/1., § 22, 23, 24. — Z. III. rozdz. IV. Pierwsze nabożeństwo luterskie i pierwsze ruchy w Niemczech. Wojna chłopska 1524—1525. Luter wobec wojny chłopskiej i książąt, początki kościołów terytorjalnych luterskich. Protestacja na sejmie w Spirze 1529. — N. II/1., ustęp 33. Postępy reformacji. 34. Pierwsze ruchy

[1]) Program przewiduje w odniesieniu do punktu II lekturę wyjątków z tez Lutra, „Dwunastu artykułów“ niemieckich powstańców chłopskich, kilku tekstów soboru trydenckiego.

społeczne. 35. Bunt rycerstwa. 36. Wojna chłopska. 37. Sejmy Rzeszy wobec reformacji. — N. W. II/1. nr. 9. Dwanaście artykułów chłopskich. 10. Luter wobec wojny chłopskiej].

c) „Pokonanie związku szmalkaldzkiego. Pokój augsburski". [K. III/1., § 24, 25, 26, 27. — Z. III. rozdz. IV. Początki związku szmalkaldzkiego i pierwsza wojna religijna w Szwajcarji 1531. Pokój religijny norymberski 1532. Zabory protestantów i ruchy radykalne. Układy cesarza z protestantami i z papieżem i przygotowania do wojny. Wojna szmalkaldzka i triumf cesarza 1546—1547. Karol V i Paweł III; interim augsburskie 1548. Spisek książąt przeciw cesarzowi i rozejm passawski 1552. Sejm augsburski i pokój religijny w Niemczech 1555. Skutki reformacji i pokoju augsburskiego dla Niemiec. — N. II/1. Ustępy 37. Sejm Rzeszy wobec reformacji. 38. Wojna szmalkaldzka. Zwycięstwo cesarza. 39. „Pokój religijny" w Augsburgu 1555].

d) „Zwingli i Kalwin". [K. III/1., § 23, 36, 39. — Z. III. rozdz. IV. Zwingli i jego nauka; reformacja w Szwajcarji i spory protestantów. Początki związku szmalkaldzkiego i pierwsza wojna religijna w Szwajcarji 1531; rozdz. V. Reformacja we Francji za Franciszka I i Henryka II. Jan Kalwin 1509—1564. Kalwin robi Genewę stolicą protestantyzmu wojowniczego 1536—1564. — N. II/1., ustęp 42. Zwingli i Kalwin. 45. Hugenoci francuscy].

e) „Rozszerzenie się reformacji na zachodzie Europy. (Anglja i Skandynawja)". [K. III/1., § 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47. — Z. III. rozdz. V. Odrodzenie i dobrobyt w Anglji za Henryków VII i VIII. Henryk VIII i kardynał Wolsey;

sprawa rozwodu króla. Henryk VIII i parlament; zerwanie z Rzymem 1534. Kościół anglikański Henryka VIII. Ostatnie lata panowania Henryka VIII. Powrót Anglji do katolicyzmu za Marji Tudor 1553—1558. Elżbieta przywraca kościół anglikański 1559. Stosunki państw skandynawskich w początku XVI w. Krystyn II, ostatni król trzech królestw połączonych; powstanie szwedzkie Gustawa Wazy, 1520—1523. Koniec unji kalmarskiej; zwycięstwo protestantyzmu w Danji. Zaprowadzenie reformacji w Szwecji i rządy Gustawa I. — N. II/1., ustępy 49. Położenie polityczne i gospodarcze Anglji. 50. Odrodzenie w Anglji. Tomasz Morus. 51. Prądy religijne w Anglji. Pierwsze zerwanie z Rzymem. 52. Ustalenie się kościoła anglikańskiego 1559. 41. Luteranizm w Skandynawji].

f) „Odrodzenie katolicyzmu. Rola Hiszpanji. Jezuici“. [K. III/1., § 28. — Z. III rozdz. VII. Straty katolicyzmu do połowy wieku XVI. Nowe zakony włoskie i inkwizycja św. Św. Ignacy Loyola 1491—1556 i zakon jezuitów. Misje poza Europą i działalność jezuitów w krajach zagrożonych przez reformację. — N. II/1., ustępy 53. Skutki reformacji. 56. Wznowienie inkwizycji św. 55. Zakon jezuitów].

g) „Sobór trydencki i jego znaczenie, dwa obozy w Europie: katolicki i protestancki“. [K. III/1., § 25, 28. — Z. III. rozdz. VII. Sobór trydencki 1545—1563. Skutki soboru trydenckiego; odrodzenie uroku papiestwa. — N. II/1., ustęp 54. Sobór trydencki. — N. W. II/1., nr. 13. Sobór trydencki (otwarcie soboru; dekret o reformie duchowieństwa)].

Uwaga: Pogłębienie źródłowe rozdziału II historji nowożytnej p. t.: „Okres reformacji i kontrreformacji w Europie“ znajdzie studjujący w „Tekstach źródłowych“ w zeszytach: 28 (II. 9. Ulryk Hutten w tłumaczeniu niemieckiem. III. Reformacja), 29. (II. Wojna religijna w Niemczech), 32. (I. Reformy w Kościele katolickim. VIII. Teorje polityczne w dobie kontrreformacji).

4. *Przykład z historji nowoczesnej.* Historję nowoczesną ujmuje Program analogicznie do historji nowożytnej, grupując materjał dokoła podstawowych dat w 22 (punktach) rozdziałach, przyczem wysuwa jako chwile przełomowe lata 1815, 1830, 1848, 1863, 1870, 1914 uzgodnione ze stanowiska dziejów Polski z chwilami powszechno-dziejowemi Europy. Rozdział 15, stanowiący wyjście dla podmalowania tła układu stosunków europejskich po roku 1870, związany genetycznie ze stojącą w dalszej perspektywie wojną światową i wskrzeszeniem państwa polskiego, w Programie brzmi: „Wojna turecko-rosyjska. Kongres berliński. Zmiany na półwyspie bałkańskim. Trójprzymierze i trójporozumienie“. Na podstawie „Przykładu rozwinięcia programu“, z uwzględnieniem odpowiednich ustępów wypisów[1]), przedstawi on następujący układ materjału i wiadomości:

a) „Wojna turecko-rosyjska. Wpływy rosyjskie na Bałkanach. Wojna 1878 r. Traktat w San Stefano. Kongres berliński. Zmiana traktatu“. [Z. III. rozdz. XXVII. Pokój w Europie a walki na półwyspie Bałkańskim: Wojna Rosji

[1]) Program przewiduje lekturę traktatu w San Stefano i traktatu berlińskiego.

z Turcją, 1877—1878. — N. II/2. ustęp 125. Dalsze walki ludów bałkańskich o wolność. Wypieranie Turków z Europy. — Sz. § 240. Kwestja wschodnia i postawa Rosji, § 241. Sprawa reform i kryzys finansowy Turcji, § 242. Interwencja mocarstw europejskich (w maju 1876 r.) i konferencja londyńska (w grudniu 1876 r.), § 243. Wojna rosyjsko-turecka 1877—8, § 244. Interwencja Anglji. Pokój w San Stefano i kongres berliński].

b) „Zmiany na półwyspie bałkańskim". [Z. III. rozdz. XXVII. Nowe królestwa Rumunji, Serbji i Bułgarji. Grecja i Kreta; rozruchy macedońskie i rewolucja turecka. — N. II/2, ustęp 125 (jak wyżej). — Sz. § 247. Rozwój państw bałkańskich i emancypacja ich z pod wpływu Rosji. Rozdział 70. Kwestja wschodnia przed kryzysem bałkańskim].

c) „Trójprzymierze i trójporozumienie". [Z. III. rozdz. XXVII. Wielkie mocarstwa i ich wzajemne stosunki. — N. II/2, ustęp 126. Międzynarodowe stosunki. — Sz. § 245. Antagonizm Rosji i Austrji i przymierze austrjacko-niemieckie (1879 r.). Geneza trójprzymierza; § 267. Przesilenie finansowe w Rosji i sojusz francusko-rosyjski (1891); § 275. Pokój zbrojny i antagonizmy handlowo-celne; § 276. Imperjalizm nowoczesny śródziemno-morski. Francja i Włochy; § 277. Podbój wnętrza Afryki. Imperjalizm środkowo-afrykański. Francja, Anglja i państwo Kongo; § 278. Imperjalizm Chamberlaina. Podbój górnego Nilu i zatarg Anglji z Francją o Faszodę. Rozdział 68. Król Edward VII i układ śródziemnomorski. Rozdział 69. Bliski Wschód i polityka okrążania Niemiec. — N. W. II/2, nr. 62. Trójprzymierze].

Uwaga: Pogłębienie źródłowe rozdziału powyższego znajdzie studjujący w „Tekstach źródłowych“ zeszyt 55 (Okres równowagi europejskiej 1871—1914: II. Wojna i rewolucje na Bałkanach. IV. Wielkie mocarstwa) i 56 (Ameryka i daleki Wschód w polityce światowej. IV. Penetracja państw europejskich na kontynencie azjatyckim. VI. Opanowanie kontynentu afrykańskiego przez mocarstwa europejskie).

III. Źródła — Źródłoznawstwo (Heurystyka)

Nauki pomocnicze (podstawowe)

Gruntowne opanowanie znajomości faktów historycznych w zakresie wskazanym programem i podręcznikami w oparciu o wypisy i teksty źródłowe, stanowi stopień pierwszy w systematycznem studjum historji. Jest to zarazem minimum wiedzy faktycznej, wymaganej od przyszłego nauczyciela, ale nie jest jeszcze naukowem badaniem historji, nawet przy korzystaniu z wyimków źródłowych. Te bowiem (pomijając, że w przeważnej części są znane studjującemu w formie nie wystarczającej dla badacza, bo w tłumaczeniu) w tym wypadku są tylko ilustracją konstrukcji, względnie służą do jej pogłębienia. Przy naukowem badaniu historycznem punktem wyjścia jest źródło, a obraz (rekonstrukcję) procesu historycznego tworzymy z ustalonych na podstawie źródeł faktów jednostkowych. Dlatego potrzebna jest znajomość źródeł. Nauka o źródłach, stanowiąca pierwszy etap w studjum naukowem historji, czyli źródłoznawstwo zowie się także heurystyką[1]). O zasadach i zagad-

[1]) Z greckiego: *heurisko* = znajduję, badam; *heuristike (techne)* = (sztuka) badania.

nieniach heurystyki informuje Langlois-Seignobos we „Wstępie do badań historycznych“ (str. 19—46) oraz M. Handelsman w „Historyce“ (§ 9. Źródła historyczne str. 46—52). W elementarnem studjum heurystyki należy najpierw nauczyć się źródła klasyfikować, a przedewszystkiem rozróżniać źródła bezpośrednie od pośrednich[1]). Do bezpośrednich zaliczamy przedewszystkiem pozostałości (szczątki) w ściślejszem tego słowa znaczeniu: szczątki cielesne (np. mumje), język (np. wspólne etymologicznie pokrewne nazwy w zakresie stosunków rodzinnych dowodzą istnienia ustroju rodzinnego u pierwotnych Aryjczyków), stosunki i instytucje (np. prawo bliższości, t. j. niemożność sprzedania majątku bez pozwolenia krewnych, jako pozostałość dawnego ustroju rodowego w zakresie wspólności majątkowej), wytwory czyli produkty (np. wyroby z bronzu znalezione w grobie przedhistorycznym dowodzą znajomości wyrobu tych narzędzi oraz świadczą o poziomie artystycznym; mogą one być albo miejscowym wyrobem albo nabytkiem od innych ludów), a przedewszystkiem akta urzędowe (np. rachunki dworu królewskiego) i prywatne (np. katalog bibljoteki katedry krakowskiej), listy (np. korespondencja Lelewela, średniowieczna korespondencja mistrzów krzyżackich) i t. p. oraz pomniki: napisy (np. napisy w katakumbach starochrześcijańskich), pomniki w ściślejszem tego słowa znaczeniu (monumenty), (np. piramidy), dokumenty

[1]) Podajemy tu celowo, przyjętą przez E. Bernheim'a klasyfikację źródeł, zwracając uwagę na pewne różnice zachodzące między tą klasyfikacją, a podaną przez M. Handelsmana w jego „Historyce“. Uważny czytelnik różnice te sam spostrzeże i wartość klasyfikacji oceni.

(np. akta unji lubelskiej). Do źródeł pośrednich czyli t. zw. źródeł tradycji zaliczamy źródła tradycji obrazowej (np. obrazy, mapy i plany wykonane podczas wojen polsko-moskiewskich w obozie Stefana Batorego; mapa Ukrainy Beauplana; grobowiec Kazimierza Jagiellończyka w katedrze na Wawelu), ustnej (np. podanie o Krakusie i Wandzie; przysłowie „Za króla Olbrachta wyginęła szlachta"; „Pieśni o Rolandzie"), wkońcu źródła tradycji pisanej (względnie drukowanej). Rozróżniamy wśród źródeł tradycji pisanej, zwanych także źródłami historjograficznemi (opisowemi): napisy historyczne (np. *Monumentum Ancyranum*), genealogje czyli rodowody (np. układane przez logografów greckich), kalendarze (np. kalendarz krakowski, założony w związku z kanonizacją św. Stanisława), roczniki czyli annały (np. rzymskie *Annales Maximi*; Rocznik Świętokrzyski dawny), kroniki (np. Kronika Janka z Czarnkowa), biografje (Życie i obyczaje Grzegorza z Sanoka pióra Kallimacha), pamiętniki (np. Stanisława Augusta i t. d.[1]).

[1]) Celem nabrania elementarnej wprawy w klasyfikowaniu źródeł wystarczy przeglądnąć dokładnie poszczególne zeszyty „Tekstów źródłowych" i rozpatrzeć je w dwu kierunkach: 1) określić rodzaj źródła, 2) zestawić rodzaje źródeł dla poszczególnych problemów. Np. w zeszycie 6 (Grecja w okresie wojen perskich): do powstania jońskiego mamy zestawione jako źródła *a)* wyimki z Herodota, *b)* napis (inskrypcję) na kamieniu (w przypisku). Herodot jest źródłem tradycji pisanej a zatem źródłem pośredniem. Napis zaś (list) jest co do formy pomnikiem, co do treści aktem, w każdym razie źródłem bezpośredniem. Do państwa Ateńskiego mamy podane wyimki z Tucydydesa (źródło historjograficzne, tradycji pisanej) oraz dwie inskrypcje [Lista danin ateńskich, Uchwała ateńska w sprawie Chalkis, a zatem jako źródło bezpośrednie, należące do kategorji pomników (co do formy), lecz również treściowo (jako rezultat działania władz) do akt urzędowych].

Źródła bezpośrednie a w szczególności pozostałości (szczątki) w ściślejszem tego słowa znaczeniu są przedmiotem osobnych nauk, które obok swego samodzielnego stanowiska, mają także znaczenie nauk pomocniczych historji. Taką jest nauka o wykopaliskach czyli archeologja[1]), zależnie od okresu i kraju odróżniana jako archeologja przedhistoryczna (prehistorja), egiptologja, asyrjologja, hettytologja, archeologja klasyczna (Grecja, Rzym), archeologja biblijna na terenie Palestyny. Dalej mamy tu: językoznawstwo (lingwistykę), folklor, etnologję, prawo, historję sztuki, archiwistykę i t. d. Źródła bezpośrednio utrwalone na piśmie, a więc akta wszelkiego rodzaju oraz pomniki, zależnie od formy, w jakiej są spisane t. j. czy w formie napisu czyli inskrypcji, czy też w formie aktu, dokumentu, zwoju, książki i t. p. na jakimkolwiek materjale piśmiennym (tabliczka gliniana, papirus, skóra, liść palmowy, pergamin, papier, tabliczka woskowa i t. d.) i z tego względu najważniejsze, w pierwszej linji są przedmiotem badania historyka.

Pierwszym etapem tej pracy naukowo-badawczej jest należyte zrozumienie źródła, zwłaszcza, o ile mamy do czynienia ze źródłem w stanie surowym. To zadanie spełniają nauki pomocnicze historji, zwane też podstawowemi, które stanowią specjalną dla siebie umiejętność techniczną. O rodzajach nauk pomocniczych informuje rozdz. II. Ks. I. Langlois-Seignobos'a „Wstępu do badań historycznych“ (str. 47—75), gdzie wymieniono następujące nauki pomocnicze hi-

---

[1]) Z greckiego: *archajos* = stary, dawny, starożytny, pierwotny, początkowy (*arche* = początek); *logos* = nauka.

storji: epigrafikę[1]), paleografję[2]), filologję[3]), dyplomatykę[4]), z jej dodatkami chronologją techniczną i sfragistyką[5]), oraz archeologję z jej gałęziami numizmatyką[6]) i heraldyką[7]). Cenne, choć niekompletne wskazówki bibljograficzne odnośnie do podręczników z dziedziny nauk pomocniczych historji w zakresie potrzebnym historykowi polskiemu podaje M. Handelsman w „Historyce“ (§ 4. Metoda historji, str. 21—24), który wymienia obok heraldyki tak ważną dla badań polskich genealogję[8]); obszerniej, ale również i wyłącznie z punktu widzenia potrzeb polskiej historjografji, informuje o zadaniu i zakresie nauk pomocniczych Stanisław Ptaszycki w „Encyklopedji nauk pomocniczych historji literatury polskiej“ (str. 10—19). Należy do nich dodać jeszcze metrologję[9]).

Zarówno zasób źródeł, jak posługiwanie się naukami pomocniczemi w badaniu historycznem poszczególnych epok, wykazuje wybitne różnice, zależne od samych epok. W zakresie źródeł do historji starożytnej, zwłaszcza historji starożytnego Wschodu, na pierwszy plan wysuwają się napisy, w historji greckiej i rzymskiej zaczynają odgrywać już rolę znaczną obok

---

[1]) Z greckiego: *epi* = na; *grafo* = piszę; *epigrafike (techne)* = [sztuka (odczytywania)] napisów.

[2]) Z greckiego: *palaios* = stary, starodawny; *grafo* = piszę.

[3]) Z greckiego: *fileo* = lubię, miłuję; *logos* = myśl, słowo, mowa.

[4]) Z greckiego: *diploma* = dyplom, dokument.

[5]) Z greckiego: *sfragis* = pieczęć.

[6]) Z greckiego: *nomisma* = moneta, pieniądz.

[7]) Nauka o herbach.

[8]) Z greckiego: *genos* = ród; *logos* = nauka.

[9]) Z greckiego: *metron* = miara; *logos* = nauka.

napisów źródła historjograficzne, stąd obok filologji poważna rola archeologji z numizmatyką oraz epigrafiki, a paleografji o tyle, o ile chodzi o krytykę tekstów dziejopisarstwa greckiego i łacińskiego, względnie odczytywanie papirusów. W historji średniowiecznej znajomość epigrafiki schodzi na plan dalszy, bo na pierwszy plan wysuwają się źródła pisane w ściślejszem tego słowa znaczeniu (przedewszystkiem dyplomy i rękopisy), co wymaga znajomości paleografji (łacińskiej, greckiej, niemieckiej, słowiańskiej, arabskiej i t. d.), przyczem rozróżniamy paleografję ksiąg (kodeksów) i paleografję dyplomów, oraz znajomości dyplomatyki, sfragistyki, chronologji i t. d. W miarę posuwania się ku czasom nowożytnym, zwłaszcza od momentu wejścia w użycie papieru i wynalazku druku, znaczenie dyplomu jako źródła schodzi na plan dalszy, natomiast wzrasta znaczenie i ilość akt, listów, a zatem znajomość dyplomatyki staje się zbędną. Jest jeszcze potrzebna znajomość paleografji, choć i tej rola maleje dzięki temu, że znaczna ilość źródeł występuje w formie drukowanej, a pismo zbliża się coraz bardziej do nowoczesnego.

Historyk zajmujący się czy średniowieczem, czy czasami nawożytnemi bez względu na to, czy bada historję powszechną czy narodową, swoją pracę badawczą opiera na źródłach pisanych i drukowanych. Pierwsze zasadniczo gromadzą archiwa, drugie zasadniczo bibljoteki.

Dla należytego obznajomienia się z pojęciem nowoczesnego archiwum należy przestudjować z „Historyki“ Handelsmana odpowiedni ustęp (§ 11. str. 55—61), w którym znajdują się także zwięzłe wskazówki o archiwach krajowych i zagranicznych

(str. 61—74); należy je również sobie przyswoić[1]). W badaniu archiwalnem obowiązuje zasada, że poszukujący źródeł, zanim przystąpi do badania, musi zdać sobie sprawę z tego: *a)* w jakich archiwach ma poszukiwać źródeł; *b)* co w danem archiwum znajdzie. Obydwa postulaty wymagają zaznajomienia się z zawartością (charakterem) poszczególnych archiwów, ich organizacją oraz znajomości akt (rodzajów ksiąg, dokumentów i t. d.) wogóle. Informacje źródłowe w tym kierunku, poza wskazanym ustępem w „Historyce" Handelsmana, znajdzie studjujący w St. Ptaszyckiego „Encyklopedji nauk pomocniczych historji i literatury" (Archiwistyka str. 194—261, 268—269), w T. Wierzbowskiego „Vademecum" (wyd. 2, str. 227—246, w opracowaniu K. Tyszkowskiego), w St. Kutrzeby „Źródłach dawnego prawa polskiego" (t. II. Lwów 1926 str. 358—456), E. Chwalewika „Zbiorach Polskich" (wydanie 2, Warszawa 1926. Tomy I—II, w alfabetycznym układzie według miejscowości) oraz w pracy Karola Buczka (pod kierunkiem Władysława Semkowicza) p. t. „Archiwa polskie". [„Nauka Polska"[2]). Materjały do spisu instytucyj i towarzystw naukowych w Polsce t. VII].

---

[1]) Zaznaczyć trzeba, że studjum teoretyczne zarówno nauk pomocniczych, jak i archiwistyki nie da się pomyśleć bez naoczni (autopsji) dyplomów (z oryginałów względnie fotografij), akt, ksiąg i t. d. ze średniowiecza i czasów nowożytnych oraz obejrzenia, bodaj zgrubsza jakiegoś łatwiej dostępnego archiwum. Orjentując się według wskazanych podręczników informacyjnych, powinien każdy studjujący historję, o ile możności zwiedzić dostępne mu archiwa, zapoznać się z ich zasobem i organizacją.

[2]) Wspomniany tom „Nauki Polskiej" wymienia także „Muzea i zbiory o charakterze muzealnym w Polsce" w opracowaniu Edwarda Baranowicza oraz „Bibljoteki" w opracowaniu Stefana

Dla zapoznania się z rozmaitemi rodzajami ksiąg, dokumentów, akt i t. p. źródeł archiwalnych (diarjusze, listy, *libri fundationum, libri beneficiorum,* wizytacje, inwentarze, lustracje, księgi rachunków gospodarczych, dokumenty, kopje, kopjarze, zbiory akt, formularze, księgi urzędów państwowych jak metryki koronna, litewska, mazowiecka, księgi skarbowe i t. d. księgi sądowe, akta sejmowe i t. d.) należy przestudjować odpowiednie partje z St. Kutrzeby „Historji źródeł dawnego prawa polskiego“ [1]), kładąc jednak nacisk na te kategorje źródeł, które wymieniają programy, oraz są reprezentowane w „Tekstach źródłowych“, wypisach i t. d.

Dla należytego obznajomienia się z pojęciem nowoczesnej bibljoteki zalecenia godne jest zapoznanie się z książką Józefa Grycza „Przewodnik dla korzystających z bibljotek oraz spis dzieł pomocniczych“ (Wydawnictwo Tow. Szkoły Ludowej. Kraków 1925), nadto sięgać można po wskazówki do Handelsmana „Historyki“ (§ 10. Bibljoteki str. 52—55, § 12. Bibljografja historyczna str. 74—95), ewentualnie do St. Ptaszyckiego „Encyklopedji nauk pomocniczych“ (str. 70—120. Katalogi inkunabułów. Katalogi

---

Dembego. Dla śledzącego postępy i rozwój archiwistyki polskiej oraz pragnącego mieć materjał informacyjny bieżący w przyszłości, wskazanem jest stałe przeglądanie zawartości „Archeionu“, czasopisma naukowego poświęconego sprawom archiwalnym, wychodzącego od r. 1927 (dotąd 2 tomy) pod redakcją St. Ptaszyckiego, jako wydawnictwo Archiwów Państwowych.

[1]) Książka St. Kutrzeby, choć pisana z punktu widzenia potrzeb uniwersyteckiego studjum prawniczego, powinna jednak ze względu na wielkie bogactwo materjału informacyjnego znaleźć się w ręku każdego studjującego historję. Zobacz bliższe wskazówki w rozdz. VI niniejszego poradnika.

druków XVI w. Katalogi rękopisów. Zbiory na ziemiach polskich. Indeksy do czasopism) [1]).

Zarówno w pracy archiwalnej, jak i bibljotecznej obowiązuje studjującego historję powszechną jak i polską znajomość najważniejszych bibljografij specjalnych, któremi są: Langlois Ch. v. „Manuel de bibliographie historique“ t. 1—2. Paris 1901—04. — Chevalier U. „Répertoire des sources historiques du Moyen Age“. Vol. 1—4. Paris 1894—1907. — Potthast A. „Bibliotheca historica medii aevi“. 2 Aufl. Bd. 1—2. Berlin 1896. — Oesterley H. „Wegweiser durch die Literatur der Urkundensammlungen“. Bd. 1—2. Berlin 1885—86. — Dahlman-Waitz. „Quellenkunde der deutschen Geschichte“. 8 Aufl. hg. von P. Herrer. Leipzig 1912. — Ikonnikow. „Opyt russkoj istorjografji“ t. I, 1—2; II, 1—2. Kijów 1891—1908 — Zirbt Č. „Bibliographie česke historie“. Dil. I. Praha 1900. — Dla specjalizującego się zaś w historji polskiej obowiązuje znajomość oparta na autopsji bibljografij ogólnych: Karola Estreichera „Bibliografja polska“. T. 1—26. Kraków 1870—1915, oraz Ludwika Finkla „Bibljografja historji polskiej“. Cz. I—III i Dodatki. Lwów-Kraków 1891—1914. Zarówno co do pierwszej jak i drugiej konieczne jest gruntowne zapoznanie się z ich układem. Bibljografja Estreichera składa się z trzech seryj: Serja I składa się z t. 1—5, obejmujących „Bibljografję XIX w.“. (Kra-

---

[1]) Wielką też korzyść przynieść może posługiwanie się „Katalogiem bibljoteki podręcznej czytelni oraz biura katalogowego Bibljoteki Jagiellońskiej w Krakowie“ (w opracowaniu dr. Józefa Grycza Kraków 1925), która jak wiadomo liczy 9200 tomów i daje tem samem poważny substrat do bibljograficznego opanowania szeregu dzieł podstawowych.

ków 1870—80), dopełnień do r. 1880, które wyszły jako t. 6—7. (Kraków 1881—82). Wymienia ona w układzie alfabetycznym dzieła wydane w Polsce we wszystkich językach, dalej napisane przez Polaków ale wydane w językach obcych, wreszcie dzieła obcych pisarzy Polski tyczące. Uzupełnień po r. 1880 należy szukać w „*Przewodniku Bibljograficznym*“, wychodzącym od r. 1878 w Krakowie, pod redakcją Władysława Wisłockiego, obecnie we Lwowie pod redakcją Władysława Tadeusza Wisłockiego, który w drodze uzupełnień stara się zapełnić lukę w wydawnictwie, wytworzoną latami wojny światowej 1914—1919. Uzupełnienie serji bibliografji Estreichera po r. 1880 stanowi tegoż „Bibliografja polska XIX stulecia“ (Lata 1881—1890 t. I—IV. Kraków 1906—1916), ułożona w porządku alfabetycznym. — Serja II, og. zb. t. 8—9 obejmuje w układzie chronologicznym „Bibliografję w. XV—XVIII“. Kraków 1883—1888; w t. 10. Spis chronologiczny 1800—1870 z dopełnieniami. Kraków 1885; w t. 11. Spis chronologiczny 1871—1889 wraz z dopełnieniami i sprostowaniami do tomów 8—11. Kraków 1890. — Serja III. t. 12—26: Stulecie XV—XVIII alfabetycznie od litery A—R włącznie. Kraków 1891—1915. Niewykończona, ale kontynuowana serja zestawia w alfabetycznym układzie druki od r. 1455 wszystkich w Polsce i o Polsce drukowanych dzieł z podaniem bibljotek, w których dane dzieła się znajdują.

Bibljografja Finkla składa się z trzech części i dodatków w układzie rzeczowym: Część I. Wiadomości wstępne. 1) Archiwa i bibljoteki. 2) Nauki pomocnicze: Chronologja, Dyplomatyka, Sfragistyka, Heraldyka, Numizmatyka, Epigrafika. 3) Źródła, Zbiory, Dokumenty, Kroniki, Pamiętniki od w. X do

r. 1815. — Część II. Opracowania: 1) Historja wewnętrzna: Geografja i Etnografja, Wiara i Kościół, Prawo i Ekonomja. Oświata: Historja obyczajowa, Wychowanie i Szkolnictwo, Literatura i Sztuka. — Część III. Opracowania: 2) Historja polityczna. — Dodatek I: Uzupełnienia po koniec r. 1900. Dodatki i sprostowania. Skorowidze: osób, miejscowości i autorów XIX wieku. — Dodatek II. Zeszyt 1: c. d. za lata 1901—1910.

Uwaga: Ponieważ bibljografja Finkla obejmuje materjał bibljograficzny do roku 1900, a tylko częściowo do r. 1910, przeto w poszukiwaniach bibljograficznych prac, wydanych po r. 1900, należy korzystać z perjodycznej bibljografji historycznej ukazującej się w „Kwartalniku Historycznym“, dla której przyjęto również układ rzeczowy.

IV. Krytyka zewnętrzna — Ważniejsze typowe zbiory źródeł — Krytyka wewnętrzna (Hermeneutyka)

Z chwilą, kiedy historyk zbierze potrzebne mu do badania źródła, musi przed przystąpieniem do konstrukcji historycznej przedsięwziąć szereg czynności związanych z ogólnemi warunkami poznania historycznego t. j. musi dokonać krytycznego opracowania źródeł. O tych warunkach informuje Langlois-Seignobos we „Wstępie do badań historycznych“ (Ks. II, Rozdz. I. Ogólne warunki poznania historycznego, str. 67—75). W następstwie tego teoretyczne studjum historyczne kładzie na przyszłego historyka obowiązek zapoznania się z zasadami krytyki zewnętrznej (inaczej zwanej niższą lub erudycyjną) oraz krytyki wewnętrznej (czyli wyższej albo

hermeneutyki). O zadaniach krytyki erudycyjnej informuje M. Handelsman w „Historyce“ (§. 13, str. 96—100). Krytyka erudycyjna rozpada się na pewne działy (gałęzie), które wymagają bardzo sumiennego studjum, czego najlepiej dokonać w miarę możności przez rozległe oczytanie w typowych i wzorowych pracach z tego zakresu, oraz przemyślenie wywodów zawartych w dziełach metodologicznych. Kolejno zatem należy zaznajomić się z metodami postępowania, które pozwolą nam odpowiedzieć na pytania, jakie sobie stawiamy (pozornie niezbyt skomplikowane i niby bardzo proste) w odniesieniu do każdego źródła, a mianowicie: 1) kiedy powstało? 2) gdzie powstało? 3) kto jest autorem? 4) dla kogo było pierwotnie przeznaczone, względnie kto je pierwotnie odebrał (posiadał)? 5) czy jest oryginałem czy kopją? 6) czy jest prawdziwe czy sfałszowane w całości czy częściowo (interpolowane)? 7) czy jest przekazem zależnym, czy niezależnym? Ten ogół pytań obejmujemy ogólnem mianem zasad postępowania w badaniu nad pochodzeniem źródła czyli wykryciem jego prowenjencji. Ogólny pogląd na zagadnienia prowenjencji, stanowiące pierwszy dział krytyki erudycyjnej, daje Langlois-Seignobos we „Wstępie do badań historycznych“ (rozdz. III. Pochodzenie, str. 95—109, rozdz. V. Erudycja i erudyci str. 122—153). Szerzej i systematyczniej rozwija go M. Handelsman w „Historyce“, wskazując drogę, prowadzącą do odpowiedzi na poszczególne pytania (§ 14. Krytyka pochodzenia, str. 100—113; § 15. Krytyka charakteru źródła, str. 113—130; § 16. Analiza źródeł, str. 130—145).

Krytyka erudycyjna w zakresie zagadnień prowenjencji wymaga dwu warunków: *a)* specjalnego uzdolnienia, *b)* technicznego opanowania metod, zwłaszcza w zakresie nauk pomocniczych historji. O ile pierwszy warunek jest darem przyrodzonym, o tyle drugi wymaga studjów. W zakresie elementarnym wystarczy gruntowne przestudjowanie zasad wyłożonych we wskazanych paragrafach „Historyki“ Handelsmana [1]), w zakresie wyższym trzeba przestudjować dzieła

[1]) O ileby studjujący nie miał możności przestudjowania dzieł, na które powołuje się M. Handelsman w swych wywodach, niemniej jednak wskazane jest na elementarnym stopniu zapoznanie się z zagadnieniem prowenjencji pewnych źródeł na podstawie dostępnych łatwo wydawnictw źródłowych. Wydane przez Wendego „Dokumenty historyczne“ (zob. w wykazie literatury na str. 37) mogą dostarczyć materjału do referatów, które tu podaję przykładowo: 1) Określić prowenjencję księgi Henrykowskiej. 2) Określić prowenjencję trzech dokumentów dla klasztoru w Trzebnicy. 3) Określić prowenjencję Wielkiej karty wolności. 4) Określić prowenjencję *Capitulare de villis.* Dla rozpatrzenia zagadnień prowenjencji mają szczególne znaczenie wstępy poprzedzające wszelkie publikacje źródłowe. Również niektóre tomiki „Bibljoteki Narodowej“ wydawane przez Krakowską Spółkę Wydawniczą mogą służyć jako materjał do rozważań zagadnień prowenjencji. (Serja I. Nr. 12. Żółkiewski Stanisław. Początek i progres wojny moskiewskiej, ze wstępem i komentarzem prof. dr. W. Sobieskiego; Nr. 31. Długosz Jan. Bitwa Grunwaldzka (z „Historji Długosza“), opracował prof. dr. Jan Dąbrowski; Nr. 35. Konarski Stanisław. Wybór pism politycznych. Ze wstępem i objaśnieniami prof. dr. W. Konopczyńskiego; Nr. 59. Anonim t. zw. Gall. Kronika Polska, przełożył i opracował prof. dr. Roman Grodecki; Nr. 62. Pasek Jan. Pamiętniki, opracował prof. Aleksander Brückner; Nr. 88. Kitowicz Jędrzej. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III, opracował dr. Michał Janik; Nr. 90. Staszic Stanisław. Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego, opracował dr. St. Czarnowski; Nr. 98. Staszic Stanisław. Przestrogi dla Polski, opracował dr. St. Czarnowski). Przy ta-

służące za podstawę wywodów M. Handelsmana względnie przezeń wskazane. Niejednokrotnie trzeba sięgnąć do innych analogicznych prac, posiadających wyższą wartość metodologiczną, oraz do innych podręczników z zakresu metodologji historji i nauk pomocniczych. Ponieważ M. Handelsman w swej „Historyce“ rozpatruje zagadnienia źródeł jedynie na materjale zaczerpniętym ze skarbca polskiego doświadczenia badawczego, dlatego studjum tych zagadnień o ile idzie o materjał obcy (nie polski), należy oprzeć na informacjach innych podręczników np. E. Bernheima „Lehrbuch der historischen Methode“ [1]). Znajomość tych zagadnień metodologicznych z zakresu historji powszechnej jest nawet w praktyce nauczycielskiej potrzebna, choćby dla głębszego zrozumienia pewnych wyników badań źródłowych spotykanych w wypisach np. w odniesieniu do t. zw. darowizny Konstantyna.

Zadanie krytyki erudycyjnej nie zamyka się wyłącznie w obrębie czynności analitycznych, mających na celu określenie prowenjencji źródła. Obok niej bowiem istnieje jej dział drugi t. j. krytyka odtwarzania (restytucyjna) opierająca się na rezultatach poprzedniego działu. Jej celem jest poprawne wydawanie źródeł. O tym dziale informuje Langlois-Seignobos we

---

kiem elementarnem rozpatrywaniu, oczywiście odpowiedź na owych siedm pytań wypadnie również w dosyć prymitywnej formie, a bardzo często będzie jej brak. W każdym razie wstępy owe dadzą nam pogląd na stan naszej wiedzy, na prowenjencję niektórych źródeł.

[1]) Rozdz. IV. Krytyka. § 2. Äussere Bestimmung der Quellen (oznaczenie czasu i miejsca powstania oraz autorstwa źródła, analiza źródeł). § 1. Prüfung der Echtheit (fałszerstwa i interpolacje).

„Wstępie do badań historycznych“ (Ks. I Cz. I. rozdz. II. str. 77—94) oraz M. Handelsman w „Historyce“ [§ 17. Publikowanie (ogłaszanie drukiem) źródeł historycznych str. 146—158]. Wywody Handelsmana powinni studjujący, zwłaszcza mający zamiar wydawać jakiekolwiek średniowieczne źródło historyczne, uzupełnić zapoznaniem się z „Instrukcją wydawniczą dla średniowiecznych źródeł historycznych“, opracowaną przez Komisję Historyczną Polskiej Akademji Umiejętności (Kraków 1925). Sumienne przestudjowanie zasad wyłożonych w „Instrukcji“ z uwzględnieniem powołanych w niej wydawnictw, pozwoli ponadto wglądnąć w ścisły związek zachodzący między krytyką pochodzenia a krytyką restytucyjną oraz nauczy krytycznego patrzenia na wartość wydawniczą dotychczas wydanych zbiorów źródeł. Jednym z podstawowych warunków pracy badawczej historyka poza znajomością metod krytyki erudycyjnej jest znajomość typowych wydawnictw źródłowych, ważniejszych drukowanych zbiorów źródeł. Do najważniejszych[1]) wielkich zbiorów źródeł o światowej sławie, które wymieniam przykładowo, należą: „Corpus Inscriptionum Graecarum“ (cytowany zwykle C. I. G.) rozpoczęty w r. 1825 przez Augusta Boekh'a, z kontynuacjami: „Corpus Inscriptionum Atticarum (cytowany C. I. A.), „Inscriptiones Graecae“, „Inscriptiones Graecae antiquissimae praeter Atticas

---

[1]) Informacyj o zbiorach drukowanych źródeł należy szukać u Bernheima „Lehrbuch der historischen Methode“ [rozdz. III. Quellenkunde (Heuristik) § 2. Quellensammlungen und Quellenbibliographie]. Ponadto trzeba posługiwać się wskazówkami odnoszącemi się do bibljografji historji, zawartemi w Handelsmana „Historyce“ (str. 85—95) oraz u St. Ptaszyckiego w „Encyklopedji nauk pomocniczych historji i literatury“ (str. 121—124).

in Attica repertas“ — „Corpus Inscriptionum Latinarum“ (cytowany C. I. L.) rozpoczęty w r. 1863 przez Th. Mommsena. „Monumenta Germaniae[1]) historica“ (cytowane M. G.) rozpoczęte w r. 1826 przez Henryka Pertza, rozpadające się na działy: I. „Scriptores“ (cytowane S. S.). obejmujący kroniki, roczniki i t. p., II. „Leges“ (cytowane L. L.), obejmujący pomniki prawa, III. „Diplomata“ (cytowane D. D.) obejmujący dyplomy, czyli stanowiący zbiór dyplomatarjuszy albo t. zw. kodeksów dyplomatycznych, IV. „Epistolae“ (cytowane Ep.) obejmujący listy, oraz V. „Antiquitates“ (cytowane Ant.) obejmujący dzieła literackie, nekrologi i t. p.; „Deutsche Reichstagsakten“, wychodzące od r. 1867; „Rerum Britannicarum medii aevi scriptores or Chronicles and memorials of Great Britain and Ireland during the midle ages“ wychodzące od r. 1853, a obejmujące źródła opisowe, oraz „Calendars of state papers“, obejmujące wydawnictwa akt i dokumentów z archiwów państwowych angielskich; „Collection de documents inédits sur l'histoire de France“, wychodzące od r. 1735 publikujące źródła odnoszące się do historji politycznej, literatury pięknej i nauki, archeologji i t. d. Wymienione przykładowo publikacje źródeł, poza tem, że są typowemi formami wydawniczemi, stanowią też równocześnie świadectwa historyczne ewolucji, jaką przechodziła krytyka erudycyjna, która udoskonaliła i ustaliła swe zasady obecnie obowiązujące w ciągu XIX stulecia, w dążności do „oczyszczonego źródła“.

---

[1]) Sumiennie informuje o dziejach i metodzie wydawnictwa M. Z. Jedlicki: „Monumenta Germaniae Historica“. Szkic historyczno-krytyczny. Pamiętnik Historyczno-Prawny pod redakcją P. Dąbkowskiego t. IV. zesz. 3. Lwów 1927.

Fakt, że historyk ma przed sobą poprawny (oczyszczony) tekst źródłowy, nienaganny pod względem autentyczności, o zbadanej względnie określonej prowenjencji, z którego poczynił sobie odpowiednie staranne wypiski, nie upoważnia go jeszcze do stwierdzenia na tej podstawie w sposób „mechaniczny“ poszczególnych faktów jednostkowych. Albowiem zanim historyk ustali fakt, musi sobie znów postawić szereg pytań: 1) jak należy zrozumieć badany tekst źródłowy? 2) czy źródło (względnie jego autor) jest wiarogodne? 3) czy wiadomość podana w źródle da się sprawdzić na podstawie innych źródeł, to znaczy czy wiadomość podana przez źródło jest izolowana, czy też ma potwierdzenie w innych źródłach? 4) jakie jest prawdopodobieństwo samego faktu, którego ślad mamy zachowany w źródle?

Metodę, t. j. sposoby dochodzenia do odpowiedzi na te pytania, wskazują zasady krytyki wewnętrznej, a w szczególności zasady interpretacji czyli hermeneutyki źródłowej. Sposoby postępowania celem otrzymania odpowiedzi na pierwsze pytanie daje Langlois-Seignobos we „Wstępie do badań historycznych“ (Dział II. rozdz. VI. Interpretacja (Hermeneutyka) str. 155—170) i M. Handelsman w „Historyce“ (§ 18, Krytyka wewnętrzna str. 158—163), w zakresie drugiego pytania Langlois-Seignobos w rozdz. VII. (Negatywna krytyka wewnętrzna, str. 171—209), Handelsman w powołanym paragrafie 18 (str. 163—170), w zakresie trzeciego i czwartego pytania Langlois-Seignobos w rozdz. VIII (Określenie oddzielnych faktów,

str. 210—229), Handelsman zaś w tym samym paragrafie 18 (str. 170—171 i 172—175).

Hermeneutyka wymaga w zakresie zagadnień interpretacji źródeł trzech warunków: *a)* specjalnego uzdolnienia, *b)* technicznego opanowania metod, *c)* specjalnego wyszkolenia zwłaszcza filologicznego i filozoficznego (przedewszystkiem wyszkolenia logicznego i psychologicznego). Podobnie jak w zakresie krytyki erudycyjnej, o ile chodzi o zakres elementarny t. j. o zaznajomienie się teoretycznie z metodami, wystarczy i tutaj gruntowne przestudjowanie zasad wyłuszczonych w pracach Handelsmana i Langlois-Seignóbos'a. W zakresie wyższym, z wyraźnym celem spożytkowania wiadomości w badaniach krytycznych, trzeba przestudjować powołane w wywodach M. Handelsmana prace a również sięgnąć do analogicznych prac typowych. Poza tem oprócz opanowania podstaw filologji czyto germańskiej, czy romańskiej, czy też słowiańskiej według wskazówek bibljograficznych podanych we wspomnianych dziełach, podstawowym warunkiem w hermeneutyce jest znajomość języka na podstawie rozległego oczytania się w źródłach, a o ile chodzi o wnioski co do samego źródła, zwłaszcza jego wiarogodności i tłumaczenia, wskazane jest ustawiczne rozczytywanie się w danem źródle[1]).

[1]) Ta strona językowa źródła (oczywiście w odniesieniu do źródeł obcym językiem pisanych jak np. łacińskim, staroniemieckim, ruskim i t. d.) w prawdziwem, a nie dyletanckiem badaniu, nie pozwala posługiwać się źródłami tłumaczonemi, bo one nie dają gwarancji, czy myśl pisarza nie została skażona. Nie wyklucza to jednak posiłkowego posługiwania się źródłami tłumaczonemi, ale przy równoczesnem użyciu oryginału t. j. tekstu oryginalnego pod względem językowym.

V. Studjum historji polskiej

Specjalizacja w zakresie studjum historycznego

Zapoznanie się z całokształtem dziejów powszechnych oraz z zasadami heurystyki, krytyki erudycyjnej i hermeneutyki, stanowi rzeczowe i metodyczne przygotowanie do naukowego studjum dziejów Polski. Z punktu widzenia rzeczowego zdobyta na podstawie wskazówek, zawartych w rozdziale drugim, znajomość faktów z zakresu dziejów powszechnych wymaga z natury rzeczy (ze względu na ogólne założenie programu) szczegółowego uwzględnienia dziejów Polski, a zatem szerszej i głębszej, niż w odniesieniu do innych narodów znajomości faktów i ich wzajemnych związków. Nabycie ich znajomości drogą odpowiedniego studjum stanowi tem samem pierwszy stopień w zakresie specjalizacji historycznej, opartej o historję Polski. Podstawowy zakres znajomości faktów wskazują podręczniki: Anatola Lewickiego, „Zarys historji Polski“ oraz Władysława Smoleńskiego, „Dzieje narodu polskiego“. Opanowanie zasobu faktów ze szczególnem uwzględnieniem ćwiczeń, umieszczonych we wstępie do podręcznika Smoleńskiego [1]), oraz z uwzględnieniem wskazówek, zawartych w podręczniku Lewickiego w opracowaniu J. Friedberga a odsyłających do odpowiednich rozdziałów podręcznika W. Zakrzewskiego, stanowi niższy stopień specjalizacji w historji Polski zarówno w zakresie dziejów wewnętrznych, jak i w oparciu o tło powszechno-dziejowe.

W związku ze studjum historji Polski na pierwszym stopniu należy również uwzględnić materjał wy-

---

[1]) W. Smoleński. Dzieje narodu polskiego. Wyd. 6. uzupełnione, str. 10—12.

pisów i tekstów źródłowych, odnoszących się do dziejów Polski, zawartych w „Wypisach do nauki historji średniowiecznej i nowożytnej“ Cz. I. i II. Cz. Nankego oraz w wypisach wymienionych w spisie literatury (IV *A*, 2), nadto w „Tekstach źródłowych“ również wymienionych w spisie literatury (IV *B*, 2). Posługiwać się zaś tu należy analogiczną metodą koncentracji materjału, stosowaną do historji powszechnej [1]), przyczem wskazane jest ścisłe nawiązanie do wiadomości, nabytych przy studjum historji powszechnej. Tylko dzięki temu sposobowi postępowania, pomijając już łatwiejsze przyswajanie wiadomości na zasadzie kojarzenia wyobrażeń, zdołamy uchwycić i zrozumieć całokształt historji Polski na tle powszechno-dziejowem, a zarazem należycie sobie w umyśle uwypuklić pewne łańcuchy ewolucyjne, na które mamy zwrócić uwagę, a mianowicie: *a)* rozwój państwowy, *b)* rozwój społeczno-gospodarczy, *c)* rozwój kulturalny (literacki i artystyczny).

Wskazane łańcuchy ewolucyjne wymagają też osobnego pogłębienia drogą odpowiedniej lektury uzupełniającej na podstawie specjalnych podręczników. Wiadomości z zakresu rozwoju państwowego należy oprzeć na podręczniku St. Kutrzeby „Historja ustroju Polski w zarysie“, z zakresu rozwoju społeczno-gospodarczego na J. Rutkowskiego „Zarysie gospodarczym dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych“, z zakresu zaś rozwoju kulturalnego na W. Łozińskiego „Życiu polskiem w dawnych wiekach“ oraz na zbiorowej pracy „Polska w kulturze dziejowej“, wydanej pod redakcją F. Konecznego. Ponadto należy tu prze-

---

[1]) Zob. rozdział II niniejszych wskazówek str. 67—83.

studjować jakiś podręcznik historji literatury polskiej np. Konstantego Wojciechowskiego „Dzieje literatury polskiej“ (Lwów—Warszawa 1926). Można też podobnie, jak to wskazałem w zakresie studjum historji powszechnej, i tutaj zastosować analogiczną metodę kolejnego rozwijania poszczególnych punktów programu gimnazjum państwowego. Ograniczę się tu do jednego przykładu z zakresu historji nowożytnej.

Program gimnazjum państwowego w zakresie nauczania historji ujmuje w obrębie dziejów powszechnych nowożytnych historję Polski w następujących punktach, które dadzą się z historji powszechnej wyodrębnić, a mianowicie: 1) Polska za ostatnich Jagiellonów i rola jej na Wschodzie. 2) Polska za królów obieralnych do abdykacji Jana Kazimierza. Wschód Europy. 3) Polska za Michała Korybuta i Jana Sobieskiego. Złamanie potęgi tureckiej. Wzrost Rosji za Piotra Wielkiego. Epoka Sasów w Polsce. 4) Praca nad odrodzeniem narodu i ocaleniem bytu państwowego Polski za Stanisława Augusta.

„Przykład rozwinięcia programu“ zagadnienie postawione w punkcie pierwszym[1]) (zamknięte w ramach chronologicznych lat 1502—1572), noszące tytuł „Polska za ostatnich Jagiellonów i jej rola na Wschodzie“ rozbija na trzy ustępy, z których trzeci (końcowy) obejmuje „Ustrój Polski za Jagiellonów“, przyczem ten podtytuł jest bliżej objaśniony odpowiednim rozkładem treści. Idąc po linji tego rozkładu, wskazanej Programem, otrzymamy szereg pytań, na które, pomijając już samo ich następstwo, znajdzie studjujący

[1]) W „Dziejach narodu polskiego“ W. Smoleńskiego str. 109—133, 144—183.

odpowiedź inaczej sformułowaną u Smoleńskiego (l. c. str. 144—183), a inaczej u Kutrzeby (Historja ustroju Polski t. I. wyd. 6. str. 98—194). Różnica polega na tem, że Smoleński w swej konstrukcji kładzie nacisk na wiek XVI, przyczem w swym obrazie ustrojowym, pomieszczonym w rozdziale V, a noszącym tytuł „Organizacja Rzeczypospolitej szlacheckiej“, ustawicznie odwołuje się do rozdz. IV „Kształtowanie się Rzeczypospolitej szlacheckiej“. Kutrzeba natomiast daje obraz zupełnie odpowiadający tytułowi, jako jednolity treściowo okres II historji ustroju (1370—1572), ujęty w odpowiednie punkty bez owego odwoływania się wstecz, co stanowi ujemną stronę przedstawienia Smoleńskiego. W tych warunkach oczywiście jest wygodniej tak ze względu na ekonomję czasu, jak i ze względów metodyczno-naukowych, a nadto bardziej wskazane jest śledzenie zagadnień ustrojowych na podstawie podręcznika Kutrzeby z powodu większej rozpiętości perspektywy dziejowej. W tym bowiem wypadku uchwyci się lepiej rozwój państwowy i społeczno-gospodarczy epoki jagiellońskiej, stanowiącej z punktu widzenia historji ustroju zamkniętą całość. W ten sposób, łącząc razem i studjując równolegle podręcznik Kutrzeby i Smoleńskiego, otrzymamy w oparciu o punkty „Przykładu rozwinięcia programu“ następujący schemat dla pracy, a zarazem pytań ustrojowych [1]):

Władza królewska. [Smoleński: Król, str. 146—148. — Kutrzeba: 2. Władza królewska: 1) Następstwo tronu. Elekcje. 2) Treść władzy monarszej i przywileje ziemskie, str. 106—113].

[1]) W przypiskach podaję wskazówki co do wyimków źródłowych wskazanych programem.

Dwie części składowe państwa, ustrój sejmu i sposób obrad. [Smoleński: Sejm walny str. 144—146. Stan senatorski. Stan rycerski. Konfederacje, str. 155—166. — Kutrzeba: 14. Stosunek prawno-państwowy do Litwy, Inflant i Kurlandji: 1) Stosunek prawno-państwowy Polski do Litwy przed unją lubelską. 2) Przekształcenie ustroju Litwy pod wpływem Polski. 3) Unja lubelska [1]). 4) Stosunek do Inflant. 5) Księstwo lenne Kurlandji i Semigalji, str. 183—191. — 13. Lenna, str. 180—182. — 9. Współudział społeczeństwa w rządach. Rada królewska i sejm: 1) Rada królewska. 2) Udział czynnika społecznego w zawieraniu traktatów. 3) Konfederacje. 4) Samorząd ziemski. 5) Powstanie izby poselskiej. 6) Sejmy, str. 153—166].

Dwoistość urzędów. Urzędy i sądy, organizacja wojska i podatków [2]). [Smoleński: Urzędy, str. 146—155. Sądownictwo, str. 174—177. Wojsko, str. 177—180. Skarb Rzeczypospolitej, str. 181—189.— Kutrzeba: 8. Urzędy: 1) Urzędy ziemskie. 2) Starostowie. 3) Urzędy koronne i nadworne. 4) Inne urzędy. 5) Incompatibilitas i dożywotność, str. 146—153. — 10. Sądownictwo: 1) Sądy szlacheckie. 2) Sądy prawa niemieckiego, str. 167—174. — 12. Wojskowość, str. 178—180. — 11. Skarbowość [3]): 1) Dochody królewskie. 2) Podatki. 3) Wydatki, str. 174—178].

---

[1]) „Przywilej około Unjej Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną... 1569 uchwalony.“ (Volumina Legum II. str. 87—92).

[2]) Kromer „Polska“ (w tłum. Syrokomli) str. 84—108. Urzędy w Polsce.

[3]) Konstytucje sejmu piotrkowskiego z r. 1562—3 o odbiorze królewszczyzn. (Vol. Leg. II. str. 13—17). „Uniwersał poborowy piotrkowski roku 1567.“ (Vol. Leg. II. str. 71—77).

Stany w Polsce[1]). [Smoleński: Stan senatorski, str. 155—157. Stan rycerski, str. 157—160. Duchowieństwo, str. 166—168. Mieszczanie, str. 168—170. Chłopi, str. 170—174. — Kutrzeba: 3. Szlachta: 1) Pojęcie i zakres szlachectwa. 2) Uprzywilejowanie szlachty, str. 114—119. — 4. Kościół rzymsko-katolicki i inne wyznania chrześcijańskie: 1) Kościół rzymsko-katolicki. 2) Inne wyznania chrześcijańskie, str. 119—123. — 5. Włościanie: 1) Stanowisko prawne włościan. 2) Powstanie gospodarstwa włościańskiego i poddaństwa włościan, str. 124—134. — 6. Miasta i Mieszczanie: 1) Ustrój władz. 2) Stanowisko miast w stosunku do króla. 3) Organizacja handlu i rzemiosła. 4) Stanowisko prawne mieszczan, str. 134—143. — 7. Żydzi, str. 144—145].

Wyższy stopień specjalizacji w zakresie historji Polski wymaga oparcia wiadomości o podręcznik typu uniwersyteckiego. Takim podręcznikiem jest zbiorowo opracowany zarys: „Historji politycznej Polski“ (dotąd w dwu tomach), stanowiący część Encyklopedji Polskiej, wydawanej przez Polską Akademję Umiejętności w Krakowie. Ponadto specjalizujący się w historji średniowiecznej musi, ze względu na sporność w ujęciu i traktowaniu pewnych zagadnień w zakresie średniowiecza, wiadomości powołanego podręcznika uzupełnić równoległem studjum „Dziejów Polski średniowiecznej“, w dwu tomach w opracowaniu Romana Grodeckiego, Stanisława Zachorowskiego i Jana Dąbrowskiego. Wska-

---

[1]) Konstytucja o wieśniakach w Bydgoszczy. (De kmethonibus fugitivis. De Laboribus kmethonum). (Vol. Leg. II. str. 178).

zane podręczniki[1]), poza zasobem ujętych naukowo faktów, stanowią podstawę informacyjną w zakresie źródeł i literatury do poszczególnych zagadnień. Na takiem poznaniu oparta znajomość całokształtu dziejów Polski pozwala na specjalizację naukową, jest przygotowaniem do badania naukowego (samodzielnego opracowywania monografij historycznych), co znowu wymaga zależnie od tego, czy obieramy za podstawę naszej specjalizacji średniowiecze czy historję nowożytną, czy nowoczesną (w. XIX i XX) większego lub mniejszego pogłębienia nauk pomocniczych historji oraz przygotowania językowego, tudzież wyszkolenia metodologicznego, a obok tego rozległego oczytania w klasycznych dziełach nowoczesnej historjografji, odnoszących się do badanych epok, oraz w odpowiednich źródłach.

Obok tej formy specjalizacji, wiodącej studjującego bądź w szeregi erudytów, bądź w szeregi monografistów, względnie syntetyków historycznych, istnieje inna forma specjalizacji wskazana szczególnie w zawodzie nauczycielskim. Jest nią ustawiczna praca nad doskonaleniem się w znajomości historji ojczystej, wiodąca przez lekturę monografij historycznych. Nie musi ona w tym wypadku doprowadzić do prac samodzielnych badawczych, niemniej jednak może być spożytkowana w pracy popularyzacyjnej w rozleglejszem i ściślejszem tego słowa znaczeniu, w pracy nad

---

[1]) Zaznaczyć trzeba, że analogicznego podręcznika dla dziejów po r. 1775 jeszcze nie posiadamy, albowiem dalsze tomy Encyklopedji Polskiej jeszcze się nie ukazały; dlatego też nieodzowne jest studjum opowiednich monografij, które wskazano w dziale V Literatury (str. 38 i nast.).

podręcznikami, nad korekturą podręczników, ich krytyczną oceną, nie mówiąc już o tem, że może przysporzyć sumę zadowolenia osobistego miłośnikowi ojczystej przeszłości. Niewątpliwie też ta intencja widoczna jest w wymaganiu, jakie stawia Program uproszczonego egzaminu, żądający dowodów gruntownego przestudjowania kilku nowszych dzieł historycznych z pośród najwybitniejszych pod względem wartości naukowej. Dzieła, o które idzie, stanowiące lekturę uzupełniającą [1]) należy układać o ile możności w pewne grupy, bądź na zasadzie związku chronologicznego, bądź osobowego czy rzeczowego, bądź też działu historji. Pewne grupy rozmaitego rodzaju wskazano już w powołanym spisie literatury np. Unja polsko-litewska; Parlamentaryzm polski; Reformacja w Polsce; Sejm czteroletni i konstytucja 3-go maja; Czasy napoleońskie; Legjony; Były zabór austrjacki (Galicja) i t. p. Poza tem przy obiorze grupy lektury historycznej należy kierować się ujęciem problemów według istniejących programów [2]).

---

[1]) Wymienia je w odpowiedni sposób oznaczone dział V Literatury str. 38 i nast.

[2]) Celem pamięciowego opanowania bibljografji poszczególnych epok (tytułów monografij) wskazane jest przeprowadzenie odpowiedniego ćwiczenia, polegającego na tem, aby kierując się punktami, względnie rozwinięciem programu wypisać sobie do poszczególnych kwestyj dzieła specjalne, wymienione w niniejszych wskazówkach, a także tu niewymienione ale znane z tytułów. Dobrze jest dokonać pod tym kątem widzenia przeglądu katalogu (zawartości) dostępnej bibljoteki np. gimnazjalnej, miejskiej i poczynić sobie odpowiednie notatki na kartkach ($^1/_{16}$ arkusza) a następnie ułożyć je sobie rzeczowo według punktów Programu.

VI. Źródła do dziejów Polski [1])

Naukowe studjum historji Polski, oraz należyte przygotowanie do samodzielnych badań źródłowych, wymaga znajomości źródeł, które — jak wiadomo — dzielą się na bezpośrednie i pośrednie (tradycji).

A) Źródła bezpośrednie

Do źródeł bezpośrednich zalicza się wszelkie akta i dokumenty, będące śladem, względnie pomnikiem działalności władz, instytucyj, osób fizycznych i prawnych, wyrażone w formie pisanej. Chronologicznie najstarszą formą źródeł bezpośrednich są dokumenty (dyplomy) zachowane w oryginałach od czasu Wła-

---

Poza tem zawsze jest wskazane podczas jakiejkolwiek lektury robienie notatek bibljograficznych, zwłaszcza do kwestyj wzbudzających zainteresowanie, śledzenie nowości na tem polu przez przeglądanie bibljografij historycznych pomieszczanych w „Kwartalniku Historycznym“.

[1]) Niniejszy przegląd źródeł, stanowiący rodzaj rozumowanego przewodnika bibljograficznego, uwzględnia wyłącznie źródła pisane, z pominięciem epigraficznych, i podaje jedynie wiadomości najważniejsze zgodnie z wymaganiami egzaminów uproszczonych. Ponieważ literatura nasza nie posiada jeszcze systematycznie opracowanego z uwzględnieniem potrzeb historyków podręcznika z tego zakresu, trzeba się uciekać do monografij. Dzieła podstawowe, które trzeba w całości lub częściowo przestudjować, wyróżniono typograficznie. W niniejszych wskazówkach pewne dzieła cytuję w skrótach: K. Ź. d. p. = Stanisław Kutrzeba, Historja źródeł dawnego prawa polskiego, T. I—II; H. H. = Handelsman, Historyka; Z. D. P. = H. Zeissberg, Dziejopisarstwo polskie wieków średnich; M. P. H. = Monumenta Poloniae historica. Wielką korzyść dla siebie odniesie studjujący, jeżeli, w związku ze studjum niniejszego rozdziału, przeczyta referat L. Finkla: Zjazdy dotychczasowe, ich habet i debet. (Pamiętnik IV-go Zjazdu Historyków, Lwów 1925).

dysława Hermana, istniejące bądź w oryginałach, bądź w kopjach względnie formułach, publikowane przeważnie w Kodeksach dyplomatycznych albo dyplomatarjuszach[1]). Stanowią one podstawowe źródła dla wieku XI—XIV, a częściowo dla wieku XV. Obok dyplomów, w miarę zbliżania się do schyłku średniowiecza, w związku z rozpowszechnieniem się papieru, pojawiają się listy urzędowe (korespondencja), z których łącznie z innemi aktami państwowemi tworzy się specjalne zbiory odpisów (np. *Acta Tomiciana* z XVI w.). (K. Ź. d. p. str. 45—69; H. H. § 15. str. 114—115, 118—119, 121—130, § 16. str. 130—133). Ze względu nietyle na formę, ile na treść prawną, dzielimy dokumenty na akta międzynarodowe, z których wyodrębniamy akta unji lubelskiej (K. Ź. d. p. I. str. 86—83), i wewnętrzne przywileje (zwłaszcza ziemskie), (l. c. str. 70—85).

Współcześnie z dyplomami, a nawet wcześniej od nich (od początku XI w.) pojawiają się listy prywatne, publikowane w Kodeksach listów oraz w publikacjach o różnych tytułach.

Znaczenie dyplomów jako źródła maleje w miarę jak się posuwamy ku schyłkowi średniowiecza, a to dzięki pojawieniu się ksiąg urzędów państwowych. Zaliczamy do nich: „Metrykę koronną“ (początek XV w.) (K. Ź. d. p. str. 110—118), „Księgi skarbowe“ od końca

[1]) Zestawienie dyplomatarjuszów najważniejszych postronnych i odnoszących się do polskiego średniowiecza znajdzie studjujący w „Katalogu Bibljoteki podręcznej, czytelni i biura katalogowego“ (Bibljoteki Jagiellońskiej w Krakowie) Dr. J. Grycza (str. 74—78); zestawienie wydawnictw akt dla okresu nowożytnego w Polsce tamże (str. 78—80). Poza tem w szerszym zakresie należy posługiwać się bibljografją Finkla Cz. I. i innemi bibljografjami na podstawie wskazówek w rozdz. III, str. 91—93.

XIV w. (l. c. str. 118—122), dalej pojawiające się od drugiej połowy XV w., „Księgi wojskowe“ (l. c. str. 122—123), od r. 1754 „Księgi i akta Komisji skarbowej oraz wojskowej“ (l. c. str. 123—126), od r. 1773 „Księgi i akta Komisji Edukacyjnej“ (l. c. str. 126—127), od r. 1775 „Księgi i akta Rady Nieustającej“ (l. c. 127—128), od r. 1790 „Akta Komisyj porządkowych cywilno-wojskowych“ (l. c. str. 129), od r. 1790 „Księgi i akta Komisji policji“ (l. c. str. 127), „Księgi i akta Straży“ (l. c. str. 128), z r. 1794 „Księgi i akta Rządu kościuszkowskiego“ (l. c. 128—129). Do ksiąg urzędów państwowych zaliczamy analogiczne księgi W. Ks. Lit. z „Metryką litewską“, zawierającą akta od XV w. na czele (l. c. II. str. 58—61) oraz „Metrykę mazowiecką“ (l. c. II. str. 5—6).

Drugą grupę ksiąg urzędów państwowych stanowią księgi sądowe, ziemskie i grodzkie, istniejące od r. 1374 (K. Ź. d. p. I. str. 130—158, zwłaszcza str. 130—132, 134—147, II. str. 63—65).

Trzecią grupę stanowią lustracje, inwentarze i rachunki gospodarcze (K. Ź. d. p. I. str. 39—44, II. str. 43—48).

Podrzędniejsze znaczenie w stosunku do akt urzędów państwowych mają natomiast akta urzędów miejskich: księgi ławnicze, radzieckie, przyjęć do prawa niemieckiego, rachunkowe (K. Ź. d. p. II. str. 249—266) oraz urzędów wiejskich (l. c. str. 319—323, 329—332), mające jednak ważne znaczenie dla historji wewnętrznej (ustroju) oraz dziejów lokalnych.

Odrębne stanowisko wśród źródeł pisanych bezpośrednich zajmują akta urzędów kościelnych. Tu należy wyróżnić dokumenty, odnoszące się do Polski, zawarte w księgach i aktach Kurji papieskiej, a w szczególności t. zw. regestry papieskie (K. Ź. d.

p. II. str. 155—161), oraz analogiczne księgi i akta urzędów kościelnych krajowych t. j. kapitulne i kolegjackie, konsystorskie, zbiory formuł, instrukcje dla wizytatorów i wizytacje biskupie, akta skarbowe (K. Ź. d. p. II. str. 161—178). Ściśle z działalnością władz kościelnych krajowych łączą się pewne typy ksiąg o charakterze gospodarczym, noszące nazwy: *Libri fundationum, Libri beneficiorum,* czyli księgi uposażeń, z których najstarsze są: „Księga Henrykowska“ (XIII—XIV wiek), *Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis* (XIV w.), „Księga uposażeń biskupstwa lubuskiego“ (XIV—XV w.), *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis,* Jana Długosza (K. Ź. d. p. str. 29—43).

Specjalną grupę wśród akt państwowych stanowią pisane i drukowane ślady i produkty działalności polskiego parlamentaryzmu[1]): przedewszystkiem Konstytucje i Uniwersały zwłaszcza poborowe, dalej pozostające z niemi w związku edykty, dekrety, uniwersały królewskie, *pacta conventa, senatus consulta,* akta sejmikowe, a wśród nich lauda (uchwały sejmików) i instrukcje poselskie (K. Ź. d. p. I. str. 179—209, zwłaszcza 189—200, 207—209).

B) Źródła pośrednie (tradycji)

Źródła pośrednie pisane stanowią t. zw. pomniki historjografji. Jak wiadomo z rozdziału III, są one dosyć różnorodne: napisy historyczne, genealogje, kalendarze, roczniki, kroniki, żywoty (biografje), pamiętniki, diarjusze i t. d. Stanowią one przedmiot osobnego działu historji literatury (piśmiennictwa), zwanego historjografją. Nader zwięzły przegląd źródeł

[1]) Diarjusze czyli opisy wypadków sejmowych stanowią już źródło historjograficzne (pośrednie albo opisowe).

historjograficznych (do połowy XVII w.) podaje St. Kutrzeba w „Historji źródeł dawnego prawa polskiego“ (t. I. str. 3—26). Wiadomości podane przez St. Kutrzebę należy sobie przyswoić gruntownie, ponadto opanować pamięciowo literaturę, tamże na wstępie wyszczególnioną oraz tytuły wydawnictw (str. 20—21). Krótki szkic St. Kutrzeby nie wystarczający dla potrzeb historyka, mimo zwięzłej formy doskonałego przeglądu, bardzo dobrego jako informacja wstępna, można z korzyścią uzupełnić artykułem T. Korzona. „Historjografja“ (Wielka Enc. Ilustr. t. XXIX, przedruk w wydaniu pism p. t. „Listy...“ 1916, II) oraz artykułem L. Finkla „Historja“ (Encyklopedja Wychowawcza t. V). Natomiast specjalizujący się w zakresie historji średniowiecznej musi nieodzownie uwzględnić, niestety pod wielu względami już przestarzały, podręcznik Henryka Zeissberga „Die polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters“, Lipsk 1873 (dostępny także w polskim przekładzie: „Dziejopisarstwo polskie wieków średnich“, 2 tomy, Warszawa 1879), który jednakowoż musi dopełnić lekturą odpowiednich monografij [1]).

---

[1]) Wskazane jest przy studjum historjografji średniowiecznej posługiwanie się wydawnictwem polskich źródeł historjograficznych, stworzonem przez Augusta Bielowskiego i wychodzącem od r. 1864 p. t. „Monumenta Poloniae historica“ (t. I—VI). [O Bielowskim, jako twórcy Monumentów zob. artykuł K. Sochachaniewicza: August Bielowski (w pięćdziesięciolecie wydania „Monumentów Poloniae“). Kronika Powszechna 1914]. To samo dotyczy innych publikacyj źródłowych, które w miarę dostępności należy zawsze zgrubsza przejrzeć. Owa łatwa dostępność wydawnictw i publikacyj źródłowych w niektórych bibljotekach podręcznych pewnych bibljotek publicznych oraz seminarjów historycznych jest znakomitym środkiem do praktycznego opanowania bibljografji historycznej i heurystyki. Ponadto dla zrozumienia

I. **Historjografja średniowieczna:** Tablica paschalna (wielkanocna), roczniki. Należy przestudjować kolejno: T. Wojciechowskiego: „O rocznikach polskich z X—XV wieku“, Pamiętnik Akademji Umiejętności Wydz. Hist. Fil., t. IV, Kraków 1886. — W. Kętrzyńskiego: „O rocznikach polskich“, Rozpr. Wydz. Hist. Filozof. Ak. Um. t. 34. Kraków 1896. — W. Semkowicza: „Rocznik Świętokrzyski dawny“. Rozpr. Wydz. Hist. Fil., t. 43, Kraków 1903. Ponadto należy przeglądnąć t. II i III. M. P. H.

Żywoty Świętych: Żywot św. Wojciecha[1]). Należy przestudjować artykuł Ks. J. Fijałka: „Żywoty, pasje i cuda św. Wojciecha“ (Pamiętnik IV Zjazdu Historyków w Poznaniu, Lwów 1925) oraz przeglądnąć M. P. H. I—IV. (Co do innych żywotów świętych K. Ź. d. p. I, str. 8—9; Z. D. P., I. rozdz. V, Dominikanie i franciszkanie w Polsce. Ich wpływ na dziejopisarstwo krajowe, str. 106—132, oraz str. 162—165; M. P. H. IV, zwłaszcza wstępy do żywotów). Odnośnie do Żywota św. Stanisława uwzględnić należy rozprawę T. Wojciechowskiego: „O życiu i pismach Wincentego z Kielc“. Pamiętnik Wydz. Filolog. Ak. Um. V. 1885, a ponadto, o ile chodzi o kult świętego, W. Semkowicza „Sprawa św. Stanisława w świetle no-

---

podłoża literackiego konieczne jest przestudjowanie historji literatury zwłaszcza średniowiecznej np. na podstawie R. Pilata „Historji literatury od czasów najdawniejszych do r. 1815“. Wykłady uniwersyteckie t. I. część I i II (opracował St. Kossowski).

[1]) W związku z żywotami św. Wojciecha należy uwzględnić działalność literacką św. Brunona, jako autora jednego z żywotów św. Wojciecha i „Żywota pięciu braci męczenników“ *(Vita quinque fratrum)* na podstawie odpowiednich ustępów T. Wojciechowskiego „Szkiców historycznych XI wieku“, oraz St. Zakrzewskiego „Bolesława Chrobrego Wielkiego“.

wego źródła ikonograficznego“, Lwów 1926, oraz M. Gembarowicza „Początki kultu św. Stanisława i jego średniowieczny zabytek w Szwecji“, Lwów 1927.

Kroniki polskie: T. zw. Gall Anonim (Z. D. P. I. str. 35—40, M. P. H. I.; Wstęp do tłumaczenia R. Grodeckiego w Bibljotece Narodowej nr. 52; H. H. str. 111—113). — Mistrz Wincenty t. zw. Kadłubek z dopełnieniem t. zw. Dzierzwy (Mierzwy), (Z. D. P. I. str. 66—106; M. P. H. II, z uwzględnieniem prac: R. Grodeckiego „Mistrz Wincenty biskup krakowski“, Rocznik Krakowski, t. XIX, Kraków 1923; Hofman-Dadejowej Heleny: „Studja nad rękopisami kroniki mistrza Wincentego“, Lwów 1924, Archiwum Tow. Nauk. we Lwowie, Dział II., t. II, zesz. 4). — Kronika Wielkopolska (Z. D. P. I. str. 133—143, z uwzględnieniem pracy W. Kętrzyńskiego. „O kronice Wielkopolskiej“, Rozpr. Wydz. Histor. Fil. Ak. Um. t. 33, r. 1896). — Kroniki śląskie *(Chronica Polonorum, Chronica principum Poloniae)*, (Z. D. P. I. rozdz. VII, Źródła dziejowe Śląska, str. 144—207). — Kronika Janka z Czarnkowa (Z. D. P. I. rozdz. VIII. Janko z Czarnkowa. Uniwersytet krakowski[1]). Źródła dziejowe XV w.[2]) str. 208—263; wstęp do przekładu polskiego kroniki J. Żerbiłły p. t. „Kronika Jana z Czarnkowa“, Warszawa 1905). — Prace historyczne Filipa (Kallimacha) Buonacorsiego:

---

[1]) Wywody Zeissberga już przestarzałe wobec K. Morawskiego, „Historji Uniwersytetu Jagiellońskiego“ (Średnie wieki i odrodzenie), t. I—II, Kraków 1900.

[2]) Zeissberg omawia też w I tomie pisarzy politycznych Pawła Włodkowica, Henryka z Góry i komentatora Mistrza Wincentego, Jana Dąbrówkę.

*

Vita et mores Gregorii Sanocei[1]), *Vita et mores Sbignei Cardinalis, Historia de rege Vladislao seu clade Varnensi* (Z. D. P. II, rozdz. IX), Humanizm w Polsce[2]). Grzegorz z Sanoka, str. 200—293; wstępy w M. P. H. VI.; F. Bujak „Kallimach i znajomość państwa tureckiego w Polsce ok. pocz. XVI w.". Rozpr. Ak. Um., Wydz. Hist. Filozof., t. 40, r. 1900).

Prace historyczne Jana Długosza[3]): **Banderia Prutenorum* (napisane w r. 1448); **Insignia seu Clenodia Regni Poloniae* (napisane ok. r. 1448); **Annales seu cronice inclyti Regni Poloniae*[4]) (napisane w latach 1455—1480); **Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* (pisany w l. 1470—1480); **Vita S. Stanislai* (napisana w r. 1465); **Vita B. Kingae* (napisana przed r. 1474); *Vitae episcoporum* (katalogi biskupów: wrocławskich, poznańskich, włocławskich*, gnieźnieńskich*, krakowskich, płockich); *Articuli de incorporatione Masoviae; Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque cruciferorum*[5]). [Z. D. P. II, str. 1—193; Bobrzyński Michał i Smolka Stanisław „Jan Długosz, jego życie i stanowisko w piśmiennictwie", Kraków 1893; Semkowicz Aleksander „Krytyczny rozbiór dziejów polskich Jana Długosza" (do r. 1386), Kraków 1887; M. P. H. VI].

---

[1]) W polskim (zbiorowym) przekładzie p. t. „Życie i obyczaje Grzegorza z Sanoka, arcybiskupa lwowskiego", Lwów 1909.

[2]) Co do Ostroroga (Z. D. P. II, str. 280—284) zaznaczyć trzeba, że najnowszy stan badań reprezentuje J. S. Ptaszycki: „Ze studjów nad memorjałem Ostroroga", Warszawa 1913.

[3]) Pisma, które ukazały się w zbiorowem wydaniu „Opera omnia" tomów 14, Kraków, oznaczono gwiazdką (*).

[4]) Są przełożone na język polski w „Opera omnia", t. II—VI.

[5]) Wydane osobno przez T. Działyńskiego w Poznaniu 1855—1856 w trzech tomach.

Prace historyczne Jana z Komorowa: *a) Tractatus cronice fratrum Minorum, b) Memoriale ordinis fratrum Minorum*[1]). (Z. D. P. I, str. 262—263; M. P. H. V).

Do źródeł historjograficznych zaliczamy również: Kalendarze, np. „Kalendarz lądzki“ (H. H., str. 134), „Kalendarz krakowski“ (M. P. H. VI) i t. d.; Nekrologi *(libri mortuorum)* t. j. spisy zmarłych dobrodziejów klasztorów, np. lubiński (M. P. H. V), rozmaite zapiski historyczne, spominki, genealogje, z któremi należy zapoznać się na podstawie wstępów, pomieszczonych w odpowiednich tomach M. P. H.

Średniowieczny zasób źródeł nie zamyka się wyłącznie w ramach rdzennie polskiego dziejopisarstwa, bo należą tu jeszcze pomniki dziejopisarskie narodów połączonych z Polską, przedewszystkiem litewskie i ruskie, oraz pomniki narodów postronnych[2]).

Dziejopisarstwo litewskie (K. Ź. d. p. p. II, str. 41 i n.) reprezentuje: Letopiś wielikich kniaziej litewskich (Smolka Stanisław „Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego“, Pamiętnik Wydziału Hist. Filozof. Ak. Um., t. VIII, Kraków 1889. K. Chodynicki „Ze studjów nad dziejopisarstwem rusko-litewskiem“, Wilno 1925. „Połnoje Sobranije ruskich lietopisiej“, t. XVII). Dziejopisarstwo ruskie reprezentuje[3]): Latopis Nestora i jego

[1]) Obszerniejsza redakcja poprzedniej pod *a)* wymienionej kroniki bernardyńskiej.

[2]) Zestawienie źródeł krajowych i postronnych według epok zawiera „Historja polityczna Polski“ (Encyklopedja Polska, t. V. cz. I. — dział VI. część I., str. 3—4, 311, 457—458, 521, 546).

[3]) Co do źródeł ruskich zob. referat K. Sochaniewicza „Stan, organizacja i postulaty badań nad historją ziem południowo-ruskich“. Pamiętnik IV Zjazdu Historyków. Lwów 1925.

kontynuatorzy (Szachmatow A. A. „Raziskanja o drewniejszych ljetopisnych swodach“; M. Hruszewski „Istorja Ukrainy-Rusy“, t. I—IV. Doroszenko D. „Ogljad ukrainskoj istorjografji“, Praga 1923). Ze źródeł postronnych należą tu pomniki dziejopisarstwa duńskiego, czeskiego, węgierskiego, rumuńskiego oraz niemieckiego. Z tych ostatnich przedewszystkiem Widukind i Thietmar[1]), szczególnie ważnych dla pierwiastkowych dziejów w X—XI wieku. Z pośród pomników obcych do czasów przed wiekiem XI, należy wymienić następujące, jako najważniejsze: t. zw. Geograf bawarski (St. Zakrzewski „Opis grodów i terytorjów z północnej strony Dunaju, t. zw. geograf bawarski“. Archiwum Naukowe, t. IX, Lwów 1917; E. Kucharski „Polska w zapisce Karolińskiej, zwanej niewłaściwie geografem bawarskim“, Pamiętnik IV Zjazdu Historyków, Lwów 1925); Ibrahim Ibn Jakób (St. Zakrzewski „Czeski charakter Krakowa“, Kwartalnik Hist., 1916, t. XXX); Sagi normańskie (Wachowski K. „Jomsborg“, Warszawa 1914.— St. Zakrzewski „Bolesław Chrobry Wielki“). Z pośród pomników późniejszych obcych, ale ściśle związanych z dziejami Polski, należy wymienić średniowieczną historjografję pruską (Wstępy w „Scriptores rerum Prussicarum“, t. I—V).

II. **Historjografja nowożytna**[2]). Da się ona ująć w pewne grupy. Pierwszą stanowią kontynuatorzy Długosza:

---

[1]) Zob. zestawienia u St. Zakrzewskiego. Bolesław Chrobry Wielki. — Informacyj w zakresie źródeł niemieckich należy szukać u Wattenbacha: Deutschlands-Geschichtsquellen im Mittelalter, t. I—II. Wyd. IV. Berlin-Stuttgart 1904, dla późnego średniowiecza w kontynuacji tej pracy Lorentza.

[2]) Studjum historjografji nowożytnej należy oprzeć z braku podręcznika na wskazówkach zawartych w „Historji politycznej

1. Maciej z Miechowa (Miechowita), ur. 1456 lub 1457, zmarł 1523, lekarz nadworny Zygmunta I, profesor Akademji krakowskiej, przy końcu życia kanonik u św. Florjana w Krakowie, autor: 1) *Tractatus de duabus Sarmatiis,* Kraków 1517 (przełożony przez Andrzeja Glabera z Kobylina); 2) *Chronica*[1]) *Polonorum,* Kraków 1519 (skonfiskowane wydanie), Kraków 1521 (wydanie nowe ze zmianami w redakcji, prawdopodobnie dokonanemi przez Jana Łaskiego), przełożona częściowo przez Andrzeja Chwalczewskiego, (A. Borzemski „Kronika Miechowity", rozbiór krytyczny, Kraków 1890).

2. Jodok (Just) Ludwik Decjusz, ur. 1485, zm. 1545, sekretarz Zygmunta I i zarządca mennic, autor: *Contenta de vestatibus Polonorum,* Liber I;

Polski", cz. II (Encyklopedja polska t. V, cz. I, dział VI), gdzie podano konieczne wskazówki bibljograficzne (str. 119—121, 124, 142, 156, 306—307, 309—311, 364—365, 415—417, 579—581). Wiadomości o pisarzach należy czerpać z podręczników historji literatury np. Piotra Chmielowskiego (Historja literatury polskiej z ilustracjami, t. 1—6. Warszawa 1899—1900. Wyd. nowe przygotował St. Kossowski, t. I. Lwów 1907), poza tem sięgać do opracowań monograficznych, zwłaszcza rozbiorów oraz wstępów do wydań krytycznych. Wskazówki bibljograficzne w bibljografjach Estreichera, Finkla i G. Korbuta w „Literaturze polskiej" od początków do powstania styczniowego, t. I—III, Warszawa 1917 i n. Zaznaczyć należy, że znaczenie historjografji, zwłaszcza jej form średniowiecznych t. j. kronik, w miarę posuwania się ku epoce nowoczesnej maleje, bo na pierwszy plan wysuwają się akta. Natomiast w zakresie pomników historjograficznych wysuwa się na plan pierwszy pamiętnik, dziennik (diarjusz) a wkońcu prasa. Metodologicznie ważny dla heurystyki w zakresie źródeł nowożytnych podręcznik G. Wolfa „Einführung in das Studium der neueren Geschichte", Berlin 1910.

[1]) Doprowadzona do r. 1506.

De Jagiellonum familia, Liber II; *De Sigismundi Regis temporibus*, Liber III, Kraków 1521 (Hirschberg A. „O życiu i pismach Justa Ludwika Decjusza“, Lwów 1874; Czermak Władysław we wstępie do przedruku ks. III, w Bibljotece pisarzy polskich, t. 39 Ak. Um., Kraków 1901).

3. Bernard Wapowski, z Rusi Czerwonej, zmarły 1535, sekretarz królewski, napisał kronikę, obejmującą czas do r. 1535 (Lukas St. „Rozbiór podługoszowej części kroniki Bernarda Wapowskiego“, Kraków 1883; wstęp J. Szujskiego w „Scriptores rerum Polonicarum“, t. II).

4. Marcin Kromer, ur. 1512, zm. 1589, autor: 1) *De origine*[1]) *et rebus gestis Polonorum, libri 30,* Bazylea 1535 (do r. 1506); 2) *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica Regni Polonici libri duo,* Bazylea 1577[2]) (L. Finkel „Marcin Kromer, historyk polski XVI w., rozbiór krytyczny.“ Kraków 1883).

5. Marcin Bielski, zm. 1575, autor „Kroniki wszystkiego świata“, Kraków 1551, trzykrotnie za życia wydanej.

6. Joachim Bielski, jego syn, zm. 1599, autor „Kroniki polskiej Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego wydanej“ (Kraków 1597). [Sobieszczański „O życiu i pracach piśmienniczych

---

[1]) Przekład polski Błażowskiego.

[2]) Przekład polski L. Kondratowicza (Syrokomli). Obok dzieła Kromera istnieje współczesne dzieło podobnej treści, którego autorem jest Jan Krasiński, zm. 1612. p. t. „Polonia“, Bononia 1574 r. (Wstęp do przekładu St. Budzińskiego: „Polska, czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w XVI wieku“, Warszawa 1832).

Marcina i Joachima Bielskich“ w przedmowie do „J. Bielskiego Dalszego ciągu Kroniki polskiej“. Warszawa 1851; Chrzanowski I. „Marcin Bielski“, studjum historyczno-literackie. Wydanie 2. Lwów. Książnica-Atlas. Wł. Nehring „O życiu i pismach Joachima Bielskiego“ (Cz. II „O historykach polskich XVI w.“ Poznań 1860)].

7. Jan Herburt, ur. 1508, zm. 1576, wydał skrót Kromera p. t. *Chronica sive historiae polonicae compendiosa descriptio,* Bazylea 1571 (E. Schirmer „Ueber Johann Herburt, Castelan von Sanok und seine Chronik“, Lemberg 1889).

8. Stanisław Sarnicki, ur. 1532 (?), zm. 1597, autor „Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lithuanorum“, libri VIII, Kraków 1587 (K. Sochaniewicz „Sarniccy i zbór w Mokrem Lipiu na Chełmszczyźnie“, nadbitka z Reformacji, oraz recenzja J. Zielińskiego. Kw. Hist., t. XL, 1926, str. 467).

Ściśle spokrewnionymi z poprzednią grupą są kontynuatorzy latopisarstwa litewskiego, których przedstawicielami są:

1. Maciej Stryjkowski, zmarły po r. 1582, który napisał między innemi dzieło: *Sarmatiae Europaeae Descriptio*, Kraków 1578 (na tem dziele popełnił Gwagnin swój plagjat); „Która przedtem nigdy świata nie widziała Kronika Polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi“, Królewiec 1582 (Malinowski „Wiadomość o życiu i pismach Macieja Stryjkowskiego“; wstęp do wydania „Kroniki“, Warszawa 1846; Ptaszycki „Wiadomość bibljograficzna o rękopisie nieświeskim Kroniki Macieja Stryjkowskiego“, Pamiętnik literacki 1903; Jakubowski J. „Kroniki litewskie“, Rocznik Tow. Przyj. Nauk w Wilnie 1909).

2. Wojciech Wijuk Kojałowicz[1]), ur. 1609, zm. 1677. Napisał: *Historiae Lithuanae pars prior*, Gdańsk 1650, j. w. *Pars secunda*, Antwerpja 1669; *De rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios Cosacos gestis*, Wilno 1651.

Obok kronikarzy starego typu, należy wymienić jako trzecią grupę monografistów dziejów sobie współczesnych[2]) piszących mniej lub więcej subjektywnie, wskutek czego prace ich mają charakter często pamiętnikarski:

1. Stanisław Orzechowski, urodzony 1513, zm. 1569, napisał: *Annales Polonici ab excessu divi Sigismundi*, Dobromil 1611; *Conciones*[3]) *in maximo totius Regni Poloniae conventu apud Leopolim in republica habitae*, Dobromil 1611; „Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego“, Warszawa 1733 (Kubala L. „Stanisław Orzechowski“, Lwów 1907; J. I. Korzeniowski „Orichoviana“[4]), Kraków 1891 (wstęp); F. Bostel „Orzechowski czy Górski“, Kwartalnik Hist. 1887).

2. Łukasz Górnicki, ur. 1527, zm. 1603, napisał: „Dzieje w Koronie Polskiej od r. 1538 do r. 1572“,

---

[1]) Jest równocześnie autorem dwu herbarzy szlachty litewskiej: „Nomenclator familiarum“ i „Compendium“ (wydanego przez F. Piekosińskiego. Kraków 1897).

[2]) Obok nich stoi na uboczu niejako grupa zbieraczy (półoficjalnych) materjałów historycznych, których prototypem nowoczesnym jest twórca Tomicjanów (zmarły w r. 1572) Stanisław Górski. Jako przedstawiciela takiej historjografji, opierającego się o materjał oficjalny, należy uważać Stanisława Karnkowskiego. ur. 1520, zm. 1603 r., który napisał: *Historia interregni post discessum Henrici* (zob. o nim pracę W. Zakrzewskiego w Rozpr. W. Hist. Fil. Akad. Um. w Krakowie 1909).

[3]) Diarjusz wojny kokoszej z r. 1537.

[4]) Zbiór niewydanych pism.

Kraków 1737 (Löwenfeld „Łukasz Górnicki, sein Leben und seine Werke“. Wrocław 1884. To samo po polsku. Warszawa 1884).

3. Świętosław Orzelski[1]), ur. 1549, zm. 1598, napisał: *Interregni Poloniae libri octo* (w przekładzie dokonanym przez W. Spasowicza p. t. „Bezkrólewia ksiąg ośmioro“); *SCRIPTORES RERUM POLONICARUM* t. 22, Kraków 1917. Wstęp wydawcy dr. E. Kuntzego.

4. Jan Dymitr Solikowski, zmarły w r. 1603, arcybiskup lwowski, napisał: *Commentarius brevis rerum Polonicarum, a morte Sigismundi I.* Gdańsk 1647 (przełożony na język polski przez Syrokomlę).

5. Reinhold Heidenstein, ur. 1553, zm. 1620, sekretarz królewski, napisał: *De bello Moscovitico, libri VI*, Kraków 1584 (przetłumaczył J. Czubek); *Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti, libri XII,* Frankfurt 1672 (doprowadzona do r. 1602, przetłumaczył M. Gliszczyński). (Wł. Nehring „O historykach polskich XVI w.“, cz. I. „O życiu i pismach R. Heidensteina“, Poznań 1867. S. Łempicki „Śladem komentarzy Cezara“; rec. z powyższej pracy K. Sochaniewicza, Kwart. Hist. XXXVI, str. 171).

6. Krzysztof Warszewicki, ur. 1543, zm. 1603, polityk, historyk, mówca, napisał: *Rerum polonicarum libri tres* (bezkrólewie po Zygmuncie Auguście); *Rerum polonicarum ab excessu Stephani Regis ad Maximiliani captivitatem* (T. Wierzbowski „Krzysztof Warszewicki“, Warszawa 1887).

7. Stanisław Łubieński, ur. 1573 (?), zm. 1640, sekretarz królewski, biskup płocki, napisał: *Brevis*

---

[1]) Nie należy go mieszać z jego bratem Janem, ur. 1551, zm. po r. 1612, autorem *Annales domus Orzelsciae* (typ kroniki rodzinnej).

narratio profectionis in Sueciam Sigismundi III (1593, przełożył na język polski Jocher); *De motu civili* (1606—1608, rokosz Zebrzydowskiego, przełożył również Jocher); *Rerum polonicarum libri tres* (Łubieński *Opera posthuma* 1650), (B. Kalicki „Przyczynek do dziejopisarstwa polskiego w XVII w.“, Rozpr. W. Hist. Fil. Ak. Um. I. 1874).

8. Paweł Piasecki, ur. 1579, napisał: *Chronica gestorum in Europa singularium,* Kraków 1645, (kilka wydań, przełożył na język polski Chrząszczewski, Kraków 1870). (A. Szelągowski, „Paweł Piasecki“. Przewodnik Naukowy i Literacki, Lwów 1898 i odbitka; Ryszard Mienicki „Poglądy polityczne w dziejopisarstwie polskiem XVII w.“, Przegląd Hist. Warszawa 1913).

9. Jan Innocenty Patrycy, zmarły 1641, napisał: *Rerum in Polonia ac praecipue belli cum Osmano Turcorum imperatore gesti finitique historia Anno 1620 et 1621,* Kraków 1632.

10. Stanisław Kobierzycki, zmarły 1665, napisał: *Historia Vladislai IV Poloniae Sveciaeque Principis usque ad excessum Sigismundi III,* Gdańsk 1655; *Obsidio Clari Montis Częstochoviensis ab exercitu Suecorum duce Burchardo Mellero,* Gdańsk 1659.

11. Eberhard Wassenberg, nadworny historjograf Władysława IV, ur. 1610, um. 1668, napisał: *Gestorum Vladislai IV Poloniae et Sveciae regis,* Gdańsk 1643 (panegiryk bałamutny co do chronologji); *Serenissimi Johannis Casimiri... carcer gallicus,* Gdańsk 1644.

12. Samuel Grądzki, zm. 1676, napisał: *Historia belli Cosaco-Polonici,* Peszt 1789. (A. Prochaska „Nieco o Samuelu Grądzkim“, Kwart. Hist. 1906).

13. Wespazjan Kochowski, ur. 1633, zm. 1700 dworzanin i historjograf uprzywilejowany Jana III Sobieskiego, napisał: *Commentarius belli adversus Turcos ad Viennam et Hungariam,* Kraków 1684; *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacter primus,* Kraków 1683; j. w. *Climacter secundus,* Kraków 1688; j. w. *Climacter tertius,* Kraków 1698; j. w. *Climacter quartus* (został w rękopisie). (Czubek „Wespazjan z Kochowa Kochowski", studjum biograficzne, Kraków 1900).

14. Jan Wawrzyniec Rudawski, ur. 1617, zm. 1690 (?), napisał: *Historiarum*[1]) *Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem olivensem usque libri IX,* (obejmuje lata 1648—1660). (W. Spasowicz „Pisma", t. I).

15. Joachim Pastorius, ur. 1610, zm. 1682, historjograf króla Władysława IV i Jana Kazimierza, napisał: *Florus Polonicus seu Polonicae Historiae epitome,* Lejda 1643; *Bellum scythico-cosacicum,* Gdańsk 1632 (J. Korzeniowski w „Archiwum do dziejów oświaty i literatury", t. XI, Kraków 1910).

16. Kazimierz Zawadzki, zmarły 1691, napisał: *Gloria orbi Sarmatico* (elekcja króla Michała, Warszawa 1670); *Historia arcana seu annalium polonicorum libri VII.* (Panowanie króla Michała, Frankfurt 1698).

Do czwartej grupy dzieł historjograficznych zaliczamy utwory o charakterze czysto pamiętnikarskim. Są niemi przede-

---

[1]) Kontrolnem źródłem dla Kroniki Rudawskiego jest poemat, a właściwie rymowana Kronika Samuela ze Skrzypny Twardowskiego: p. t. „Wojna domowa z Kozaki i Tatary".

wszystkiem najrozmaitsze diarjusze[1]) (dzienniki), opisujące podróże, wypadki, dalej pamiętniki[2]) o formach bądź zbliżających się do kronik, bądź też do autobiografij[3]).

1. Jerzy Radziwiłł, ur. 1556, zm. 1600, kardynał i biskup krakowski. „Pamiętnik kardynała Jerzego księcia Radziwiłła z lat 1556—1575“, Warszawa 1899.

2. Jan Piotrowski, ur. 1550, zm. 1591, sekretarz królewski, uczestnik wyprawy pod Psków. „Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków“, Kraków 1894. (Wstęp wydawcy Czuczyńskiego).

3. Stanisław Reszka, zmarły 1600 (?), używany do rozlicznych poselstw, napisał: *Stanislai Hosii... vita,* Rzym 1587; *De rebus gestis Stephani I, Regis Poloniae... contra Magnum Moschorum ducem narratio,* Rzym 1582; *Diarium Stanislai Rescii 1583—1589.* (Wstęp J. Czubka w „Archiwum do dziejów oświaty i literatury w Polsce“, t. XV, Kraków 1916).

---

[1]) O diarjuszach, a zwłaszcza sejmowych, pojawiających się od r. 1543, zob. Kutrzeba „Historja źródeł dawnego prawa polskiego“, I, str. 21—26, tamże (str. 26—28) ustęp o listach.

[2]) Spis wybitniejszych drukiem ogłoszonych pamiętników, przeważnie jednak z XIX wieku, podaje H. Mościcki we „Wskazówkach praktycznych“ (str. 124—129).

[3]) Zestawienie nasze nie jest wyczerpujące, bo podano przeważnie formy typowe, ogłoszone drukiem. Uzupełnień należy szukać w Bibljografji Ludwika Finkla, oraz katalogach rękopisów, o ile chodzi o źródła rękopiśmienne. Tak samo pominięto dzieła pamiętnikarskie cudzoziemców, których zestawienie znajdzie studjujący w powołanych ustępach „Historji politycznej“ (zob. wyżej str. 117). Dla literatury pamiętnikarskiej podstawowe znaczenie mają W. Czermaka „Studja historyczne“, Kraków 1901, oraz rzecz J. K. Plebańskiego „O pamiętnikach, wydanych przez J. I. Kraszewskiego“ (Książka jubileuszowa dla uczczenia 50-letniej działalności J. I. Kraszewskiego. Warszawa 1880).

4. Jan Wielewicki, ur. 1566, zm. 1639, jezuita, napisał: „Dziennik spraw domu zakonnego oo. jezuitów u św. Barbary w Krakowie“ (1578—1629). („Scriptores Rerum Polonicarum“, t. VII, X, XIV, XVII).

5. Stanisław Żółkiewski, ur. 1547, zm. 1620, napisał: „Początek i progres wojny moskiewskiej“, (wojna z r. 1611). (Wstęp i komentarz do wydania w Bibljotece Narodowej, S. I, nr. 12, w opracowaniu W. Sobieskiego).

6. Samuel Maszkiewicz, zmarły około r. 1623, autor diarjusza z r. 1594—1621. (Chlebowski „Pamiętniki husarza z pierwszych lat XVII w.“, Pisma t. III).

7. Albrecht Stanisław Radziwiłł, ur. 1595, zm. 1656, napisał diarjusz łaciński p. t. *Memoriale* (1622—1653). (Czermak „Kilka uwag o pamiętnikach polskich XVII w.“, w książce: „Studja historyczne“, Kraków 1901).

8. Stanisław Niemojewski, ur. około 1560, zm. 1620, napisał diarjusz swej podróży do Moskwy „Pamiętnik Stanisława Niemojewskiego“ (1602—1608), Lwów 1899, wydał A. Hirschberg.

9. Jan Moskorzowski (oficer Radziwiłła), autor diarjusza wojny moskiewskiej z r. 1634. (A. Rembowski „Pisma“ III, str. 127—146).

10. Jakób Sobieski, ur. 1588, zm. 1646, napisał kilka rzeczy typu pamiętniczo-diarjuszowego: *Commentariorum Chotinensis belli libri tres,* Gdańsk 1646; „Diarjusz wyprawy chocimskiej“; „Dwie podróże... odbyte po krajach europejskich w l. 1607—1613 i 1638“. (Tretiak „Historja wojny chocimskiej, 1611“. Wydanie nowe. Kraków. Bibljoteka Historyczna Nr. 1).

11. Jerzy Ossoliński, ur. 1595, zm. 1650, kanclerz wielki koronny, wydał oprócz autobiografji, dia-

rjusz legacji na sejm Rzeszy niem. w Ratysbonie 1636 r. (L. Kubala „Jerzy Ossoliński“, nowe wydanie, Warszawa 1924. Wstęp A. Hirschberga do wydania diarjusza. Lwów 1877).

12. Stanisław Oświęcim, ur. 1606, zm. 1657, dworzanin królewski, autor diarjusza (z lat 1643—1651). (Wstęp Czermaka do wydania w „Scriptores Rerum Polonicarum“, t. XIX).

13. Bogusław Kazimierz Maszkiewicz, dworzanin ks. J. Wiśniowieckiego, autor diarjusza z lat 1642—1649. (Niemcewicz, Zbiór pamiętników, t. V).

14. Jakób Michałowski zebrał akta do czasów kozackich za Jana Kazimierza. (Jakóba Michałowskiego „Księga pamiętnicza“, Kraków 1864, wydał A. Z. Helcel; W. Czermak „Przyczynki do dziejów XVII w. z archiwów prywatnych“ w „Studjach historycznych“ Kraków 1901, str. 319—341).

15. Ks. Augustyn Kordecki, ur. 1603, zm. 1673, autor pamiętnika oblężenia Częstochowy p. t. *Nova Gigantomachia,* Kraków 1657 (?). (Th. Westrin „Częstochowa Kloster Belägring of Karl X Gustafs trupper, 1655“, Sztokholm 1905).

16. Stefan Wydżga, zmarły 1686, napisał: „Historja albo opisanie wielu poważniejszych rzeczy“ (1655—1660), (Warszawa 1852, wydał K. Wł. Wójcicki).

17. Joachim Jerlicz, ur. 1598, napisał: „Latopisiec albo kronika różnych spraw i dziejów...“. (Czermak „Studja historyczne“, Kraków 1901, str. 256 i n.).

18. Mikołaj Jemiołowski, zmarł około r. 1688, „Pamiętnik towarzysza lekkiej chorągwi“ (1648—1679). Lwów 1850. (Wstęp wydany przez A. Bielowskiego).

19. Jan Chryzostom Pasek, ur. około 1630, zm. około 1701, autor fragmentarycznie zachowanych

pamiętników. (Wstęp B. Gubrynowicza do wydania pamiętników, Lwów 1898. Wstęp A. Brücknera do wydania tychże w „Bibljotece Narodowej“, nr. 62).

20. „Pamiętnik towarzysza chorągwi pancernej“ (1646—1667), napisany przez jakiegoś Łosia (?), Kraków 1858. Wstęp Ż. Paulego.

21. Stefan Franciszek Medeksza, napisał: „Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie“ (1654—1668), Kraków 1873. (Wstęp Wł. Seredyńskiego do wydania w „Scriptores Rerum Polonicarum“, t. III) [1]).

22. W. Poczobut Odlanicki, autor pamiętnika z lat 1640—1684. (W. Menda „Pamiętnik J. Wł. Poczobuta Odlanickiego“. Album uczącej się młodzieży polskiej pośw. J. I. Kraszewskiemu. Lwów 1879).

23. Jan Golljusz, z połowy XVII w., mieszczanin zamojski, napisał pamiętnik opisujący lata 1650—1653. (Wstęp J. Kallenbacha w „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce“, t. VIII).

24. Jan Markowicz, ur. 1613, zm. 1686, kupiec, ławnik m. Krakowa, zostawił księgę sklepową z notatkami historycznemi. (L. Kubala „Mieszczanin polski z XVII w.“, Szkice historyczne, Serja I i II, Lwów, wydanie 5, 1923) [2]).

25. Józef Bartłomiej Jan Ozimek (Zimorowicz), ur. 1597, zm. 1677, autor kroniki lwowskiej od czasów najdawniejszych do czasów sobie współczesnych p. t. *Leopolis Triplex*, oraz pamiętników

---

[1]) Por. też zestawienia pamiętników do panowania Jana Kazimierza. „Historja polityczna“ (op. cit.) II, str. 308—309.

[2]) Pamiętniki Golljusza i Markowicza stanowią typy lokalnych pamiętników, mających wielkie znaczenie dla historji obyczajowej. Pamiętniki lokalne do wojen kozackich zestawia „Historja polityczna“, op. cit. t. II, str. 311.

oblężenia z r. 1672 p. t. *Leopolis obsessa.* (W. Heck „J. B. Zimorowicz, burmistrz, poeta i kronikarz lwowski“, Lwów 1897).

26. Marcin Radymiński, ur. 1610, zm. 1664, historjograf Akademji krakowskiej. (J. Muczkowski „Rękopisma Marcina Radymińskiego“, Kraków 1840).

27. Stanisław Temberski, zm. 1679, historjograf Akademji krakowskiej. (Wstęp Czermaka do „Stanislai Temberski Annales (1647—1656)“, pomieszczony w „Scriptores Rerum Polonicarum“, t. XVI, Kraków 1897).

28. Stanisław Józef Bieżanowski, zm. 1693, historjograf Uniwersytetu krakowskiego. (Artykuł Mecherzyńskiego w Bibl. Warszawskiej, 1870, I. p. t. „Rękopis Bieżanowskiego“).

29. Mikołaj Djakowski, pokojowiec Jana III Sobieskiego, napisał w r. 1717 „Sumarjusz okazji wiedeńskiej...“

30. Jan III Sobieski, „Kalendarz króla Jana III z r. 1683“. (J. Kallenbach „Czasy i ludzie“, 1905).

31. Jakób Sobieski, *Diarium obsidionis Viennae* (wyd. w przekładzie polskim T. Wierzbowskiego), Warszawa 1883 [1]).

32. „Dzieje polskie pod panowaniem Augusta II, (1696—1728)“, nieznanego autora, mylnie przypisywane Erazmowi Otwinowskiemu [2]).

33. Jan Stanisław Jabłonowski, ur. 1669, zm. 1731, wojewoda ruski, zostawił „Pamiętniki“ i „Dziennik“ (wstęp wydawcy A. Bielowskiego. Bibljoteka Ossolińskich 1862. Poczet nowy I).

---

[1]) Zob. też zestawienia w „Historji politycznej“ (op. cit.) II, str. 360—365.

[2]) Zob. zestawienia w powołanej pracy, str. 415—416.

34. Stanisław Poniatowski, ur. 1676, zm. 1762, napisał: *Remarques d'un seigneur Polonais sur l'histoire de Charles XII... par Voltaire,* Haga 1741. (Pamiętnik z r. 1734. W przekładzie polskim w Przew. Nauk. i Liter. Lwów 1877). (Kl. Kantecki „Stanisław Poniatowski, kasztelan krakowski, ojciec Stanisława Augusta", 2 t., Poznań 1880).

35. Franciszek Gościecki, zm. 1729, jezuita, napisał poemat: „Poselstwo wielkie JW. Stanisława Chomętowskiego... do Achmeta II...", Lwów 1832. (Brown, Bibljoteka Pisarzów Tow. Jezusowego).

36. Jędrzej Kitowicz, zm. 1804, jest autorem „Pamiętników do panowania Augusta III i Stanisława Augusta" oraz „Opisu obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III". (Wstęp M. Janika do wydania w „Bibljotece Narodowej", nr. 88).

37. Marcin Matuszewicz, ur. 1714, zm. 1773. (A. Pawiński „Wstęp do wydania Pamiętników", Warszawa 1876, t. I—IV, obejmuje lata 1714—1765).

38. Władysław Aleksander Łubieński, ur. 1703, zm. 1767, prymas, arcyb. gnieźnieński, napisał: „Historja Polski z opisem rządów". (S. Askenazy, przedmowa do „Pamiętników prymasa", Ateneum 1895; „Dwa stulecia", Warszawa 1909, serja II).

39. Józef Wybicki, ur. 1747, zm. 1822, zostawił pamiętniki swoich czasów. (Wydane w Warszawie 1905, 2 t. Wstęp wydawcy H. Mościckiego).

40. Stanisław August Poniatowski, ur. 1732, zm. 1798. Pamiętniki p. t. *Mémoires du roi Stanislas Auguste Poniatowski,* Petersburg, t. I (1914), t. II (1922). (W. Konopczyński, wstęp do przekładu polskiego I tomu, Warszawa 1915).

41. Maurycy August Beniowski, ur. 1741, zm. 1786, autor pamiętników wydanych po raz pierwszy w r. 1790 w języku angielskim, nowe wydanie w języku polskim, Kraków 1898. (B. Jaroszewska „Beniowski w świetle nowszych badań“, Ateneum 1894).

42. Jan Duklan Ochocki, ur. 1766, zm. 1837, szambelan Stanisława Augusta. „Pamiętniki“ Wilno 1857.

43. Seweryn Bukar, ur. 1773, zm. 1853, napisał: „Kilkanaście lat pamiętniczych...“, Drezno 1871 (doprowadzone do r. 1815).

Ostatni dział prac historjograficznych stanowią prace erudycyjne, wydawnicze (w zakresie źródeł), oraz specjalne opracowania, oparte o poszukiwania źródłowe. O pracach wydawniczych od schyłku XVI w. do połowy XIX stulecia, informuje H. Zeissberg w „Dziejopisarstwie polskiem wieków średnich“ (t. I, str. 1—21). Wiadomości podane przez Zeissberga należy uzupełnić na podstawie prac: K. Chodynickiego „Poglądy na zadanie historji w epoce Stanisława Augusta“, Kraków 1915. — J. T. Baranowskiego „Udział Stanisława Augusta Poniatowskiego w przygotowaniu kodeksu dyplomatycznego Polski...“ („Przegląd Historyczny“ 1911). — I. T. Baranowskiego „Bibljoteka Załuskich“, Warszawa 1912. — K. Sochaniewicza „Sprawa rewindykacji archiwów i mienia kulturalnego Polski od Rosji“, Warszawa 1921 (str. 3—31).

Reprezentantami badań erudycyjnych poza Szymonem Starowolskim, zmarłym 1656, który napisał: *De rebus Sigismundi I..., libri IV,* Kraków 1616 i wydał *Monumenta Sarmatorum,* Kraków 1655 (cenne jako zbiór źródeł epigraficznych), Stefanem Damalewiczem, biografem biskupów kujawskich i arcybiskupów gnieźnieńskich, zm. 1673 (A. Chodyń-

ski „Stefan Damalewicz“, Poznań 1872), uczonym antykwarjuszem Gotfrydem Lengnichem (ur. 1689, zm. 1774), który napisał między innemi: *Historia Polona a Lecho ad Augusti II mortem,* Lipsk 1740; *Jus publicum Regni Poloniae,* 2 t., Gdańsk 1742—1746, są w epoce przednaruszewiczowskiej przedewszystkiem heraldycy:

1. Bartosz Paprocki, zm. 1614, autor dzieł heraldycznych: „Panosza“, Kraków 1575; „Gniazdo cnoty“, Kraków 1578; „Herby rycerstwa polskiego“, Kraków 1584; przeglądu dziejów powszechnych p. t. „Ogród królewski“, Praga 1599 (Żegota Pauli we wstępie do przedruku „Herbów rycerstwa“, z r. 1858).

2. Szymon Okolski, dominikanin, ur. 1580, zm. 1653, napisał herbarz p. t. *Orbis Polonus*, Kraków 1641; „Diarjusz transakcji wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637“, Zamość 1638 (wraz z kontynuacją wydaną w Krakowie 1639). (St. Krzyżanowski: *De Simonis Okolsci... vita et scriptis*, Kraków 1870).

3. Kasper Niesiecki, ur. 1682, zm. 1744, autor wielkiego herbarza p. t. „Korona Polska“, Lwów 1728—1743 (przedruk z uzupełnieniami I. Krasickiego i J. Lelewela, który opracował spisy dygnitarzy, w Lipsku u Bobrowicza, 1846). (Ks. Załęski „Jezuici w Polsce“, t. III, cz. II).

4. Stanisław Duńczewski, ur. 1701, zm. 1767, napisał: „Herbarz wielu domów“, w 2 tomach, 1757. (W. Smoleński „Przewrót umysłowy w Polsce“, str. 96—118).

III. Historjografja nowoczesna[1]) (od schyłku XVIII do początku XX stulecia). Przez historjografję nowoczesną rozumiemy w ściślejszem tego słowa znaczeniu opracowania, dokonane według nowoczesnych metod, które wykształciły się szczególnie i udoskonaliły w XIX stuleciu. Dlatego wszelkie twory piśmiennicze o charakterze pamiętnikarskim, nie mogące sobie rościć pretensyj do pracy badawczej, jako źródła, ściśle się tu oddziela. Twórców ich nie można obdarzać mianem historyków-badaczy, względnie erudytów. Historjografję nowoczesną polską rozpoczynamy od Naruszewicza i jego kontynuatorów, czyli od t. zw. „szkoły naruszewiczowskiej".

Pogląd na stan historjografji nowoczesnej daje W. Smoleński w krótkim przeglądzie, pomieszczonym

---

[1]) Źródła do historji nowoczesnej (od r. 1815) nie posiadają bibljografji historycznej, jednakowoż taką bibljografję już się opracowuje (zob. ref. Haliny Bachulskiej p. t.: „W sprawie bibljografji historji polskiej nowożytnej 1815—1865". Pam. IV. Zjazdu Historyków w Poznaniu. Lwów 1925). Istnieją jedynie dwie specjalne bibljografje: A. Hirschberga „Bibljografja powstania . . . z r. 1830—31" (Lwów 1882). J. Gąsiorowskiego „Bibljografja druków dotyczących powstania styczniowego 1863—65", Warszawa 1923. Co do źródeł historji XIX wieku oraz historji najnowszej zob. prace Sekcji III, w „Pamiętniku IV Zjazdu Historyków", Lwów 1925. (Kaleński „Źródła do wojskowej historji powstania styczniowego"; St. Pomarański „Warszawskie źródła archiwalne do dziejów powstania 1863"; Zawadzki B. „Charakterystyka źródeł historji ostatniej wojny polskiej, oraz metody ich badania" (zob. też M. Rutkowski i K. Maleczyński „Indeks do Kwartalnika Historycznego", Lwów 1925, str. 141—148 (czasy porozbiorowe), gdzie podano bibljograficznie materjały źródłowe oraz ich krytyczne omówienie, pomieszczone w „Kwartalniku Historycznym". Źródła i literaturę do historji najnowszej Polski oraz ich zwięzłą charakterystykę podaje M. Bobrzyński w książce: „Wskrzeszenie państwa polskiego" (t. II, Kraków 1925, str. 291—295).

w „Dziejach narodu polskiego“ (wyd. 6, str. 586—599), oraz w obszerniejszej pracy p. t. „Szkoły historyczne w Polsce“ (wyd. 1, w r. 1886 w czasopiśmie Ateneum, następnie wydanej w r. 1898, w Bibljotece Dzieł Wyborowych). Uzupełnieniem i oświetleniem wywodów Smoleńskiego są poglądy M. Bobrzyńskiego, zawarte we wstępie jego „Dziejów Polski w zarysie“ (wyd. 4, t. I, str. 7—24, 296), tudzież w umieszczonych tamże uwagach pierwszych i nowych (l. c. II, str. 303—328). Nie bez znaczenia dla głębszego zrozumienia historjografji, zwłaszcza ostatnich lat, są zawarte w dziele Bobrzyńskiego wykazy literatury, umieszczone na czele poszczególnych rozdziałów, z rozsypanemi wśród nich lapidarnemi uwagami i charakterystykami kierunków naukowych w zakresie pewnych zagadnień oraz samych dzieł. Ponadto należy tu wymienić M. Handelsmana „Zagadnienia teoretyczne historji“, Warszawa 1919, oraz J. K. Kochanowskiego „Rozwój dziejopisarstwa polskiego w drugiej połowie XIX w.“ („Szkice i drobiazgi historyczne“, serja II, Warszawa 1908).

Pogłębienie zaś dla zrozumienia podłoża oraz samej działalności szkoły naruszewiczowskiej dadzą prace: R. Pilat „O literaturze politycznej Sejmu Czteroletniego“, Kraków 1872. — W. Smoleński „Kuźnica Kołłątajowska“, Kraków 1885. — W. Smoleński „Publicyści anonimowi z końca XVIII w.“, Warszawa 1912. — K. Chodynicki „Poglądy na zadanie historji w epoce Stanisława Augusta“, Kraków 1915. — J. Lelewel „Rozbiór prac historycznych A. Naruszewicza i T. Czackiego“ (Polska, dzieje i rzeczy jej, t. XVII). — J. Lelewel „Porównanie Karamzina z Naruszewiczem“ (j. w. t. XVIII). — J. Bartoszewicz „Biskup Naruszewicz“

(Znakomici mężowie polscy w XVIII w., t. I). — K. Sochaniewicz „Kołłątaj jako pierwszy metodyk etnografji“, Lud. Kwartalnik etnograficzny, 1912. (Sprawa kontynuacji prac Naruszewicza). — M. Sokolnicki „Polska myśl historyczna od Naruszewicza do Lelewela“ (Bibljoteka Warszawska, 1905).

Materjału bibljograficznego oraz biograficznego w odniesieniu do poszczególnych przedstawicieli należy szukać w bibljografjach L. Finkla i K. Estreichera, „Literaturze“ G. Korbuta, w „Wielkiej Encyklopedji illustrowanej“, najpraktyczniej zaś w dziele zbiorowem, wychodzącem od r. 1906 w Warszawie p. t. „Wiek XIX. Sto lat myśli polskiej“ (dotąd t. I—IX). W szczególności poza osobą zaliczanego do szkoły naruszewiczowskiej, ale stojącego na uboczu Jana Potockiego (1761—1815) (o którym zob. pracę A. Brücknera p. t. „Jana hr. Potockiego prace i zasługi naukowe“. Warszawa 1911), mieszczą się we wspomnianem dziele biografje szeregu przedstawicieli szkoły naruszewiczowskiej i współczesnych. Są nimi[1]): Wawrzyniec Surowiecki (1769—1827), (Wiek XIX t. II, str. 329—342); Zorjan Dołęga Chodakowski (1784—1825), (l. c. II, str. 378—392); M. Teodor Narbutt (art. J. Bartoszewicza. Tyg. Ilustrowany, 1860); Tomasz Święcki (1774—1837), (H. Galle, Album biograficzne zasłużonych Polaków XIX w. t. I.); Tadeusz Czacki (1755—1813), (Wiek XIX t. I, str. 154—158); Feliks Bentkowski (1781—1852), (l. c. I, str. 445—452); Józef Maksymiljan Ossoliński (1748—1826), (l. c. I, str. 440—444); Jan Chrzciciel Albertrandi (1731—1808),

---

[1]) Wymieniając przedstawicieli szkół, podaję jedynie daty zasadnicze i wskazówki informacyjno-bibljograficzne najważniejsze.

(l. c. I, str. 159—170); Juljan Ursyn Niemcewicz (1758—1841), (l. c. str. 270—367); Jerzy Samuel Bandtke (1768—1835), (l. c. II, str. 282—293); Jan Wincenty Bandtke (1783—1846), (l. c. II, str. 294—304); Ignacy Benedykt Rakowiecki (1783—1839), (l. c. II, str. 305—309); Franciszek Siarczyński (1758—1829), (l. c. II, str. 421—328).

O ile idzie o przedstawicieli t. zw. szkoły lelewelowskiej, informacyj szczegółowych, poza wskazanemi źródłami, trzeba szukać w różnorodnych pracach specjalnych lub biografjach, względnie nekrologach. Na całość działalności Joachima Lelewela (1786—1861) daje pogląd art. St. Krzemińskiego (Wiek XIX, t. IV, str. 1—110), ponadto mamy częściową, bo do 1831 sięgającą monografję A. Śliwińskiego (Joachim Lelewel. Zarys biograficzny. Lata 1786—1831, Warszawa 1918) oraz art. T. Korzona „Pogląd na działalność naukową J. Lelewela“ (Kw. Hist. 1897, t. XI).

W szczególności zaś o przedstawicielach szkoły lelewelowskiej znajdziemy informacje, o ile idzie o poszczególne osoby, również w rozmaitych pracach specjalnych. Przedstawicielami tej szkoły są: Leonard Chodźko (1800—1878), (A. Wernicki. Leonard Chodźko i jego prace. Lwów 1880); Adam Mickiewicz[1]) (1798—1885), (Wiek XIX t. III, str. 82—132); Juljan Bartoszewicz (1821—1870), (Z. Gloger, Juljan Bartoszewicz, jego żywot i prace. Kraków 1871); Franciszek Maksymiljan Sobieszczański (1814—1878), (nekrologi: K. Wł. Wójcickiego w Kłosach 1878 i W. Korotyńskiego w Tyg. Ilustrowanym 1878); Józef Jaro-

[1]) Przynależność Mickiewicza do szkoły lelewelowskiej stwierdza dziełko „Historja polska w głównych jej zarysach z notami i przedmową Wł. Mickiewicza“, Paryż 1861.

szewicz (1793—1860) (art. J. K. Kochanowskiego w Wielkiej Encyklopedji powsz. ilustr.); Michał Baliński (1794—1864), (nekrologi: L. Rogalskiego w Tyg. Ilustr. 1864 i K. Wł. Wójcickiego w Bibljotece Warszawskiej 1865, I.); Tymoteusz Lipiński (1797—1856), (art. F. M. Sobieszczańskiego w Encyklopedji Orgelbranda); Wacław Aleksander Maciejowski (1793—1883), (Wiek XIX t. VII); Karol Hoffman[1]) (1798—1875), (Wiek XIX t. VII); Józef Łukaszewicz (1799—1873), (nekrolog K. Bartoszewicza w Przeglądzie Polskim 1873); Michał Wiszniewski (1794—1865), (Wiek XIX t. VII); Karol Szajnocha[2]) (1818—1868), (B. Kalicki, K. Szajnocha. Przegl. Pol. 1868—1869); Lucjan Siemieński (1809—1877), (Wiek XIX t. VII); Józef Ignacy Kraszewski (1812—1887), (ocenę jako dziejopisarza i wydawcy źródeł zawiera: Księga jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J. I. Kraszewskiego. Warszawa 1880); Karol Sienkiewicz[3]) (1793—1860), (K. Godebski, Karol Sienkiewicz. Bibljoteka Ossolińskich XII, 1869); Aleksander Przeździecki (1814—1871), (Z. Gloger. Album biograficzne zasłużonych Polaków XIX w. t. I.); Maurycy Dzieduszycki[4]) (1805—1876), (Wiek XIX t. VI); Antoni Walewski[5]) (1805—1876), (J. Szujski, Antoni Walewski. Przegląd Polski 1877); Teodor Morawski[6]) (1797—1879), (Wiek XIX t. VIII); Henryk Schmitt (1817—1883), [J. Chołodecki (W. Ćwik), Henryk Schmitt. Lwów 1888]; Walerjan Wróblewski (pseud. Koronowicz) (1809—1877), (art. J. Bartoszewicza w Ency-

---

[1]) W. Kalinka i J. Szujski nie zaliczają do szkoły lelewelowskiej: Hoffmana, Szajnochy, Sienkiewicza, Dzieduszyckiego, Walewskiego i Morawskiego.

[2]) Zob. uwagę poprzednią. [3]) j. w. [4]) j. w. [5]) j. w. [6]) j. w.

klopedji Orgelbranda); Kazimierz Jarochowski (1829—1888), (Smoleński. Pisma historyczne 1901 t. III „Stanowisko K. Jarochowskiego w historjografji polskiej“ [1]).

Poza tem, uwzględniając łącznie szkołę historyczną t. zw. krakowską [2]), reprezentowaną głównie przez nieżyjących Józefa Szujskiego i X. Walerjana Kalinkę, oraz żyjącego jeszcze Michała Bobrzyńskiego, a także szkołę historyczną lwowską, reprezentowaną przez F. X. Liskego, tudzież innych działających w rozprószeniu, mamy następujących reprezentantów nowoczesnej historjografji: X. Walerjan Kalinka (1826—1886), (T. Korzon, Walerjan Kalinka jako historyk. Kraj. 1887; St. Tarnowski, Ksiądz Walerjan Kalinka, Kraków 1887); Juljan Klaczko (1825—1906), (art. P. Chmielowskiego w W. Encykl. ilustr.); Józef Szujski (1835—1883), (B. Dembiński. „Szujski i jego synteza dziejów“, w książce: Z dziejów i życia Narodu. Lwów 1913; Fr. Zoll Spis prac naukowych, literackich i politycznych J. Szujskiego.

---

[1]) Wymienić należy tu ponadto wśród współczesnych, niezaliczonych do t. zw. szkoły lelewelowskiej następujących: Walerjana Krasińskiego (1795—1855), (art. L. Janowskiego w W. Encyklop. pow. ilustr.), nietyle historyka, ile pamiętnikarza St. Barzykowskiego (1792—1872), Erazma Rykaczewskiego (1803—1873) (nekrolog J. Polkowskiego „Tyg. Ilustr.“, 1873, II), Feliksa Wrotnowskiego (1805—1871) (nekrolog Br. Zaleskiego, „Rocznik Tow. Historyczno-Literackiego w Paryżu. Rok 1870—1872“, Poznań 1872, str. 660—671), Ludwika Łętowskiego (1786—1868) (art. J. Łepkowskiego w „Encyklopedji“ Orgelbranda), Ambrożego Grabowskiego (1782—1868) (art. Glogera w „Albumie biograficznem zasłużonych Polaków XIX w.“), Michała Grabowskiego (1804—1863) (wiek XIX t. VII).

[2]) Uwzględniam tylko nieżyjących, a więc takich, których działalność należy uważać za zamkniętą.

Kraków 1884); Antoni Małecki (1821—1913), (Oskar Halecki. Antoni Małecki jako badacz dziejów piastowskich, Kwart. Histor. XXVIII str. 1—26); Władysław Nehring (1830—1909), (art. Wiktora Hahna w Encyklopedji wychowawczej t. VIII); Józef Muczkowski (1795—1858), (art. K. Estreichera w Albumie zasłużonych Polaków XIX w. t. II); Antoni Zygmunt Helcel (1808—1870), (Wiek XIX t. VII); August Bielowski (1806—1870), (Wiek XIX t. VIII); Sadok Barącz (1814—1892), (art. K. Bartoszewicza w Przegl. Liter. 1898, nr. 3); Żegota Pauli (1814—1895), (nekrolog w Kw. Histor. X, str. 254); Kazimierz Stadnicki (1797—1882), (nekrologi St. Tarnowskiego w Przegl. Pol. 1886 i Wł. Górskiego, Kłosy 1896); Karol Estreicher (1827—1908), (nekrolog F. Konecznego w Kw. Histor. 1908); Romuald Hube (1803—1890), (Stosław Łaguna. Pisma. Warszawa 1916 i Romuald Hube i jego działalność naukowa); Edward Rastawiecki (1805—1874), (nekrolog F. M. Sobieszczańskiego w Tygodniku Ilustr. 1874); Kazimierz Stronczyński (1809—1896), (nekrolog H. Sadowskiego w Tyg. Ilustr. 1896, II); Jan Papłoński (1819—1885), (art. Wł. Nowickiego w Encyklopedji wychowawczej t. VIII); Zygmunt Komarnicki (1809—1883), (nekrolog Adolfa Pawińskiego Tyg. Ilustr. 1833, I); Jan Tadeusz Lubomirski (1826—1908), (art. w Encyklop. wychow. t. VII); Józef Kazimierz Plebański (1831—1897) (Rembowski A. Pisma t. I); Stosław Łaguna (1833—1900), (Wstęp J. Bielińskiego do wydania zbiorowego „Pism". Warszawa 1915); Konstanty Tyszkiewicz (1806—1868), (nekrolog W. Korotyńskiego. Tyg. Ilustr. 1868, II); Eustachy Tyszkiewicz (1814—1873), (Stanisław Krzyżanowski, E. hr. Tyszkiewicz i jego prace, Lwów 1884);

Leon Rogalski (1806—1878), (art. Sobieszczańskiego w Encyklopedji Orgelbranda); Adam Honory Kirkor (1818—1886) (nekrolog A. Pługa w Kłosach 1886); Włodzimierz Spasowicz (1829—1906) (nekrolog St. Pyrowicza w piśmie „Ludzkość“ 1906, nr. 76—84); Aleksander Jabłonowski (1829—1913), (nekrolog T. Korzona w Kw. Histor. 1914); Tadeusz Korzon (1839—1918) (nekrolog St. Zakrzewskiego w Kw. Hist. 1918); Adolf Pawiński (1840—1896), (W. Zakrzewski. Adolf Pawiński 1840—1896. Zarys dziejów, żywota i pracy. Petersburg (Kraków) 1897); Franciszek Ksawery Liske (zm. 1891). [Rys biograficzny W. Zakrzewskiego, L. Finkla, L. Ćwiklińskiego, H. Sawczyńskiego, Z. Hordyńskiego i O. Balzera (Kw. Hist. V. str. I—XV, 465—548)]. W. Kętrzyński (1838—1918), (W. Semkowicz, Wojciech Kętrzyński (†1918) w Kw. Histor. XXXII, str. 160—162); Tadeusz Wojciechowski (†1919), (A. Halban, St. Zakrzewski, L. Finkel: Tadeusz Wojciechowski. Kw. Histor. XXXIII, str. 7—16, oraz St. Zakrzewski we wstępie do nowego wydania „Szkiców historycznych XI wieku“. Warszawa); Bolesław Ulanowski (†1919), (Wł. Abraham. Kw. Histor. XXIII, str. 17—24); K. Potkański (1861—1907), (F. Bujak we wstępie do „Pism pośmiertnych K. Potkańskiego“ t. I, str. 1—67); Fr. Piekosiński (†1906), (Semkowicz Wł. Fr. Piekosiński jako wydawca źródeł. Kw. Histor. XXII, str. 188—219. Tenże. Piekosiński jako heraldyk l. c. str. 219—252. Stanisław Kutrzeba. Franciszek Piekosiński jako historyk prawa polskiego l. c. str. 253—171. M. Gumowski. Piekosiński jako numizmatyk l. c. str. 271—288); St. Krzyżanowski (†1917), (W. Semkowicz, J. Ptaśnik i St. Zakrzewski: Prof. Stanisław Krzyżanowski jako uczony i profesor, Kw. Histor. XXXI,

str. 107—130). Wincenty Zakrzewski (1844—1918) (nekrolog przez L. Boratyńskiego w Kw. Hist. XXXII, str. 393—407); L. Kubala (1838—1918), (nekrolog przez L. Finkla. Kw. Histor. XXXII, str. 518—524); Aleksander Semkowicz (1850—1923), (Kw. Hist. XXXVII); Stanisław Smolka (*29/VI 1854 †27/XI 1924), (nekrolog przez St. Zakrzewskiego Kw. Hist. XXXVIII, (1921) zeszyt III, str. I—XXVI; K. Chodynicki, Stanowisko Smolki w rozwoju badań nad przeszłością W. Ks. Lit. Ateneum Wileńskie 1925); Kazimierz Morawski (St. Łempicki. Kazimierz Morawski jako badacz dziejów odrodzenia w Polsce, Kw. Hist. XL, str. 1—26).

VII. Dydaktyka historyczna — Popularyzacja historji

Systematyczne studjum w zakresie historji powszechnej, przeprowadzone na podstawie wskazówek zawartych w rozdziale II, daje dostateczne podstawy do opanowania treści programu oraz jego interpretacji. Rekapitulację zdobytych wiadomości w zakresie poznania programu i jego treściowego opanowania oraz ujęcia znajdzie studjujący w artykule E. Długopolskiego p. t. „Program nauki historji w szkole średniej“. W związku z lekturą powyższego artykułu należy gruntownie przyswoić sobie wyłuszczone w „Programie gimnazjum państwowego“ wywody na temat „celu nauczania“ historji, oraz dla porównania przestudjować analogiczne wywody w „Programie nauki w szkołach powszechnych“, a nadto tamże zawarte wskazówki metodyczne, z uwzględnieniem analogicznych mieszczących się w „Programie gimnazjum państwowego (gimnazjum niższe)“. Z po-

śród istniejących podręczników dydaktyki historji bezwzględnie obowiązkową jest znajomość prac Sobińskiego i Kłodzińskiego [1]), przyczem jednak należy uwzględnić zasady i pojęcia, które wprowadza program, co zresztą po opanowaniu jego teoretycznych przesłanek nie będzie przedstawiało trudności. Bardzo pożyteczne jest również poznanie niewielkiej broszurki B. Geberta, zwłaszcza w odniesieniu do nauczania historji na stopniu niższym oraz dla ogólnej orjentacji krótkiego artykułu dr. T. Kupczyńskiego p. t. „Historja“ (Metodyka) w „Podręcznej Encyklopedji pedagogicznej“ (t. I. Warszawa 1923) względnie, o ile idzie o dawniejszy stan literatury, obszerniejszego opracowania L. Finkla p. t. „Historja“ w „Encyklopedji wychowawczej“ (t. V).

Wobec faktu, że literatura nasza nie posiada w zakresie metodyki historji „wskazówek“ metodycznych do „Programu gimnazjum państwowego“, jakie ma np. „Język polski“ lub „Filologja klasyczna“, trzeba w zakresie różnych zagadnień metodycznych opierać się na ułamkowych pracach poszczególnych autorów. Doskonałym przewodnikiem zarówno dla początkujących, a także dla pracujących dłuższy czas w zawodzie nauczycielskim będzie Hanny Pohoskiej: „Dydaktyka historji“, cenna zwłaszcza ze względu na swą część historyczną i teoretyczną oraz materjał porównawczy tudzież oświetlenie krytyczne programów [2]). Co się tyczy wychowawczych

---

[1]) Zob. dział VI literatury na str. 51.

[2]) Dla szukającego pogłębienia swych wiadomości w zakresie dydaktyki, pożyteczne są informacje bibljograficzne zawarte w cytowanej pracy H. Pohoskiej (str. 239—242): „Bibljografja polska“ (str. 244—248) „Bibljografja obca“ (angielska, francuska, nie-

zagadnień historji, to znajdzie studjujący w tym kierunku informacje w „Kulcie przeszłości w wychowaniu narodowem i obywatelskiem dorosłych“, dr. K. Sochaniewicza. Zagadnienia regjonalizmu [1]), który zaczyna już niepoślednią odgrywać rolę także w zakresie nauczania historji, są oświetlone w licznych artykułach [2]), pomieszczonych w czasopismach głównie w „Ziemi“ oraz „Polskiej Oświacie Pozaszkolnej“.

O ile chodzi o problem popularyzacji historji, to studjujący znajdzie dostateczną informację w „Zagadnieniach popularyzacji historji“ Heleny Orsza-Radlińskiej („Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków“. Lwów 1925). Wskazówki bibljograficzne w zakresie literatury popularno-historycznej zaczerpnąć zaś może studjujący w „Przeglądzie literatury hi-

miecka bibljografja wydawnictw międzynarodowych). Dla śledzenia postępów na polu dydaktyki należy szukać informacyj bibljograficznych w „Roczniku Pedagogicznym“ serja II, tom I, rok 1924, oraz w wychodzącej od r. 1921 „Bibljografji Pedagogicznej“, wydawanej przez M. W. R. i O. P.

[1]) Od wyrazu łacińskiego *regio* = okolica. Regjonalizm jako kierunek naukowy rozwinął się głównie we Francji, choć i u nas był w praktyce stosowany; w zakresie nauczania ma o tyle doniosłe znaczenie, że za punkt wyjścia rozwijanych u dziecka pojęć historycznych bierze się dzieje najbliższej okolicy. Wskazówki bibljograficzne co do istniejących opracowań miejscowej historji (ale bardzo niekompletne) znajdzie studjujący we „Wskazówkach metodycznych do nauki historji“ Alojzego Wańczury (str. 38—41). Poza tem zostaje „Bibljografja historji polskiej“ L. Finkla. Wielkopolska posiada doskonały „Przegląd literatury poświęconej dziejom Wielkopolski“ pióra dr. Kazimierza Kaczmarczyka.

[2]) Zestawia je, wydana niedawno przez Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych (Wydział oświaty pozaszkolnej, Warszawa, Marszałkowska 123), broszurka „Regjonalizm polski, bibljografja z lat 1920—1926“.

storycznej popularnej, 1900—1919". Warszawa 1920, pióra Natalji Gąsiorowskiej, dalej w „Bibljografji Pedagogicznej" wydawanej przez Min. W. R. i O. P. od r. 1921, oraz w „Roczniku Pedagogicznym" Serja II, wychodzącym od r. 1921, wkońcu w bieżących czasopismach pedagogicznych [1]).

O pomocach szkolnych w zakresie nauczania i popularyzacji historji szukać należy informacyj we „Wskazówkach praktycznych dla nauczycieli historji" Mościckiego (str. 59—110). Znajomość ich jest nieodzowna, podobnie jak i znajomość obowiązujących podręczników szkolnych, które wyliczono we wstępie oraz w wykazie literatury [2]).

---

[1]) Pożyteczne wskazówki w zakresie literatury popularno-historycznej można też znaleźć w następujących katalogach: Kazimierz Król „Wydawnictwa Księgarni Polskiej w Warszawie", nr. 1 i nr. 2, Warszawa 1919. „Szkolne bibljoteki dla młodzieży. Instrukcja i katalog", Warszawa M. Arct (bez roku wydania). — „Katalog bibljoteki wzorowej dla dzieci i młodzieży", opracowały Jadwiga Filipkowska-Szemplińska i Marja Gutry, z przedmową H. Radlińskiej. Nakładem Związku Księgarzy Polskich. 1927.

[2]) Zob. wyżej str. 4—6 w przypisku i str. 20 i następne.

STUDJUM PRAKTYCZNE

I. Referaty

(Sprawozdania)

Ćwiczenia praktyczne, związane z zakresem wiadomości wstępnych oraz właściwem studjum historycznem (poznanie wiadomości z zakresu historji powszechnej), znajdzie studjujący w rozdziale I-szym i II-gim studjum teoretycznego. Podano tam, zwłaszcza w rozdziale II-gim, tylko przykłady wysoce elementarne. Oczywiście dadzą się one ilościowo i jakościowo pomnożyć. Toż samo zastrzeżenie odnosi się wogóle i do wskazówek niniejszego rozdziału, który zawiera tylko pewne typowe przykłady, nadające się do samodzielnego opracowania. Do opracowań tego typu można przystąpić dopiero po przestudjowaniu odpowiednich partyj (etapów) studjum teoretycznego, względnie po całkowitem jego ukończeniu. Wśród opracowań samodzielnych na piśmie należy odróżnić referaty (sprawozdania) od rozprawek naukowych. W pierwszych stawiamy sobie jako cel zwięzłe i jasne ujęcie pewnych zagadnień na podstawie literatury (opracowań). Może to być streszczenie wyników cudzych badań źródłowych nad pewną kwestją, scharakteryzowanie pewnych poglądów (sądów, hipotez) w formie objektywnej. Może być jednak referat połączony z krytycznem oświetleniem poglądów autora. Materjału do zwyczajnych streszczeń mogą dostarczyć monografje (opraco-

wania) zarówno z historji powszechnej, jak i polskiej, pomieszczone w dziale III i V podanej bibljografji (literatury). W streszczeniach tych możemy trzymać się dwojakiej drogi: *a)* albo przedstawić w sposób zwięzły bieg myśli autora, jego najistotniejsze wywody (ogniwa łańcucha rozumowania) z odrzuceniem szczegółów dla myśli przewodniej przedstawiających mniejszą wagę, *b)* albo z pominięciem wywodów i dociekań rozumowych i źródłowych streścić rezultaty i uszeregować je w łańcuch przedstawienia, będącego rozwinięciem pewnego punktu programu (pewnych ustępów podręcznika). Ten ostatni typ streszczeń ma o tyle znaczenie, że stanowi on stadjum przygotowawcze do referatów krytycznych. Albowiem istotę ich stanowi porównanie wyników pewnej rozprawy, zwłaszcza jeśli przynosi ona nowe rezultaty badań, polegające bądź na wciągnięciu nowego zasobu źródeł do pracy, bądź na krytycznem ich opracowaniu (np. odrzuceniu pewnych falsyfikatów, uznanych jako prawdziwe przez poprzednich badaczy), bądź na użyciu odmiennej od dotychczasowej interpretacji (tłumaczenia).

Materjał do referatów krytycznych można brać albo z samych podręczników[1]), albo z samych monografij, albo też opierać się na jednych i drugich, z uwzględnieniem znanych i dostępnych tekstów źródłowych.

Celem tych referatów jest nabycie odpowiedniej wprawy w krytycznem czytaniu rozmaitych form opra-

---

[1]) Tematy do ćwiczeń z zakresu historji polskiej, oparte wyłącznie o podręcznik, podaje Władysław Smoleński: „Dzieje narodu polskiego“ (wyd. 6), str. 10—12. Przykłady referatów o charakterze kompilacyjnym podaje H. Mościcki: „Wskazówki praktyczne“ (str. 53—56).

cowań historycznych, zwłaszcza takich, które popularyzują w jakiejkolwiek formie rezultaty szczegółowych i specjalnych badań historycznych, ze szczególnem uwzględnieniem istniejących, względnie używanych podręczników.

Przykłady tematów

(o kolejno stopniowanej trudności i specjalizacji)

A) 1. *Porównać co do układu, zakresu i sposobu przedstawienia dzieje starożytnej Grecji w podręcznikach:*

a) B. Gebert i G. Gebertowa. Opowiadania z dziejów powszechnych ze szczególnem uwzględnieniem dziejów Polski. Cz. I. — Wł. Jarosz. Opowiadania z dziejów powszechnych i polskich. Cz. I.

b) B. Gebert i G. Gebertowa. Historja starożytna. Cz. I. — M. Kłosowski. Historja starożytna do użytku szkół średnich.

2. *Porównać co do układu, zakresu i sposobu przedstawienia dzieje starożytnego Wschodu w podręcznikach:*

a) W. Zakrzewski. Historja powszechna, t. I. — B. Gebert i G. Gebertowa. Historja starożytna. Cz. I.

b) B. Gebert i G. Gebertowa. Historja starożytna. Cz. I. — K. Krotoski. Dzieje powszechne, t. I.

3. *Porównać co do układu, zakresu i sposobu przedstawienia dzieje starożytnego Rzymu w podręcznikach:*

a) T. Korzon. Historja starożytna. — B. Gebert i G. Gebertowa. Historja starożytna. Cz. II.

b) W. Zakrzewski. Historja powszechna, t. I. — Gadomski Jerzy. Historja starożytna.

B) 1. *Stwierdzić na podstawie dostępnych tekstów źródłowych, jakie fakty historyczne w zakresie dziejów wojen perskich, zamieszczone w podręcznikach szkolnych, znajdują uzasadnienie źródłowe (zostały zaczerpnięte ze źródeł i jakich):*

a) W. Zakrzewski. Historja powszechna, t. I.; „Teksty źródłowe“, zeszyt 6; B. Gebert i G. Gebertowa. Wypisy historyczne do nauki dziejów starożytnych.

b) B. Gebert i G. Gebertowa. Historja starożytna. Cz. I.; „Teksty źródłowe“, zeszyt 6; B. Gebert i G. Gebertowa. Wypisy historyczne do nauki dziejów starożytnych.

2. *Stwierdzić na podstawie dostępnych tekstów źródłowych, jakie fakty historyczne w zakresie kwestji agrarnej w Rzymie, pomieszczone w podręcznikach szkolnych, znajdują uzasadnienie źródłowe:*

a) T. Korzon. Historja starożytna; „Teksty źródłowe“, zeszyt 10; B. Gebert i G. Gebertowa. Wypisy historyczne do nauki dziejów starożytnych.

b) K. Krotoski Dzieje powszechne, t. I.; „Teksty źródłowe“, zeszyt 10; B. Gebert i G. Gebertowa. Wypisy historyczne do nauki dziejów starożytnych.

3. *Stwierdzić na podstawie dostępnych tekstów źródeł* („Teksty źródłowe“, zeszyt 15; Cz. Nanke. Wypisy do nauki historji średniowiecznej), *jakie fakty historyczne w zakresie dziejów walki cesarstwa z papiestwem, pomieszczone w podręcznikach szkolnych, znajdują uzasadnienie źródłowe:*

a) W. Zakrzewski. Historja powszechna, t. II.

b) T. Korzon. Historja wieków średnich.

C) 1. *Skontrolować i porównać wiadomości w zakresie dziejów Mezopotamji, zawarte w podręczni-*

kach szkolnych, na podstawie książki Ks. Dr. W. Szczepańskiego: Babilon.

a) W. Zakrzewski. Historja powszechna, t. I.

b) T. Korzon. Historja starożytna.

2. *Skontrolować i porównać wiadomości, zawarte w podręcznikach w zakresie dziejów parlamentaryzmu angielskiego przy pomocy książki W. Konopczyńskiego.: Dzieje parlamentaryzmu angielskiego, oraz dostępnych tekstów źródłowych* („Teksty źródłowe", zeszyt 19; Cz. Nanke. Wypisy do nauki historji średniowiecznej), *a zwłaszcza tekstu Magna Charta Libertatum w wydaniu St. Nowakowskiego:*

a) Cz. Nanke. Historja średniowieczna.

b) T. Korzon. Historja średniowieczna.

3. *Skontrolować i porównać*[1]) *wiadomości zawarte w podręcznikach, przedstawiające dzieje Mieszka I na podstawie książki St. Zakrzewskiego: Mieszko I jako budowniczy państwa polskiego.*

a) W. Zakrzewski. Historja powszechna, t. II.

b) W. Smoleński. Dzieje narodu polskiego.

c) A. Lewicki. Zarys historji Polski.

d) Dzieje Polski średniowiecznej, t. I (przez R. Grodeckiego i St. Zachorowskiego).

D) 1. *Streścić książkę O. Haleckiego: Dzieje unji jagiellońskiej. Kraków I—II.*

2. *Porównać wynik badań nad Modrzewskim w pracy St. Kota: Andrzej Frycz Modrzewski, z rezultatami, zawartemi w pracy St. Tarnowskiego: Pisarze polityczni XVI w.*

---

[1]) Wyszukać przytem samodzielnie w „Tekstach źródłowych" potrzebne przekazy źródłowe, spożytkowane w pracy powołanej.

3. *Czy i o ile A. Śliwiński w książce: Powstanie kościuszkowskie opiera się na monografji T. Korzona: Kościuszko? — Czy i o ile podaje wiadomości nowe nieznane Korzonowi? — Czy i o ile różni się w oświetleniu wypadków i charakteru działających osób?*

E) 1. *Na jakich źródłach się opiera i w jaki sposób przeprowadza swe wywody Tadeusz Wojciechowski w przedstawieniu sprawy św. Stanisława (na podstawie „Szkiców historycznych XI wieku“)?*

2. *Na jakich źródłach (piśmiennych czy drukowanych, bezpośrednich czy pośrednich, w jakich archiwach i bibljotekach mieszczących się) opiera się w swych pracach Ludwik Kubala?*

3. *Porównać co do treści, zasobu i rodzaju spożytkowanych źródeł oraz wspólnych ewentualnie rozbieżnych rezultatów prace S. Askenazego i M. Handelsmana, noszące ten sam tytuł „Napoleon a Polska“.*

F) Wyjaśnić zwięźle (określić szczegółowo) rodzaje źródeł pisanych przy pomocy książki St. Kutrzeby: Źródła dawnego prawa polskiego (t. I—II):

a) zawartych w zeszycie 20 „Tekstów źródłowych“ (Budowa wewnętrzna Polski piastowskiej);

b) zawartych w zeszycie 43 tychże (Panowanie Stanisława Augusta);

c) zawartych w zeszycie 24 tychże „Tekstów“ (Korona i Litwa).

II. Opracowania źródłowe

(Rozprawki)

Przez pracę naukową w zakresie historji rozumie się w ściślejszem tego słowa znaczeniu pracę badaw-

czą, t. j. oparte na źródłach konstrukcje historyczne[1]). Praca badawcza oczywiście może wykazywać najrozmaitsze stopnie w zakresie trudności, rozmaitość co do zakresu czasowego i terytorjalnego, mniejszą lub większą specjalizację w zakresie kierunku (historja polityczna, gospodarcza i t. p.). Celem tych rozprawek źródłowych, zwłaszcza w elementarnym zakresie, jest zaprawienie się do samodzielnego stwierdzania pewnych faktów historycznych, świadomego zestawiania pewnych faktów czyto dla opisu danego zjawiska historycznego, czy też dla stwierdzania pragmatycznego, względnie genetycznego związku. Nie chodzi tu koniecznie, zwłaszcza w elementarnem badaniu historycznem, o wyniki zupełnie nowe: samodzielne badanie źródłowe może bowiem doprowadzić do wyników nowych (stwierdzić nieznane nauce fakty historyczne, względnie nowe między niemi zachodzące związki), ale może też doprowadzić do wyników, znanych w literaturze naukowej. Umiejąc dany fakt historyczny źródłowo uzasadnić, nauczyciel ma możność umiejętnego kontrolowania podręcznika, którym się posługuje, a co ważniejsza pewne wątpliwości potrafi sam na podstawie źródeł, a właściwie badania historycznego rozstrzygnąć.

---

[1]) W zasadzie samodzielne prace źródłowe nie stanowią wymogu ani przy egzaminie uproszczonym ani nie wchodzą w program Wyższego Kursu Nauczycielskiego. Niemniej jednak wprawa w krytyce źródeł i metodologji badań historycznych, nawet w formie elementarnej, da się najracjonalniej uzyskać dzięki opracowaniu samodzielnej rozprawki (monografji), przy której trzeba się „przegryźć“ przez materjał źródłowy.

Tok postępowania od postawienia sobie problemu (zagadnienia) historycznego stale musi trzymać się pewnego systemu. Pierwszą fazę (stopień) stanowi zapoznanie się z dotychczasowym stanem badań nad daną kwestją, co należy uskutecznić na zasadzie podręczników o wyższym pokroju, które zwykle podają literaturę przedmiotu (dają „bibljografję zagadnienia“) względnie powołują się na literaturę. Ponieważ w pierwszem stadjum badania problemu obowiązuje zasada wyczerpania bibljografji przedmiotu, przeto idąc za powyższemi wskazówkami, oraz korzystając z wszelkich dostępnych bibljografij, należy zestawić sobie na kartkach o ile możności kompletną bibljografję zagadnienia [1]). Zebrany bibljograficznie materjał należy przewartościować, to znaczy wyłączyć prace przestarzałe lub na niedostatecznej podstawie źródłowej oparte, a następnie w miarę możności przestudjować prace i rozprawy, o ile możności wyczerpująco, w porządku chronologicznym, w jakim zostały napisane. W ten sposób uzyska się wiadomości:

a) co do zasobu źródeł spożytkowanych dotychczas dla opracowania zagadnienia;

b) otrzyma się obraz, w jaki sposób kształtowały się poglądy na pewne cząstkowe zagadnienia, wchodzące w całokształt problemu;

c) otrzyma się obraz rozczłonkowany całego zagadnienia, w którym wystąpią zgodne poglądy, kwestje sporne, oraz kwestje niewyjaśnione.

---

[1]) Przy zbieraniu literatury należy też zwrócić uwagę na prace o charakterze pokrewnym lub analogicznym, zwłaszcza takie, które mogą być niejako wzorem do opracowania.

Po przestudjowaniu literatury wyłania się drugi etap pracy: zebranie źródeł. Zasób źródeł, spożytkowanych przez poprzednich badaczy, uzyskano już przy studjum literatury. Należy teraz rozpatrzeć się przy pomocy aparatu bibljograficznego, czy zasób ten nie da się powiększyć (rozszerzyć ilościowo, a także jakościowo) przez wciągnięcie źródeł drukowanych lub pisanych, nieznanych poprzednim badaczom.

Otrzymawszy w sposób wskazany zestawienie źródeł do badanego problemu, należy te źródła, po odrzuceniu niewątpliwych, jako takie przez krytykę uznanych falsyfikatów, przewartościować, co uskutecznia się na podstawie następujących zasad:

1) w zakresie źródeł drukowanych wybiera się zasadniczo publikacje najnowsze, przez krytykę uznane za najlepsze i najpoprawniejsze;

2) w zakresie źródeł zarówno drukowanych jak i pisanych, dajemy pierwszeństwo oryginałowi (autografowi), względnie wydaniu na tej podstawie drukowanemu przed kopją, lub wydaniem dokonanem na podstawie kopji;

3) w zakresie wydawnictw drukowanych z kopij ma pierwszeństwo tekst restytuowany (wydany krytycznie) przed wydanym niekrytycznie;

4) w razie wątpliwości w odniesieniu do źródła, nawet krytycznie ogłoszonego drukiem, należy sięgnąć o ile możności do oryginału (tekstów), służącego za podstawę druku;

5) w odniesieniu do jakiegokolwiek źródła musimy stwierdzić ostatni (najświeższy) stan badań nad niem w zakresie prowenjencji i restytucji;

6) w razie wątpliwości, na które literatura krytyczna nie daje odpowiedzi, stosujemy do źródła zasady krytyki erudycyjnej.

W zakresie gromadzenia źródeł obowiązuje zasada całkowitego wyczerpania ich zasobu do danej kwestji. Ponieważ niezawsze da się to uczynić, przeto w doborze tematów należy tak postępować, aby przy niewielkim stosunkowo, a łatwo dostępnym zasobie źródeł, można było bez trudu dany temat opracować. Innemi słowy zagadnienie musi być możliwe do wykonania. Oczywiście początkujący, względnie stawiający pierwsze kroki na polu badań historycznych, musi wybrać sobie temat możliwy do opracowania w danych warunkach, co jest rzeczą niezmiernie trudną, o ile chodzi o samodzielną decyzję. W studjum uniwersyteckiem rzecz ta nie napotyka na trudności, bo wyboru dokonuje profesor, kierujący się upodobaniem, względnie zdolnościami oraz przygotowaniem ucznia. Samouk w zasadzie powinien udać się w tym wypadku po wskazówki do doświadczonego badacza [1]).

Niezawsze da się osiągnąć doskonałość metodyczna, polegająca na wyczerpaniu źródeł do danego problemu, a tem samem niezawsze praca podjęta będzie odpowiadała warunkom, stawianym badaniom źródłowym. Dlatego bardzo często rozprawka początkującego badacza może być pojęta tylko jako ćwiczenie metodyczne. Ale i w tym przypadku obowiązują zasady

---

[1]) Dotyczy to nawet wdzięcznych bardzo, a niejednokrotnie łatwych do opracowania monografij historycznych poszczególnych miejscowości, o ile mają one odpowiadać warunkom pracy naukowej, a nie mają być kompilacją, względnie popularyzacją, opartą o literaturę.

skrupulatnego systematycznego wyczerpania materjału. Wymaga to pewnej umiejętnej techniki pracy[1]) (sporządzanie kartek z wypiskami ze źródeł), o czem informuje w swej „Historyce“ M. Handelsman (§ 8, str. 43—46), oraz Langlois-Seignobos we „Wstępie do badań historycznych“ (Księga II, rozdz. IV. „Krytyczne ugrupowanie źródeł“, str. 110—121).

Zebrany na kartkach materjał źródłowy należy poddać odpowiedniemu przewartościowaniu w myśl zasad hermeneutyki, a następnie w ten sposób zebrane wypiski źródłowe, tworzące pewną całostkę, odnoszącą się do faktu jednostkowego, trzeba ugrupować według pewnej zasady. O ile samo zagadnienie nie nastręcza tu pewnych kryterjów, obowiązuje w porządkowaniu zasada chronologiczna, względnie geograficzna, ewentualnie kombinacja obu zasad, a niekiedy ze względów technicznej wygody zasada alfabetyczna. W każdym wypadku źródła, odnoszące się do jednego faktu, ściąga się w jedną grupę. Układ kartkowy ma tę zaletę daleko idącej elastyczności, że pozwala na bardzo swobodne przegrupowywanie materjału, stosownie do potrzeb ogólnej orjentacji, jak i szczegółowych postulatów w ciągu samego opracowywania.

Rozprawki, opracowane według zasad wyłuszczonych szczegółowo w „Historyce“ Handelsmana (IV Opracowanie, synteza, str. 176—227) oraz we „Wstępie do badań historycznych“ Langlois-Seignobos (Ks. III, „Czynności syntetyczne“, str. 231—319), powinny

---

[1]) O technice pracy naukowej informuje L. Fonck „Praca naukowa“, Warszawa 1910 (tłum. pol. z j. niem.). Studjujący historję znajdzie w niej wiele cennych wskazówek. Na uwagę też zasługuje praca J. Tura „Nauka i uczony“. Warszawa 1917.

być ujęte w odpowiednią formę literacką. Jej rodzaje (monografja, opracowanie ogólne) charakteryzuje M. Handelsman w „Historyce“ (V wykład, str. 228—239), oraz Langlois-Seignobos we „Wstępie do badań historycznych“ (rozdz. V, Wykład-Konkluzja, str. 321—349).

Przykładów i tematów do rozprawek historycznych (monografij źródłowych) nie podaję, gdyż ich opracowanie wymaga przedewszystkiem łatwo dostępnych dla studjującego opracowań i źródeł, nie mówiąc już o tem, że musi się uwzględnić indywidualność studjującego. Tyczy się to i historji nowożytnej, jako opierającej się przeważnie na materjale archiwalnym. O ile bowiem chodzi o średniowiecze, można w pewnych wypadkach postarać się o wystarczający komplet źródeł drukowanych. Niemniej jednak niekiedy przypadek nastręcza możność pracy na podstawie dostępnego materjału źródłowego, który sam przez się wysuwa zagadnienie [1]). (Jest to właściwie odwrócony tok postępowania, bo normalnie problem powinien być wysunięty niejako organizacyjnie, planowo przez badacza lub grupę badaczy [2]), co następuje przez skonstatowanie braku pewnych ogniw wiodących do syntezy). Takim stosunkowo łatwo dostępnym materjałem źródłowym są archiwa parafjalne wiejskie, cechowe, miejskie, ro-

[1]) W każdym jednak wypadku powinien zabierający się do badań zasięgnąć fachowej porady doświadczonego badacza, aby oszczędzić sobie niepotrzebnych w pracy zawodów.

[2]) Takie, w sposób zorganizowany a ramowo ujęte postulaty wydawnicze i monograficzne zawiera wychodząca od r. 1918 nakładem Kasy Mianowskiego „Nauka Polska“, t. I, str. 225—328, 411—442; II, str. 140—257, 272—287; IV, str. 232—281; ponadto znajdują się one w „Pamiętniku IV Zjazdu historyków polskich w Poznaniu“. Lwów 1925.

dzinne i t. p. Niektóre kategorje źródeł dadzą się nawet wielostronnie wyzyskać jak np. metryki kościelne[1]). Wspomniane archiwa pozwalają na opracowanie historji cechów, miast, miasteczek, wsi, kościołów, budowli, instytucyj i t. p. Archiwa rodzinne pozwalają na opracowywanie monografij rodzin, biografij, oraz pewnych wypadków historycznych, zależnie od stanowiska społecznego danej rodziny. I choć są to prace podjęte nie na zasadzie pewnego planu badawczego[2]), lecz stanowiące niejako dziką gospodarkę, nieujętą w karby systemu i organizacji, to niemniej, o ile są wykonane metodycznie, mogą się stać pożyteczną cegiełką w budowie gmachu całokształtu historji narodowej.

BIBLIOTEKA Państwowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej W KRAKOWIE

---

[1]) Zob. K. Dobrowolski „Znaczenie metryk kościelnych dla badań naukowych“, Rocznik Towarzystwa Heraldycznego t. V.

[2]) Niepodobna mi tu nie podkreślić znaczenia nietyle monograficznych opracowań (konstrukcyj), ile prac inwentaryzacyjnych z tego zakresu t. j. wykazów, repertorjów, regestów (umiejętne streszczenia akt), opisów akt, dokumentów, ksiąg i t. p., znajdujących się w miejscu stałego pobytu badacza.

INDEKS

Indeks miejscowości, osób i rzeczy

Uwaga: W niniejszym indeksie pominięto miejscowości wydań dzieł. Liczby podają strony. System odsyłaczy wskazuje na kwestje pozostające w łączności rzeczowej. Obfitość treści i rozmiary stosunkowo wielkie indeksu tłumaczą się tem, że jest on niejako zastępczo słownikiem terminologji historycznej oraz wykazem zagadnień historycznych zarówno w zakresie nauczania, jak nauki i studjum historji. Kursywą oznaczono wyrazy łacińskie. Rozstrzelonym drukiem ważniejsze pozycje.

abdykacja p. Jan Kazimierz.
Abraham Wł. 39, 141.
Achaja rzymska 28.
Achmet II 131.
Acta Tomiciana 110, 122.
administracja 16, 61, 65.
Afryka 82, 83.
akademja krakowska 119, 130; — Umiejętności p. komisja.
akta 38, 85, 86, 88—90, 98, 109—111, 119, 161; — do czasów kozackich 128; — kapitulne 112; — kolegjackie 112; — Komisji Edukacyjnej 111; — — policji 111; — — skarbowej 111; — komisyj porządkowych cywilno - wojskowych 111; — konsystorskie 112; — kurji papieskiej 111; — międzynarodowe 110; — państwowe 110; — prywatne 34; — Rady Nieustającej 111; — Rządu Kościuszkowskiego 111; — sejmikowe 112; — sejmowe 90; — skarbowe 112; — Straży 111; — unji lubelskiej 85, 110; — urzędowe 84, 85; — urzędów kościelnych 111, 112; — — miejskich 111; — — państwowych 111.
Albertrandi Jan Chrzciciel 136.
album biograficzne zasłużonych Polaków XIX w. 136, 138—140.
Aleksander Wielki 27, 35, 72.
Alfieri 46.
Alkuin 76.
Ambrosius G. 19.

Ameryka 37, 83.
analiza źródeł 94, 96.
Ancyra p. *monumentum*.
Anglja 31, 36, 48, 75, 79, 80, 82, 153.
Anglo-Sasi p. misja.
Anglowie (nawrócenie na chrześcijaństwo) 75.
Annales domus Orzelsciae 123; — *Maximi* 85; — *Polonici ab excessu divi Sigismundi* 122; — *seu cronicae inclyti Regni Poloniae* 116; — *sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lithuanorum* 121; *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacter* I—IV 125; p. *Historia*, Temberski Stanisław.
annały 85, 98, 112, 114.
Anonim t. zw. Gall 95, 115; anonimowi p. publicyści.
antagonizm Rosji i Austrji 82.
antagonizmy handlowo-celne 82.
antiquitates (starożytności) 98.
antropogeografja 58, 59, 64.
antropologja 58.
antyk 9.
antykwarjat naukowy H. Wildera 50.
aparat bibljograficzny 157; — źródłowy 7.
aprobata ministerjalna 21.
Arabowie 36, 74, 75; p. język, paleografja.
Aram 74.
Archeion (czasopismo) 99.
archeologja 58, 86—88, 98; — biblijna 86; — grecka 26; — klasyczna 86; — przedhistoryczna 59, 86.
architektura p. zabytki.
archiwa 15, 51, 88—92, 132, 134, 154, 160, 161; — cechowe 160; — krajowe 88; — miejskie 160; — państwowe 90; — angielskie 98; — parafjalne 160; — rodzinne 160, 161; — wiejskie 160; — zagraniczne 88.
archiwistyka 86, 89; — polska 90.
archiwum do dziejów oświaty i literatury 125, 126, 129.
arcybiskupi gnieźnieńscy 132.
arjanie p. literatura.
arjowie Wschodu 71.
Arnold Stanisław 19, 30, 37, 38, 62, 63.
Articuli de incorporatione Masoviae 116.
artykułów dwanaście (niemieckich powstańców chłopskich) 78, 79.
artyzm p. rozwój.
aryjczycy 84.
Askenazy Szymon 40, 45—48, 131, 154.
Asyrja 6, 35, 71; asyrjologja 86; Asyryjczycy 74.
Ateneum (czasopismo) 135; — Wileńskie 142.
Ateny, p. lista danin, państwo, uchwała.
Atlas antiquus 18, 19.
atlas do dziejów (historji) Polski 19, 32, 63; — geograficzno-statystyczny Polski 16, 63; — geograficzny powszechny 16;

— kongresowy Polski 16; — Polski współczesnej 16.
atlasy 60; — geograficzne **16—17**; — historyczne **18—19**, 66; — szkolne 19; p. komentarze.
Attyka p. *Corpus inscriptionum, Inscriptiones,* napisy.
Augsburg p. interim, pokój, sejm.
August II, król polski 130, 133; — III 95, 131.
Austrja 36, 49, 60, 82, 108.
autentyczność 99.
autobiografja (życiorys własny) 126, 127.
autopsja (naocznia) 89.
autor, autorstwo źródła 94, 96, 99.
Awarowie 75.
Azja (widoki) 46; azjatycki kontynent 83.

Babilon 24, 71, 153; Babilonja 35; babilońskie państwo 24.
Bachman A. 18.
Bachulska H. 134.
Backer R. 32.
badanie (a) archiwalne 89; — erudycyjne 132; — historyczne 10, 14, 60, 67, 83, 87, 150, 155, 158; — krytyczne 100; — nad przeszłością W. Ks. Lit. 142; — naukowe 107, p. znaczenie; — procesu historycznego 59; — źródłowe 96, **109**, 149, 155.
Baldamus 19.
Baliński Michał 138.
Balzer O. 33, 38—40, 46, 65, 141.
Bałkan (Bałkański półwysep) 81—83.
Bałtyk 42.
Banderia Prutenorum 116.
Bandtke Jan Wincenty 137; — Jerzy Samuel 32, 137.
Baranowicz Edward 89.
Baranowski I. T. 42, 64, 132.
Barącz Sadok 140.
Barbara św. 127.
barbarzyńcy, p. państwa.
barok 31.
Bartłomiej św. 42.
Bartoszewicz J. 135—138; — K. 138, 140.
Barzykowski St. 49, 139.
Batory Stefan 43, 85, 123, 126.
Baudouin de Courtenay J. 41.
Bauer W. 14.
Baumgarten 26, 27.
Bawarja p. geograf.
Beauplan 85.
Bellum scythico-cosacicum 125.
Beloch K. J. 25.
Bémont 30.
beneficium 75.
Beniowski Maurycy August 132.
Bentkowski Feliks 136.
Benzinger J. 24.
Beresteczko (bitwa pod B.) 44.
Berlin p. kongres, traktat.
Bernard I. A. 30.
bernardyni p. kronika, *Memoriale.*
Bernheim E. 14, 84, 96, 97.
bezkrólewie 43; — po Henryku Walezym 122 (p. *Historia*); — po Zygmuncie Auguście 123.
bezkrólewia ksiąg ośmioro 123.
Białkowski Leon 45.

bibljograficzne dane, 8, 62; — uzupełnienia 18.
bibljografja (e) 29, 136; — dydaktyki historycznej 51, 143; — Estreichera 91, 92, 136; — Finkla **92—93**, 126, 136, 144; — historji czeskiej 91; — — greckiej 25; — — nowoczesnej 134; — — polskiej 9, 144 (p. bibljografja Finkla); — — — nowożytnej 1815—1865, 134; — — powszechnej 20; — — nowożytnej 29; — — rzymskiej 25; — — starożytnej 25; — — średniowiecznej 29; — — współczesnej 50; — historyczna 9, 38, 90, **91—93**, 97, 110, 113, 156; — ludoznawcza 18; — obca 143; — ogólna 91; — pedagogiczna 144, 145; — polska 91, 143; — poszczególnych epok 108; — powstania listopadowego 134; — — styczniowego 50, 134; — regjonalizmu polskiego 144; — specjalna **91**; — wieku XV—XVIII 92; — — XIX 91, 92; — Wschodu starożytnego 23; — wydawnictw międzynarodowych 144; — zagadnienia historycznego 156; — źródeł 97.
bibljoteka 88, **90—92**; — Dzieł wyborowych (wydawnictwo perjodyczne) 135; — gimnazjalna 108; — historyczna Krakowskiej Ski Wydawniczej (wydawnictwo zbiorowe) 28, 127; — Jagiellońska 3, 29, 110; — katedry krakowskiej 84 (p. katalog); — Macierzy Polskiej (wydawnictwo zbiorowe) 48; — miejska 108; — Narodowa (wydawnictwo zbiorowe) 95, 115, 127, 129, 131; — nowoczesna 90; — Ossolińskich (czasopismo) 130, 138; — Pisarzów Tow. Jezusowego 131 (p. Brown); — Pisarzy Polskich (wydawnictwo zbiorowe) 120; — podręczna 29, 110, 113 (p. katalog); — — filologji klasycznej 25; — publiczna 10, 113; — Składnicy (wydawnictwo zbiorowe) 23, 30—32, 40, 41, 45, 47, 48, 50; — Slawistyczna (wydawnictwo zbiorowe) 15; — słuchaczy prawa Uniwersytetu J. Kazimierza we Lwowie 33; — Warszawska (czasopismo) 138; — wzorowa dla dzieci i młodzieży 145; — Załuskich 132.
bibljoteki szkolne dla młodzieży 145; — w Polsce 89, 92, 154.
Bielak Franciszek 37.
Bieliński Józef 140.
Bielski Joachim 120, 121; — Marcin 120, 121.
Bielowski August 113, 128, 130, **140**.
Bieżanowski Stanisław Józef 130.
biogeografja 60.
biografja (e) 26, 85, 112, 137, 161.
biologja 58.
biskupi 75, 76; — gnieźnieńscy 116; — krakowscy 116; — ku-

jawscy 132; — płoccy 116; — poznańscy 116; — włocławscy 116; — wrocławscy 116; biskupstwo lubuskie 112; p. katalogi, księga, *Liber fundationis, vitae*, wizytacje.
bitwy p. Beresteczko; Chajroneja, Chocim, Grunwald, Pydna.
Blechman 27.
Błażowski 120.
Bobek 52.
Bobkowska W. 52.
Bobrzyński M. 32, 38, 50, 62, 63, 116, 134, 135, 139.
Boekh August 97.
Bogatkiewicz Wł. 66.
Bogatyński W. 42.
bogini sprawiedliwości 73.
Bogusławski W. 39.
Bojarski W. 19.
Bolesław Chrobry (Wielki) 39, 63, 114, 118.
bolszewicy 50, 134.
Bonaparte p. Napoleon.
Bonifacy św. 75.
Boratyński L. 142.
Borzemski A. 119.
Bostel F. 122.
bóstwa egipskie 72.
Brandenburgja p. wojna.
Brevis narratio profectionis in Sueciam Sigismundi III 124.
Bronikowski A. 72.
bronz p. wyroby.
Brown 131.
Bruno św. 114.
Brückner Aleksander 36, 95, 129, 136.
Brytanja 75. p. Chronicles, *Rerum Britannicarum.*
Buczek Karol 89.
budowa państwa polskiego 36; — wewnętrzna Polski piastowskiej 36, 154.
budowle Karola W. 75.
budżet utrzymania dworu 72.
Bujak Franciszek 17, 61, 64, 65, 68, 116.
Bukar S. 132.
bulla papieska 78.
Bułgarja 31, 82.
bunt rycerstwa 79.
Buonacorsi Filip Kallimach 85, 115, 116.
Burckhardt I. 31.
Busolt G. 25.
Buzek J. 48, 49.
Bydgoszcz p. konstytucja.
Bykowski Piotr Jaksa 49.
Bystroń J. St. 15, 58, 59, 64.

Calendars of state papers 98.
Capitulare de villis 37, 77, 95; — z r. 802 75; p. kapitularze, Karol W.
carat biały 50; — czerwony 50.
Caro J. 32; — Leopold 65.
Cavaignac 24.
cechy p. archiwa, historja.
cel nauczania historji 142.
ceny p. przewrót.
cesarstwo 36; — rzymskie 27, 35, 36; — — wschodnie 74, 75, 76; cesarz 79; cesarze rzymscy 28, 76.
Cezar 27, 127.
Chajroneja (bitwa pod Ch.) 25, 26.
chalifat 76.

Chalkis p. uchwała.
Chamberlaine p. imperjalizm.
charakterystyka fizyczna ludności 17; — mieszkańców 74.
Charta: Magna Ch. Libertatum 37, 95, 153.
Chatti 74; p. Cheta, Chetyci, Hatti, hettytologja.
Chełmszczyzna 121.
Cheta 72, 74; Chetyci 35.
Chevalier U. 9.
Chiny p. cywilizacja.
Chlebowski B. 127.
Chłapowski generał 45.
Chłędowski Kazimierz 31.
chłopi egipscy 73; — polscy 49, 106.
Chmielnicki Bohdan 44
Chmielowski P. 119, 139.
Chocim (wyprawa chocimska) 127.
Chodakowski Zorjan Dołęga 136.
Chodkiewicz Jan Karol 43.
Chodynicki K. 4, 117, 132, 135, 142.
Chodyński A. 132, 133
Chodźko Leonard 137.
Chołodecki Józef Białynia 138.
Chomentowski Stanisław 131.
chorągiew lekka, pancerna p. pamiętnik.
Chronica gestorum in Europa singularium 124; — *Polonorum* 115; — *principum Poloniae* 115; — *sive historiae polonicae compendiosa descriptio* 121.
Chronicles and memorials of Great-Britain and Ireland during the midle ages 98.
chronografja 26.
chronologja 58, **65**, 66, 68, 87, 88, 92; — egipska 73; — techniczna **65**, 87.
Chrzanowski I. 121.
Chrząszczewski 124.
chrześcijaństwo 75 (nawrócenie Anglów i Saksonów); — starożytne 28, 84.
Chwalczewski A. 119.
Chwalewik E. 89.
chwile przełomowe 77, 81; — powszechno-dziejowe Europy 81.
Clenodia p. *Insignia.*
climacter (okres siedmioletni w dziejach) p. *Annales.*
Collection de documents inédits sur l'histoire de France 98.
Collignon M. 26.
Commentarius belli adversus Turcos ad Viennam et Hungariam 125; — *brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi I* 123; *Commentariorum Chotinensis belli libri tres* 127.
Compendium 122.
Conciones in maximo totius Regni Poloniae conventu apud Leopolim in republica habitae 122.
Contenau 24.
Contenta de vetustatibus Polonorum 119.
Corpus inscriptionum Atticarum 97; — — *Graecarum* 97; — — *Latinarum* 97.
Courtenay de p. Baudouin.
Cromvell Oliver 31.

Cronicae p. *Annales.*
cuda p. św. Wojciech.
cudzoziemcy 126.
cywilizacja Assyrji 71; — Babilonu 71; — chińska 71; — Egiptu starożytnego 71, 72, 74; — fenicka 24; — Wschodu klasycznego 23—24; — — starożytnego 71.
Czacki T. 135, **136.**
Czarne morze p. kraje.
Czarnków: z Cz. Janko 85, 115,
Czarnowski St. 95.
Czartoryski Adam ks. 45.
czas **57**; — powstania źródła 96.
czasopisma historyczne 9; p. Kwartalnik Historyczny, Przegląd Historyczny; — pedagogiczne 145; p. Archeion, Ateneum, Ateneum Wileńskie, Bibljoteka Ossolińskich, Bibljoteka Warszawska; indeksy do czasopism, Lud, Minerwa Polska, Polski Przegląd Kartograficzny, Przegląd Polski, Przegląd Wydawnictw Książnicy-Atlasu, Przewodnik Bibljograficzny.
Czasy cesarstwa rzymskiego 27; — greckie 24; — Jagiellonów 35; — Kozackie p. akta; — Księstwa Warszawskiego 36; — legjonów 36; — najnowsze 20, 29; — napoleońskie 47, 108; — nowożytne 20, 88, 89; — piastowskie 35; — pierwszych Karolingów 77; — porozbiorowe 134; — przedhistoryczne 68; — przedrozbiorowe 34, 64; — reakcji po powstaniu styczniowem 37; — saskie 36; — Stanisława Augusta 46; — starożytne 8; — zygmuntowskie 41.
Czechy, p. bibljografja, dziejopisarstwo, historja, Kraków, powstanie.
Czekanowski J. 15, 58, 64.
Czermak Wł. 43, 44, 120, 126—128, 130.
cześć imienia polskiego 47; — świętych zwierząt 72.
Częstochowa 124, 128.
części składowe państwa polskiego 105.
człowiek (jako pierwiastek składowy procesu historycznego) 57, 59, 60.
Czołowski A. 42.
Czubek J. 123, 125, 126.
Czuczyński 126.
czynnik gospodarczy 65; — społeczny 105.
czynności analityczne 96 (p. analiza); — syntetyczne 159.
czytanie wypisów historycznych 52; p. uwagi.
czytanki szkolne 35.
ćwiczenia (praktyczne) 9, 101, 108, 150; — metodyczne 158; p. tematy.
Ćwik W. pseudonim J. B. Chołodeckiego.
Ćwikliński L. 141.

Dadejowa Helena Hofman 115.
Dahlman 91.
Damalewicz St. 132, 133.

Danja p. dziejopisarstwo, protestantyzm.
daniny p. lista.
darowizna Konstantyna 96.
daty podstawowe (orjentacyjne) 65, 66; — przełomowe 77, 81.
Dąbkowski P. 98.
Dąbrowski J. 6, 33, 36—38, 40, 95, 106.
Dąbrowski Jan Henryk 47.
Dąbrówka Jan, komentator Kadłubka 115.
De bello Moscovitico libri VI 123; — *Jagiellonum familia* 120; — *motu civili* 124; — *origine et rebus gestis Polonorum* 120; — *rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios Cosacos gestis* 122; — — *gestis Stephani I Regis Poloniae ...contra magnum Moschorum ducem narratio* 126; — — *Sigismundi I... libri IV* 132; — *Sigismundi Regis temporibus* 120.
Decjusz Jodok (Just) Ludwik 119, 120.
dekret o reformie duchowieństwa 80; dekrety 112.
Delbrück H. 22.
Dembiński Br. 46, 139.
Demby St. 89—90.
demokracja polska 48.
Denassów książę 46.
Dessau H. 27, 28.
Deutsche Reichstagsakten 98.
Diarium obsidionis Viennae 130; — *Stanislai Rescii* 1583—1589 r. 126.
diarjusz legacji na sejm Rzeszy w Ratyzbonie 1636 r. 127, 128; — podróży do Moskwy 127; — transakcji wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w 1637 r. 133; — wojny kokoszej z 1537 r. 122 (p. *Conciones*); — — moskiewskiej 127; — wyprawy chocimskiej 127; diarjusze 90, 112, 119, 126—128; — sejmowe 126.
Dillon E. 32.
Dioklecjan 27.
Diplomata 98.
Dittenberger W. 27.
Djakowski M. 130.
Długopolski E. 52, 142.
Długosz Jan 95, 112, **116**, 118.
doba przeobrażeń społecznych 37; — rozkwitu republiki rzymskiej 35; — wielkiej emigracji 37.
dobór podręczników 10; — tematów 151, 158.
dobra koronne 75.
dobrobyt w Anglji 79.
Dobrowolski K. 36, 161.
dochody królewskie 105.
dokumenty: 32, 38, 86, 89, 90, 92, 98, 109—111, 161; — dla klasztoru w Trzebnicy 95; — historyczne 37, 38, 77, 95; — najważniejsze z lat 1917—1924, 38.
dola wieśniaków w Egipcie 73.
dominikanie 114.
Doroszeńko D. 118.
dożywotność 105.
Driault 30.

drobiazgi historyczne 135.
Droysen I. G. 19, 25.
druki polskie 16; — w Polsce i o Polsce 92 p. katalogi.
Dubiecki M. 37, 50.
duchowieństwo 80, 106.
Duda F. 18.
Dunaj p. opis.
Duńczewski St. 133.
dwa stulecia 131.
dwór Karola W. 75; — królewski 73, 84; p. budżet, rachunki.
dydaktyka historyczna (historji) 2, **51—52**, 62, **142—143**; — przedmiotów nauki w szkole średniej 52.
Dydyński T. 28.
dygnitarze p. spis.
dyktatura podczas powstania styczniowego 50.
Dymitr Samozwaniec 43.
dyplomacja rosyjska 46.
dyplomatarjusz 98, 110.
dyplomatyka 87, 88, 92.
dyplomy 88, 89, 98, 109, 110.
dyspozycje syntetyczne 69.
dysputacja lipska 78.
dyssydenci p. sprawa.
Działyński T. 116.
Dzieduszycki Maurycy 138.
dzieje 67 (p. historja); — bezkrólewia 43; — cywilizacji 21, 71; — demokracji polskiej 48; — elementarnego nauczania geografji 60; — gospodarcze Polski 34, 64, 102; — Grecji 72; — — najdawniejsze 35; — — starożytnej 151; — Indyj starożytnych 24; — insurekcji 1794 r. 47; — kościoła 77; — królestwa polskiego 32; — literatury polskiej 103; — Litwy 5, 40; — lokalne 111; — Mezopotamji 152; — myśli politycznej polskiej 47—48; — narodów 29; — narodu 35; — — litewskiego 39; — — polskiego 32, 33, 101, 103, 135, 150, 153; — nowożytne 1, 6, 20, **77**; — odrodzenia w Polsce 142; — ojczyste 6, 34, 35 (p. zbiór); — parlamentaryzmu 153; — piastowskie 140; — polityczne 30, 71, 73; — Polski 2, 5, 19, **32**, 33, 35, 62, 63, 74, 77, 81, 102, 107, **109**, 118, 135, 151; — — średniowiecznej 33, 38, 106, 153; — polskie pod panowaniem Augusta II 130; — porozbiorowe Litwy i Rusi 48; — — Polski 38; — powszechne 2, 5, **20**, 21, 65, 74, 101, 103, 133, 151; — przemysłu polskiego 42, 64; — Rusi 5; — Rzymu starożytnego 15; — Słowiańszczyzny 39, 74; — społeczne 30; — starożytne 1, 19—21, 34, 70, 152; — stulecia (wieku) XIX 30, 69; — średniowieczne 1, 19—21, **74**; — unji jagiellońskiej 40, 153; — wewnętrzne Polski 45, 101; — w Koronie Polskiej 122; — wieku XVII 128; — Wielkopolski 144; — wojen 33, 63; — wojskowości w Polsce 33, 63.

dziejopisarstwo czeskie 118; — duńskie 118; — greckie 88; — krajowe 114; — litewskie 117; — łacińskie 88; — niemieckie 118; — polskie w drugiej połowie XIX w. 135; — — w wieku XVII 124; — — wieków średnich 109, 113, 117, 132; — rumuńskie 118; — ruskie 117; — rusko-litewskie 117; — węgierskie 118.
Dziekoński 27.
dzieła klasyczne nowoczesnej historjografji 107; — literackie 98; — obcych pisarzy Polski tyczące 92; — pamiętnikarskie 126; — specjalne 108.
dziennik J. St. Jabłonowskiego 130; — spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie 127; — wyprawy Stefana Batorego pod Psków 126; dzienniki 119, 126.
Dzierzwa 115.

Edward VII, 82,
edykt wormacki 78; edykty 112.
Egea 24.
Egipt 24, 26, 35, 73, 74; — dolny, górny 72; — starożytny 35, 71, 74; egiptologja 73, 86.
egzamin dojrzałości 51; — piśmienny przy egzaminie uproszczonym 7; — uproszczony 5, 7—9, 13, 109, 155; p. lektura, program, regulamin.
Einhard 75, 76; p. *Vita Caroli Magni.*
ekonomja 58, 64, 93; — społeczna 65.
elekcja 104; — Michała kr. pol. 125; — Zygmunta I kr. pol. 41.
elementarna nauka historji 52; elementarne nauczanie geografji 60.
Elżbieta, królowa angielska 80.
emigracja polska 49; — wielka 37, 48; emigrant w Polsce 46.
encyklopedja nauk pomocniczych historji i literatury 9, 15, 58, 87, 89, 90, 97; — Orgelbranda 138, 139, 141; — pedagogiczna podręczna 143; — polska 17, 32, 33, 106, 107, 117, 119; — staropolska 34; — wielka ilustrowana 113, 136, 138, 139; — wychowawcza 113, 140, 143.
epigrafika 87, 88, 92; — chrześcijańska 28; — grecka 27; — łacińska 28.
Epistolae 98.
epoka 87, 107—108; — hellenistyczna **25**, 35; — jagiellońska 18, 104; — Mikołaja I 50; — nowoczesna 119; — paskiewiczowska 49; — przednaruszewiczowska 133; — Ptolomeuszów 26; — Sasów 103; — specjalna 62; — p. czasy, Polska symbole, zadania.
epos egipskie 72, 74.
era józefińska 49.
Erazm z Rotterdamu 78.
erudycja 94; erudyci 94, 107.
Estreicher K. 91, 92, 119, 136, 140; p. bibljografja.
Etjopi 74.

etniczne grupy 64.
etnografja 15, 16, 26, 58, 64, 93, 136; — Polski 18.
etnologja 58, 86.
etymologja p. nazwy.
Europa 16, 30, 36, 61, 64, 77, 80—82, 98, 104, 124; — środkowa 18; — we wczesnem średniowieczu 77; — współczesna 30; — zachodnia 30; europejskie mocarstwa 36, 83.
ewolucja 98.

fakty jednostkowe 83, 99.
falsyfikaty, fałszerstwa 96, 156, 157.
faraon 72—73.
Faszoda p. zatarg.
fauna 16.
Feldman J. 36; — W. 48, 49.
Fenicja 71.
feodalizm (początek) 75.
Ferrand 45.
Ferrara 31.
Fijałek J. ks. 114.
filologja 58, 87, 88; — germańska 100; — klasyczna 15, 25, 59, 143; — romańska 100; — słowiańska 100.
filozofja historji 14; — rzymska 28.
finanse p. kryzys, przesilenie.
Finkel L. 9, 10, 36, 41, 46, 91, **92**, 109, 110, **113**, 119, 120, 126, 136, 141—144; p. bibljografja.
Fischer A. 18, 64.
fizjografja p. warunki.
flora 15.
Florencja p. wieczory.
Florjan św. 119.
Florus Polonicus seu Polonicae Historiae epitome 125.
folklor 58, 64, 86.
Fonck L. 159.
forma literacka 160; — wydawnicza źródeł 98.
formularze 90; formuły 110.
fotografje 89.
Franciszek I 79.
franciszkanie 114.
Francja 30, 46, 47, 79, 98, 144.
Frankfurt p. pokój.
Frankowie 74—76.
Frankowski E. 59.
Frejlich J. 36—37.
Friedberg J. S. 33, 101.

Gadomski J. 22, 151.
Gadon L. 49.
Gaertner H. 1, 3.
Galicja **49**, 65, 108; — wschodnia 46.
Gall 95, 115.
Galle H. 136.
Gawlik M. 35.
Gawroński Andrzej 24; — Franciszek Rawita 44—45.
Gąsiorowska N. 31, 47, 145.
Gąsiorowski Janusz 50, 134.
Gdańsk 40.
Gebert B. 5, 6, 22, 34, 52, 70, 143, 151, 152; Gebertowa G. 5, 6, 22, 34, 70, 151, 152.
Gedymin 62.
Gembarowicz M. 115.
genealogja (e) 58, 85, 87, 112, 117.
genetyczna metoda, p. historja, metoda.
Genewa 79.
geneza maksymalizmu 50; — Rady nieustającej 45; — trójprzymierza 82.

geograf bawarski 118.
geografja 15, 26, 57, 59, 60, 64, 93; — Europy 16, 61; — fizyczna 16, 17, 60; — gospodarcza 2; — Grecji 22; — historyczna 1, 18, 58, 61, 68; — — Europy środkowej 18; — — Polski 62; — — ziem dawnej Polski 17, 18; — — — Polski 63; — ogólna 15, 60, 61; — opisowa 60, 61; — polityczna 2; — Polski 2, 17, 61, 62; — powszechna 2; — rzymska 22; — starożytna 22.
geologja 16, 57.
Gercke A. 23.
Germanowie p. filologja, *Monumenta*, państwa.
Gestorum Vladislai IV Poloniae et Sveciae regis 124.
gęstość zaludnienia 16.
Gigantomachia Nova 128.
gimnazja polskie 53; gimnazjum państwowe 59; — niższe 6; — wyższe 6, 15, 35.
Glaber Andrzej z Kobylina 119.
Gliszczyński M. 123.
Gloger Z. 18, 34, 62, 137, 138.
Gloria orbi Sarmatico 125.
Gniazdo cnoty 133.
Gniezno p. arcybiskupi, biskupi.
Godebski K. 138.
Golljusz Jan, mieszczanin zamojski 129.
Gołuchowski A. hr. 49.
Gomolińska M. 31.
Gorzycki W. 32.
gospodarstwo włościańskie 106.
Gościcki Fr. 131.
Góra: z G. Henryk 115.
Górkowa W. 14.
Górnicki Łukasz 122—123.
górnictwo p. produkcja.
Górski Stanisław 122; — Władysław 140.
Göschen (Sammlung) 14, 27.
Grabowski Ambroży 139; — Bronisław 25; — E. 17; — Michał 139; — Tadeusz 42.
Grabski St. 65.
Graetz J. 24.
grafika statystyczna 60.
gramatyka historyczna grecka 22; — — łacińska 23.
granica moskiewska 18; — wschodnia Rzeczpospolitej 18.
granice historji 68; — historyczne Rzeczpospolitej Polskiej 20; — Polski współczesnej 61.
Grądzki Samuel 124.
Grecja (Grecy) 6, 22, 25—26, 35, 66, 71—72, 82, 85—87, 151.
grobowiec Kazimierza Jagiellończyka 85.
groby przedhistoryczne 84.
Grodecki R. 33, 36, 38, 95, 106, 115, 153.
grody p. opis.
gromadzenie źródeł 158.
Grote G. 25.
Grunwald: bitwa grunwaldzka 95.
Grupp G. 31.
Grycz J. 29, 90, 91, 110.
Grzegorz Turoneński 76; — — I Wielki 76.
Gubrynowicz Br. 129.
Guhl 26.
Gumowski M. 141.

Gustaw Waza 80.
Gutry Marja 145.
Gwagnin 121.

Hadrjan 28.
Hahn W. 140.
hajdamacy p. ruchy.
Halban A. 53, 141.
Halecki O. 18, 40, 140, 153.
Hammurabi 24.
handel egipski 73; — Krakowa 41; — Polski ze Wschodem 41, 64.
Handelsman M. 1, 9, 10, 14, 31, 37, 45—49, 57, 59, 61, 65, 68, 84, 87—90, 94—97, 99, 100, 109, 135, 154, 159, 160.
Harnack A. 28.
Hartleb K. 35.
Hartman L. M. 27.
Hatti 24.
Hebrejczycy p. język, kultura.
Heck W. 130.
Heidenstein Reinhold 123.
Helbing R. 27.
Hellada 25; hellenizm 25, 35.
Helzel A. Z. 128, 140.
Henryk II 79; — IV 43; — VII 79; — VIII 79, 80.
Henrykowo 38, 95, 112.
heraldycy 133.
heraldyka 59, 87, 92, 141.
herbarz wielu domów 133.
herbarze 133.
Herburt Jan 121.
herby rycerstwa polskiego 133.
herezje p. prądy.
hermeneutyka 93, **99—100**, 101, 159.
Herodot 72, 85.
hettytologja 24, 86.
heurystyka **83—93**, 97, 101, 113, 119.
hieroglify 73.
hipotetyczność problemów 62.
hipotezy 149.
hipsometrja 16.
Hirschberg A. 43, 120, 127, 128, 134.
Hirt H. 24.
Historia arcana seu annalium polonicorum libri VII 125; — *belli Cosaco-Polonici* 124; — *de rege Vladislao seu clade Varnensi* 116; — *interregni post discessum Henrici* 22; — *Polona a Lecho ad Augusti II mortem* 133; — *Vladislai IV Poloniae Sveciaeque Principis usque ad excessum Sigismundi III* 124; *Historiae Lithuanae pars prior, secunda* 122; *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensum usque libri IX* 125.
historja 16, 51, **58**, 63, 67, 113, **135**, 143, 144; — albo opisanie wielu poważniejszych rzeczy 128; — budowli 161; — Bułgarji 31; — cechów 161; — cesarstwa rzymskiego 27; —: co to jest historja 53, **57**; — czeska 91; — Długosza 95; — Europy 30; — Francji 30, 98; — Franków 76; — Galicji **49**; — genetyczna 66; — gospodarcza 1, 59, 65, 155;

— Grecji 22, **25**, 87; — instytucyj 161; — Izraela 24; — języka polskiego 41; — Karola XII 131; — konstrukcyjna 68; — kościoła 59; — kościołów 161; — kulturalna 1; — kultury 13, 31, 59, 68; — — antycznej 23; — literatury 59, 112, 114, 119; — — polskiej 103; — — powszechnej 72; — — rzymskiej 28; — Medów 24; — miast 161; miasteczek 161; — miejscowa (lokalna) 144; — najnowsza 134; — narodowa 68, 88, 161; — narodu polskiego 82; — nauki 59; — nowoczesna 21, 30, 69, 81, 107, 134; — nowożytna 20, 21, **29**, 34, 70, **77**, 81, 102, 103, 107, 160; — obyczajowa 93, 129; — ojczysta 107; — osadnictwa 59, 65; — papieży 30; — Persji starożytnej 24, 25; — : poco się jej uczymy 53, **57** (p. cel nauczania); — polityczna 13, 32, 38, 59, 63, 71, 93, 98, 101, 155; — — Polski 106, 117, 118, 119, 126, 129, 130; — polityki narodowościowej 49; — polska 9, **32**—**34**, **37**—**51**, 62, 91, 101, 144, 150; — — nowożytna 1815—1865 r. 134; — — w głównych jej zarysach 137; — — współczesna 50; — Polski 1, 3, 5, 6, **32**, 33, **38**, 52, 66, **91**, 103, 106, 109; — — z opisem rządów 131; — porozbiorowa 33; — powstania listopadowego 49, 134; — powstania styczniowego 50, 134; — powszechna 3, 6, **20**, 21, **29**, **34**, **35**, 37, 62, **67**—**83**, 88, 91, 96, 102, 103, 142, 149, 150, 152, 153; — — nowożytna 29; — prawa 59; — — polskiego 141; — ruchów hajdamackich 45; — Rusi południowej 39; — rzymska 22, 25, **27**—**28**, 87; — Słowian 15, 58, 64; — starożytna 13, 21, **22**—**28**, 34, 53, 66, 68, 70, **71**, 74, **87**, 151, 153; — stosunków międzypaństwowych 68; — średniowieczna 21, **29**—**32**, 34, 70, **74**, 76, 77, **88**, 102, 106, 113, 152, 153; — świata 30; — sztuki 59, 86; — Ukrainy-Rusi 118; — uniwersytetu jagiellońskiego 41; — ustrojowa 1, 33, 111; — ustroju Polski 33, 65, 102, 104; — — prawnego 48; — — społecznego 48; — w szkole powszechnej 52; — wewnętrzna 93, 111; — wieków średnich 21, 152; — wojny chocimskiej 127; — wojskowości 22; — — w Polsce 33; — Wschodu starożytnego **23**—**25**, 69, 71, 87; — wsi 161; — ziem południoworuskich 117; — źródeł dawnego prawa polskiego 15, 90, 109, 113, 126.

historjografja 7, 87, 107, 112, 113, **114**—**142**; — grecka 26; — nowoczesna 107, 134; — nowo-

żytna **118**; — polska **114—142**; — średniowieczna 113, **114—118**; — — pruska 118; — ukraińska 118, p. dziejopisartwo.
historycy badacze 134; — erudyci 134; — polscy wieku XVI 122, 123; — wobec wojny światowej 38; historyk 61, 99; — początkujący 3.
historyka 1, 9, 10, 14, 57, 59, 61, 65, 68, 84, 87—90, 94—97, 99, 100, 109, 159, 160.
Hiszpanja 80.
hodowla bydła 16, 73.
Hoffman Karol 138.
Homer zmartwychstały 26.
Hordyński Z. 141.
Hozjusz Stanisław *(Stanislai Hosii... vita)* 126.
hrabiowie 75.
Hruszewski M. 118.
Hube R. 140.
hugenoci 42, 79.
humanizm 36, 78, **116**.
Hungaria (= Węgry) 125.
Hutten Ulryk 78, 81.
Hyksosi 74.
hymn do Nilu 72; — o Râ 72;
hymny religijne 72.

Ibrahim Ibn Jakób 118.
Ignacy św. Loyola 80.
Ikonnikow 91.
ikonografja p. źródła.
ilustracje p. materjał.
imperjalizm Chamberlaina 82; — nowoczesny śródziemnomorski 82; — środkowo-afrykański 82.
incompatibilitas 105.
indeks(y) do czasopism 91; — do Kwartalnika Historycznego 91. (Indeks do „Przeglądu Historycznego“ Tomy I—XXV opracowała I. Posseltówna, Warszawa 1925).
Indje 24.
Indoeuropejczycy, Indogermanie, Indoirańczycy 24.
Inflanty 105.
informacje bibljograficzne 143, 144; p. wskazówki.
Inglot St. 29.
inkorporacja p. *Articuli.*
inkunabuły (druki pierwiastkowe z przed r. 1506) 90.
inkwizycja św. 80.
Inscriptiones Graecae 97; — — *antiquissimae praeter Atticas in Attica repertas* 97, 98; — *Latinae* 28.
inskrypcje (napisy) 86; — greckie 27, 85, 97; — łacińskie p. *Corpus.*
Insignia seu Clenodia Regni Poloniae 116.
instrukcja wydawnicza dla średniowiecznych źródeł historycznych 97.
instrukcje dla wizytatorów 112; — poselskie 112.
instytucje 84, 109; — greckie 22; — rzymskie 22; — życia prywatnego 3; — — publicznego 3.
insurekcja 1794 r. 47.
interim augsburskie 79.
interpretacja (tłumaczenie) źródeł 99, 158.
interpolacja źródła 96.

Interregni Poloniae libri octo 123; p. bezkrólewie, historja.
interwencja Anglji 82; — mocarstw europejskich 82.
inwentarze 90, 111.
Iran 35.
Irlandja 98.
Italja 76.
izarytmy (linje równych cyfr na mapie) p. metoda.
izba poselska 105.
Izrael p. historja, kultura starohebrajska.

Jabłonowski Aleksander 39, 141; — Jan Stanisław 130, p. dziennik.
Jadwiga królowa polska 40.
Jagiellonowie 35, 77, 103, 120.
Jagiełło p. Władysław.
Jakubowski J. 40, 121.
Jan III p. kalendarz, Sobieski.
Jan Kazimierz 44, 77, 103, 124, 125, 128, 129; abdykacja J. K. 77, 103 p. Komorów, pamiętniki, panowanie, *Serenissimi.*
Janelli M. 6, 51.
Janik M. 95, 121.
Janowski B. 66; — L. 139.
Janko z Czarnkowa p. Czarnków.
Jarochowski K. 139.
Jarosz W. 5, 151.
Jaroszewicz J. 132.
Jaroszewska B. 132.
Jaroszyńska H. 35.
Jastrzębska J. 30, 34, 70.
Jedlicki M. Z. 98.
jednostki metodyczne 69, 70.
Jemiołowski M. 128.
Jerlicz Joachim 128.
Jerozolima p. wykopaliska.
jezuici 80, 127; — w Polsce 133; p. bibljoteka, dziennik spraw, zakon.
język 16, 84, 100; — arabski, assyryjski 6; — egipski 73; — francuski, grecki, hebrajski 6; — łaciński 6, 100; — niemiecki 6; — obcy 51, 92; polski 1, 41, 51, 143 (p. historja, nauka); — rosyjski 6; ruski 6, 100; — staroegipski 5; — staroniemiecki 100; języki klasyczne, martwe 5; — obce nowożytne 6; — orjentalne 5; językowe terytorja 64; językoznawstwo 58, 59, 86.
Jocher A. 124.
Jomsborg 118.
Jonowie p. powstanie.
Józef II p. era.
Juljusz II papież 31.
Justi F. 25.

Kaczmarczyk K. 144.
Kadłubek p. Dąbrówka Jan, Wincenty Mistrz.
Kajnardżi p. traktat.
kalendarz 65; — krakowski 85, 117; — króla Jana III z 1683 r. 130; — lądzki 117; kalendarze 85, 112, 117.
Kaleński 134.
Kalicki B. 124, 138.
Kalinka W. 46, 47, 49, 138, 139.
Kallenbach J. 129, 130.
Kallimach Buonacorsi 85, 115, 116.
Kalmar p. unia.
Kalwin J. 79.
Kampen A. 19.

kanon lektury 13.
kanonizacja św. Stanisława 85.
Kantecki Kl. 131.
kapitularze 75; p. *Capitulare*, Karol W.
kapituły p. akta.
kapłani 73; kapłaństwo 73.
Kara St. 22.
Karamzin 135.
Karjejew M. 30.
Karłowicz J. 17, 64.
Karnak (w Egipcie) 73.
Karol V 79; — X Gustaw Waza 128; — XII Waza p. historja; — Martel 75; — Wielki 74—76.
Karolingowie 75—77.
karta wielka wolności p. *Charta*.
kartografja 60—62; — historyczna 18, 61.
katakumby starochrześcijańskie 84.
katalog bibljoteki katedry krakowskiej 84; — — podręcznej 29, 91, 110; — pracowni naukowej 13; katalogi bibljotek 108; — biskupów 116; — druków XVI w. 90—91; — inkunabułów 90; — rękopisów 91, 126.
katedra krakowska p. bibljoteka, biskupi, katalog,
kategorje źródeł 90.
katolicyzm 80.
Kawerau Z. 66.
Kazimierz Jagiellończyk p. grobowiec; — Wielki 40.
Kętrzyński W. 40, 114, 115, **141**.
Kielce p. Wincenty z K.
Kiepert H. 18, 22.
kierunek radykalny 78; — umiarkowany 78; — kierunki naukowe 135.
Kieszkowski J. 41.
Kirkor A. H. 141.
Kisielewska J. 5, 6.
Kitowicz Jędrzej 95, 131.
Klaczko J. 31, 139.
klasy społeczne 73.
klasyfikacja źródeł 84.
klasztory 76.
klimat 16.
Kłobukowski A. 46.
Kłodziński Adam 52, 143.
Kłosowski M. 22, 151.
Kobierzycki St. 124.
Kobylin p. Glaber.
Kochanowski J. K. 135, 138.
Kochowski W. 125.
kodeks 88; — dyplomatyczny 98, 110; — — Polski 132; p. dyplomatarjusz; kodeksy listów 110.
Kojałowicz W. W. 122.
Kolankowski L. 42.
kolegjaty p. akta.
kolonizacja na prawie niemieckiem 38.
Kołłątaj Hugo 46, 135.
Komarnicki Z. 140.
komentarz do programu 51; komentarze Cezara 123; — do map i atlasów **63**.
komisja edukacyjna p. akta; — historyczna Pol. Akademji Umiej. 17; — planów i nauczania historji Oddz. lw. Zw.

zaw. Naucz. Pol. szk. śr. 4, (p. nauczanie); — policji p. akta; — skarbowa p. akta; — wojskowa p. akta; komisje porządkowe cywilno-wojskowe p. akta, księgi.
kompendja 13.
kompilacja 158.
komunikacja 16.
Komorów: Jan z Komorowa 117.
Konarski St. 95.
koncentracja materjału p. metoda.
Kondratowicz L. (Syrokomla) 105, 120, 123.
Koneczny F. 18, 36, 62, 102, 140.
Koner 26.
konfederacja Targowicka 47; konfederacje 105.
konferencja londyńska 82; — pokojowa w Paryżu 32.
Kongo 82.
kongres berliński 80, 82; — (paryski) 50; — wiedeński 46.
Konopczyński W. 31, 36, 41, 44, 45, 131, 153.
Konrad ks. mazowiecki 40.
Konstantyn p. darowizna.
konstrukcja 83; p. historja.
konstytucja 3 maja 37, **46**, 108; — o wieśniakach w Bydgoszczy 106; konstytucje 112; — polskie 37; — sejmu piotrkowskiego 1562/3, 105.
konsystorze p. akta.
kontrolowanie podręcznika 155.
kontynuacja prac Naruszewicza 136; kontynuatorzy Długosza 118; — latopisarstwa litewskiego 121; — Naruszewicza 134; — Nestora 117, 118.
kontrreformacja 36, 77, 81.
kopjarze 90; kopje 90, 94, 110, 157.
Korbut G. 119, 136.
Kordecki A. ks. 128.
korespondencja 110; — Lelewela 84; — mistrzów krzyżackich 84.
korespondent Stanisława Augusta 45.
korona 33, 105, 154; — Polska 122; — — Niesieckiego 133.
koronacja cesarska Karola W. 76.
Koronowicz, p. Wróblewski Walerjan.
Korotyński W. 140.
Korybut Michał kr. P. pol. p. elekcja, Wiśniowiecki.
Korzeniowski J. I. 112, 125.
Korzon T. 21, 33, 45, 63, 68—70, 113, 137, 139, **141**, 151—154.
Kosiński K. 87.
kościół 16, 39, 76, 93; — anglikański 80; — katolicki 81; — rzymsko-katolicki 106; kościoły terytorjalne luterskie 78.
Kościuszko T. p. akta, księgi, powstanie.
Kossowski St. 114, 119.
Kot St. 42, 153.
Kowalski Jerzy 35.
Kowalski T. 36.
kozacy zaporoscy 122, 124, 125, 133.
Kozenn 17.

Koźmian S. 50.
krainy geograficzne naturalne 61.
kraje czarnomorskie 16; — i morza europejskie 15; — — — pozaeuropejskie 15—16; — słowiańskie 62.
krajobraz Polski 17; krajobrazy powierzchni ziemi 59.
krajoznawstwo 59.
Kraków 13, 39, 41, 50, 119, 127, 129; — przed Piastami 39; Krakowa charakter czeski 118.
Krakus p. podanie.
Krasicki I. 133.
Krasiński Jan 120; — Walerjan 139.
Kraszewski J. I. 126, 129, **138**.
Kraushar A. 45.
Kreczmar M. 23.
Kreml 43.
kresy 16; — ukrainne 39; — wschodnie 5; p. Polacy.
Kreta 82.
Kretschmer K. 18.
Kromajer I. 27.
Kromer Marcin 105, 120, 121.
kronika bernardyńska 117; — Janka z Czarnkowa 85, 115; — lwowska 129; — Miechowity 119; — polska M. Bielskiego 120—121; — — M. Stryjkowskiego 121; — J. W. Rudawskiego 125; — S. Twardowskiego 125; — B. Wapowskiego 120; — Wielkopolska 115; — wszystkiego świata 120; kroniki 85, 92, 98, 112, 119, 126; — litewskie 121; — polskie 95, **115**; — śląskie 115; kronikarze starego typu 122; p. latopis.
Krotoski K. 21, 151, 152.
król 104, 106.
Król Kazimierz (autor popularny) 145.
królestwo Kongresowe 36; — Ostrogotów 76; — Polskie 32, 62.
królewszczyzny 105.
Krystyn II 80.
krytyka charakteru źródła 94; — erudycyjna **93—98**, **100**, 101, 158; — naukowa 46; — niższa 93; — odtwarzania 96; — pochodzenia 94, 97; — restytucyjna 96—97; — tekstów dziejopisarstwa greckiego i rzymskiego 88; — wewnętrzna 93, 99; — — negatywna 99; — wyższa 93; — zewnętrzna 93; — źródeł 2, 7, 155.
kryzys bałkański 82; — finansowy Turcji 82.
Krzemiński St. 137.
Krzyżacy p. korespondencja, *Lites ac res gestae*, zakon.
Krzyżanowski St. 133, 140, **141**.
książka jako forma źródła 86.
książki pomocnicze dla nauczyciela 5.
książnica wychowawcza 52.
księga Henrykowska 38, 95, **112**. — pamiętnicza Jakóba Michałowskiego 128; — — wydarzeń zaszłych na Litwie 129; — sklepowa z notatkami historycznemi 129; — umarłych 72; — uposażeń biskupstwa

lubuskiego 112; księgi 89, **111**, 161; — grodzkie 111; — ławnicze 111; — komisji edukacyjnej 111; — — policji 111; — — skarbowej 111; — kurji papieskiej 111; — przyjęć do prawa niemieckiego 111; — rachunkowe 111; — — gospodarcze 90; — Rady nieustającej 111; — radzieckie 111; — rządu Kościuszkowskiego (p. akta) 111; — sądowe 90, 111; — skarbowe 90, 110; — Straży (p. akta) 111; — uposażeń 112; — urzędów kościelnych 112; — — państwowych 90, **110**, 111; — — urzędów wiejskich 111; — W. Ks. Litewskiego 111; — wojskowe 111; — ziemskie 111; ksiąg rodzaje 89—90.
księstwa lenne 105; Księstwo Warszawskie 36, 38.
Kubala L. 20, 44, 122, 128, 129, **142**, 154.
Kucharski E. 118.
Kucharzewski J. 49, 50.
Kujawy p. biskupi.
Kukiel M. 33, 47.
kult przeszłości w wychowaniu narodowem 53, 144; — religijny 72; — św. Stanisława 115; — zwierząt 72.
kultura 20, 66; — antyczna 23; — babilońska 24; — duchowa 3, 71, 73; — dziejowa 102; — fizyczna 57; — hellenistyczno-rzymska 27; — Indogermanów 24; — klasyczna 23; — materjalna 3, 71, 73; — odrodzenia 31; — pierwotna 71 — Polski 35; — społeczna 57; — starohebrajska 24; — średniowieczna 31; — umysłowa 57; — wieków średnich 31; — włoska 41.
Kumaniecki K. 38.
Kuntze E. 123.
kunszt historycznego pisania 70.
kupcy 73.
Kupczyński T. 143.
kurja papieska (rzymska) 43, 111.
Kurlandja 105.
kurs dydaktyki historycznej 4; — nauczycielski p. program.
Kutrzeba St. 15, 17, 33, 37, 41, 48, 50, 64, 65, 89, 90, 102, 103, 105, 106, 109, 113, 126, 141, 154.
kuźnica Kołłątajowska 46, 135.
Kwartalnik Historyczny 9, 18, 20, 24, 25, 28, 29, 52, 53, 65, 93, 109, 118, 121, 123, 124, **134**, 137, 140—142.
kwestja agrarna w Rzymie 152; — — w starożytności 23; — wschodnia 31, 82; kwestje niewyjaśnione i sporne 156.

Lamprecht K. 14.
Lange A. 72, 74.
Langlois Ch. v. 14, 84, 86, 93, 94, 96, 99, 100, 159, 160.
latopis Nestora 117; — XIX stulecia 21; latopisarstwo litewskie 121;
latopisiec albo kronika różnych spraw i dziejów 128.
lauda (uchwały sejmikowe) 112.
Laurand L. 22.
La Valle-Poussin 24.

Lavisse E. 29.
Ląd (klasztor w Wielkopolsce) p. kalendarz.
Lech p. *Historia Polona...*
legacja p. diarjusz.
legat papieski 78.
legenda 72.
Leges 98.
legjony (Dąbrowskiego) 36, 47.
leksykografja 58.
lektura monografji 107, 113; — obowiązkowa 13; — — przy uproszczonych egzaminach 13; — — szkolna (źródeł) 3, 72—74, 78, 81; — polecona programem 13; — uzupełniająca 7, 14, 102, 108.
Lelewel J. 19, 32, 48, 69, 84, 133, **135—137**; działalność naukowa J. L. 137.
Lencewicz St. 17.
Lengnich G. 133.
lenno p. księstwa lenne.
Leon X 78.
Leopolis obsessa (Lwów oblężony) 130; — *Triplex* (Troisty) 129.
Leśniewski C. 48.
letopiś wielikich kniaziej litowskich 117.
Lewicki Anatol 33, 101, 153; — J. 19.
Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis 112; — *beneficiorum dioecesis Cracoviensis* 112, **116**.
liberum veto 41, 44.
libri beneficiorum 90, 112; — *fundationum* 90, 112; — *mortuorum* 117.
Liewen 46.
Limanowski B. 48.
lingwistyka 86.
Lindner T. 30.
Lipiński T. 138.
Lipsk p. dysputacja.
Liske Fr. Ks. 42, **139—141**.
Lisicki H. 50.
lista danin ateńskich 85.
listy 84, 85, 88, 90, 98; — prywatne, urzędowe 10.
liść palmowy 86.
literatura **13**, 93; — arjańska 42; — do historji najnowszej Polski 134; — egipska 73; — Grecji starożytnej 22, 26; — historyczna 33, 107, 149; — — najnowsza 38; — — popularna 144; — krytyczna 150; — luterska 42; — łacińska 22; — orleańska 46; — pamiętnikarska 126; — piękna 98; — polityczna 42, 135; — polska 14, 103, 119; — przedmiotu 156; — rzymska 28; — średniowieczna 114.
Lites ac res gestae inter Polonos et ordinem Cruciferorum 116.
Litwa 16, 18, 33, 36, 40, 42, 48, 62, 105, 111, 117, 121, 122, 129, 142, 154.
Lityński M. 20.
logografowie 85.
lokalizacja zjawisk historycznych 67.
Londyn p. konferencja.
Longobardowie p. zburzenie.
Lorentz 118.
Losert 30.
Löwenfeld 123.
Lubecki p. polityka.

Lubin p. nekrolog.
Lublin p. unja.
Lubomirski J. T. 140.
Lubusz p. biskupstwo, księga.
Lud, organ Pol. Tow. Etnologicznego 18, 59, 136.
lud 64; — polski 18, 64; ludność egipska 73, — Polski 17; — wiejska 73; ludy pasterskie 74; —Wschodu klasycznego 23.
ludoznawstwo 58, 64; — polskie 15, 17, 64.
Ludwik XIV 36; — Węgierski 40.
ludzkość p. rozwój.
Lukas St. 120.
Luksor (w Egipcie) 73.
lustracje 90, **111**.
Luter Marcin 78, 79 (nauka Lutra 78); luteranizm w Skandynawji 80; luterskie nabożeństwo 78.
Lwów 44, 129, 130.

Łaguna Stosław 46, 140.
łacina p. epigrafika, gramatyka, *inscriptiones*, inskrypcje, język, kościół, literatura, napisy, organizacja, paleografja, Rzym.
łańcuchy ewolucyjne 102.
Łaski Jan 119.
ławniczy sąd p. księgi.
Łempicki Stan. 43, 123, 142; — Zygmunt 31.
Łepkowski J. 139.
Łętowski L. 139.
Łoś 129.
Łoziński Bronisław 49; — Władysław 34, 43, 102.
Łubieńska C. 45.
Łubieński Stan. 123, 124; — Władysław Aleksander 131.
Łukasiński W. 48.
Łukaszewicz J. 138.

Macedonja p. państwo, podbój, rozruchy, zdobycze.
Maciejowski W. A. 138.
Macierz Polska p. bibljoteka.
magister, magisterjum filozofji 1, 7; p. przepisy, rozprawa.
Majerski St. 20.
majordomowie 75.
maksymalizm p. geneza.
Maksymiljan arcyks. austr. 123; p. *Rerum in Polonia.*
Malczewski Wł. 29.
Maleczyński K. 20, 29, 134.
Malet A. 20.
Malinowski 121.
Maliszewski E. 38, 50.
Małecki A. 140.
mapa historyczna 62—63; — Ukrainy Beauplana 85; mapy **19—20**, 60, 62, 63, 85; — przekrojowe 62; — rozwojowe 62; — ścienne 63.
Markowicz J. 129.
Martonne E. D. 16, 60.
Marucchi O. 28.
marynarka w Polsce 42.
Maspero G. 23.
Maszkiewicz B. K. 128; — Samuel 127.
materjał archiwalny 160; — ilustracyjny 20; — piśmienny 86.
Matuszewicz M. 131.
Mazowsze 116.
Medowie 24.

Meyer E. 22.
Mecherzyński 130.
Medeksza St. F. 129.
medjewalista (badacz średniowiecza) 9.
Memoriale ordinis fratrum minorum 117; — Albrechta Stanisława Radziwiłła 127.
Meller Burchard 124.
Menke 19.
Menda Wł. 129.
Mérimée 46.
metoda 99; — badań historycznych 1, 134; — genetyczna 59; — geograficzna w ujmowaniu zjawisk historycznych 61; — historji (historyczna) 87, 97; — izarytmiczna 60; — koncentracji materjału 102; — opisowa 59; — pragmatyczna 59; — rozwijania programu 103; metody krytyki erudycyjnej 97; — nauk pomocniczych historji 95; — nowoczesne 134; — ujmowania zjawisk historycznych 59.
metodologja badań historycznych 2, 7, 14, 96, 155.
metodyka etnografji 136; — nauczania historji 143.
metrologja 87.
metryka 22; — koronna 90, **110**; — litewska 90, 111; — mazowiecka 90, 111; metryki kościelne 161.
Mezopotamja p. dzieje.
męczennicy 141.
miasta w Polsce 41, 106.
Michał, król polski, p. elekcja, Wiśniowiecki.
Michałowski J. 128.
Mickiewicz A. 137; — A. jako polityk 49; — Władysław 137.
Miechów: z M. Maciej (Miechowita) 119.
Mieczyński St. 26, 32.
miejsca historyczne Polski 20.
miejsce powstania źródła 96.
miejscowości 158.
mienie kulturalne Polski 51, 132.
Mienicki R. 124.
Mierzwa 115.
mieszczanie p. stanowisko; mieszczanin polski 44; — zamojski 129.
Mieszko I 39, 63, 153; — Stary 39.
Mikołaj I p. epoka.
Minerwa Polska 52.
minimum wiedzy faktycznej 63.
Ministerstwo W. R. i O. P. 15.
minoryci p. *Memoriale.*
misja anglosaska 75; — chrześcijaństwa 28; — irlandzka 75; misje poza Europą 80.
mistyka p. prądy.
Mniszchówna Maryna 43.
mocarstwa europejskie 36, 82, 83; — wielkie 83.
Mochnacki M. 49.
Modrzewski A. F. 42, 153.
Mokre Lipie 121.
momenty lokalizacji zjawisk historycznych 67.
Mommsen T. 27, 28.
monarchja Karola W. 74, 75; — wszechświatowa Aleksandra Macedońskiego 72.

37, 83; — schizmy i soborów 36; — średniowieczny 29; — świetności cesarstwa rzymskiego 35; — wielkiej rewolucji francuskiej 36; — wojen perskich 85; — — tureckich 36; — wojny trzydziestoletniej 36.
określenie historji 68.
Olbracht kr. pol. 85.
Oleśnicki Zbigniew p. *Vita.*
Oliwa p. pokój.
Opaliński K. 44.
opanowanie techniczne metod 100.
Opera posthuma 124.
„Opik" nienawiści 46.
opis domu 73; — geograficzny kraju 71; — grodów i terytorjów z północnej strony Dunaju 118; — obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III 95, 131; — pałacu 73; — świątyni 73; opisanie topograficzno-polityczne Polski w XVI w. 120.
opowiadania historyczne 40, 44, 45.
opracowania 134, 149; — elementarne 13; — krytyczne źródeł 150; — monograficzne 161; — specjalne 132; — zagadnienia 156; — z zakresu historji 2, 9, **93**, 151; — źródłowe 132, **154**, 160.
Orbis Polonus 133.
organizacja handlu 106; — kościoła łacińskiego na Rusi 39; — — w Polsce 39; — najdawniejsza Egiptu 73; — podatków 105; — powstania styczniowego 50; — rzeczypospolitej szlacheckiej 104; — rzemiosł 106; — wojska 105; — wojskowa państwa frankońskiego 75; — życia zbiorowego 71.
Orgelbrand p. encyklopedja.
Orichoviana 122.
orjentalne p. języki.
orjentowanie się w obszernych opracowaniach 70.
Orlean p. literatura.
Orsza Helena p. Radlińska.
oryginały 89, 94, 100, 110, 157.
Orzechowski St. 122.
Orzelscy 123; Orzelski J. 123; — Świętosław 123.
osadnictwo egipskie 72.
Osman p. *Rerum in Polonia.*
osoby fizyczne, prawne 109.
Ossoliński Jerzy 44, 127, 128; — Józef Maksymiljan 136.
Ostrogotowie 76.
Ostroróg 116.
oszczędność ludowa 16.
oświata 16, 49, 93; — pozaszkolna polska 33, 144; — za Karola W. 76.
oświecenie 36.
oświetlenie krytyczne programów 143; — — poglądów autora 149.
Oświęcim Stanisław 128.
Otwinowski E. 130.
Ozimek J. B. J. p. Zimorowicz.
Ozyrys 72.

pacta conventa 112.
paleografja 86, 88; — arabska 88; — dyplomów 88; — grecka 88; — ksiąg (kodeksów) 88;

— łacińska 88; — niemiecka 88; — słowiańska 88.
Palestyna starożytna 35, 86.
pałac p. opis.
pamięć historyczna 66, 67.
pamiętnik Golljusza 129; — historyczno-prawny 98; — oblężenia Częstochowy 128; — St. Poniatowskiego 131; — J. Radziwiłła 126; — towarzysza chorągwi pancernej 129; — — lekkiej chorągwi 128; — IV zjazdu historyków 52, 53, 109, 114, 117, 118, 134, 144, 160; pamiętniki 32, 85, 92, 95, 112, 119, 126, 128, 129; — M. A. Beniowskiego 132; — S. Bukara 132; — do panowania Augusta III i St. Augusta Poniatowskiego 131; — — — Jana Kazimierza 129; — J. St. Jabłonowskiego 130; — husarza z pierwszych lat XVII w. 127; — M. Matuszewicza 131; — St. Niemojewskiego 127; — Ochockiego 132; — J. Chr. Paska 129; — polskie XVII w. 127; — St. Augusta Poniatowskiego 131; — prymasa 131; — J. Wybickiego 131; pamiętnikarskie dzieła, utwory 125, 126.
panosza 133.
panowanie Augusta III. p. dzieje, pamiętniki; — austrjackie 49; — Jana Kazimierza p. pamiętniki; — pruskie 48; — Stanisława Augusta Poniatowskiego p. pamiętniki.
państwa bałkańskie 82; — barbarzyńskie 74, 76 (p. znaczenie); — germańskie 76; — greckie 26; — europejskie 83; — macedońskie 26; państwo 20, 57, 61; — ateńskie 85; — egipskie nowożytne, starożytne, średniowieczne 73—74; — Franków 74—77 (p. organizacja); — kościelne 76 (początki); — ostrogockie 76; — polskie 17, 22, 38—40, 50, 65 105; — wandalskie 76; — tureckie 116; państwowość polska 38.
Papée Fr. 36, 40.
papier 86, 88, 110.
papiestwo 36, 74—76.
papież 79; p. bulla, historja.
papirologja 23; papirusy 23, 26, 72, 73, 86, 88.
Papłoński J. 140.
Paprocki B. 133.
parafja p. archiwa.
parlament 80; parlamentaryzm angielski 31, 153; — polski 41, 108, 112.
Paryż 32.
Pasek J. Chr. 95, 128, 129.
pasje św. Wojciecha 114.
Paskiewicz p. epoka.
Passawa p. rozejm.
pasterskie ludy p. ludy, najazd.
Pastor L. 30.
Pastorius J. 125.
Paszkiewicz H. 35.
patologja 58.
Patrycy J. I. 124.
Pauli Ż. 129, 133, 140.

Paweł III papież 79.
Pawiński A. 41, 131, 140, **141**.
Pawłowski B. 36; — St. 15—17, 59—61.
Pazdro Zb. 17, 61, 64.
pedagogja p. bibljografja, czasopisma, encyklopedja, rocznik.
Peloponez p. wojna.
penetracja państw europejskich 83.
Pentaur 74.
Pepin t. zw. Mały 75.
pergamin 86.
Persja, Persowie 24.
Perthes J. 19, 66.
Pertz H. 98.
Pflug-Harttung J. v. 20, 30.
Piasecki P. 124.
Piastowie 39.
Piekosiński F. 122, **141**.
pieniądz 42.
Pieniążek Cz. 20.
pieśni o Rolandzie 75, 85.
Pilat R. 114, 135.
Piłsudski J. 51.
Piotr W. 103.
Piotrków p. konstytucje, sejm.
Piotrowicz L. 35.
Piotrowski J. 126.
piramidy 73, 84.
pisarze 73; — historyczni 37; — polityczni 37, 42, 153.
pisma historyczne 45, 139; — polityczne wielkiej emigracji 48.
pismo do chrześcijańskiej szlachty narodu niemieckiego 78; p. materjał i źródła.
piśmiennictwo 112, 116.
plany 44; — wojny tureckiej 44.
Plebański J. K. 126, 140.
Płock p. biskupi.
płody kopalne 16.
Pług A. 141.
pobór p. uniwersały.
pochodzenie źródła 94.
Pociecha W. 36.
początek historji 68; — i progres wojny moskiewskiej 95, 127.
Poczobut p. Odlanicki.
podanie o Krakusie i Wandzie 85.
podatki p. organizacja.
podbój górnego Nilu 82; — macedoński 35; — wnętrza Afryki 82; podboje egipskie 73, 74.
poddaństwo włościan 106.
podłoże duchowe 71; — etniczne 71; — geograficzne 57, 71; — osadnicze 71.
podręcznik historji 52, 69; — uniwersytecki historji Polski 106; podręczniki 7, 8, 13, 17, 29, 35, 65, 66, 83, 101, 107, 108, 119, 150—153, 155, 156; — dla studjum wstępnego **15**; — dydaktyki historji **51**, 143; — szkolne 4—6, 35, 145; — z zakresu metodologji i nauk pomocniczych **14**.
podróż do Moskwy p. diarjusz.
podróże 126; — Jakóba Sobieskiego 127.
podstawy geograficzne Polski Chrobrego 63; — metodologiczne historji 59; — przyrodzone Polski historycznej 61.

podział administracyjny staropolski 61; — — współczesny 61; — historji 68; — — na okresy 72, 74, 77; — państwa polskiego 36.
pogadanki historyczne 5.
poganie p. Polska.
poglądy polityczne w dziejopisarstwie polskiem 124; — religijne 72.
pogrzeb egipski 73.
Pohoska H. 51, 62, 143.
pojęcia podstawowe historji 68.
pokłosie geograficzne 60.
pokój augsburski 79; — frankfurcki 30; — oliwski 44, 125; — pod Zborowem 44; — religijny norymberski 79; — — w Niemczech 79; — w San Stefano 82; — zbrojny 82.
Pokorny W. 16.
Poloni p. Polacy.
Polacy 16, 49, 61, 92, 120 136; — na kresach 16; — na Litwie 16; — na Rusi 16.
Poland F. 23, 26, 27.
policja p. akta, księgi.
polityka 58, 64; — handlowa 26; — kurji rzymskiej 43; — Lubeckiego 48; — mocarstw europejskich 36; — naukowa 46; — okrążania Niemiec 82; — światowa 37, 83.
Polkowski I. 139.
Polonia 120, 123—125.
Polska 15, 17, 18, 32, 36—48, 50, 51, 61, 64, 77, 89, 91, 95, 103, 105, 106, 110, 111, 114, 116, 119 — 121, 126, 132, 133, 135, 154; — Chrobrego 18, 63; — dzieje i rzeczy jej 135; — fizyczna 16; — historyczna 61; — na przełomie 56; — — — życia gospodarczego 47; — niepodległa 37; — odrodzona 50; — piastowska 19, 36, 62, 154; — pogańska 36; — polityczna 16; — słowiańska 36; — w epoce mocarstwowej 19; — w kulturze dziejowej 102; — w pamiętnikach wielkiej wojny 35; — w zapisce Karolińskiej 118; — współczesna 15, 17, 61, 64; — za Jana Sobieskiego 103; — za królów obieralnych 103; — za Michała Korybuta 103; — za ostatnich Jagiellonów 103.
Połnoje sobranije ruskich lietotopisiej 117.
Pomarański Stefan 134.
pomniki 84—86, 109; — dziejopisarstwa (historjografji) 112, 117 — 119; — grobowe 73; — kultury 3; — prawa 98.
pomoce szkolne 145.
Pomorze 18.
Poniatowski Józef książę 47; — Stanisław 31; — Stanisław August kr. pol. 5, 6, 36, 45, 47, 77, 85, 103, 131, 132, 135, 154; p. czasy, epoka, korespondent, pamiętniki, wstąpienie.
popularyzacja historji 142, 145, 158.
porządek średniowieczny p. rozkład.
poradniki nauczycielskie 1.
poselstwo Puszkina 44; — St.

Chomentowskiego do Achmeta II 131.
posłowie p. instrukcje, izba.
postępy reformacji 78.
postulaty monograficzne 160; — wydawnicze 160.
poszukiwania bibljograficzne 93.
potęgi tureckiej złamanie 103.
Potkański K. 39, **141**.
Potocka 45.
Potocki J. 136.
Potthast A. 91.
powstanie czeskie 43; — jońskie 85; — kościuszkowskie **47**, 154; — listopadowe 36, 48, **49**, (p. bibjografja, historja); — państwa greckiego 32; — reformacji 41; — styczniowe 37, **50**, 119, 134 (p. bibljografja, czasy, dyktatura, organizacja); — szwedzkie Gustawa Wazy 80.
poznanie historyczne p. warunki.
Poznań p. biskupi.
pozostałości 84, 86.
Pöhlmann 25.
praca archiwalna 91; — badawcza 67, 97, 107, 134, 155; — bibljoteczna 91; — naukowa 71, 159; — popularyzacyjna 107; — samodzielna 10; — teoretyczna 10; prace erudycyjne 132; — historjograficzne 132; — inwentaryzacyjne 161; — monograficzne 38; — specjalne 137; — wydawnicze 132; — źródłowe samodzielne 155; p. tematy.
pracownia naukowa 13.
pragmatyzm p. metoda, związek.
praktyka nauczycielska 62, 96.
prasa 119; — polska 15.
Prašek J. V. 24.
prawda historyczna 67, 68.
prawdopodobieństwo faktu 99.
Prawdzic Ż. 20.
prawdziwość p. źródło.
prawo 86, 93; — bliższości 84; — niemieckie 38, 105, 111 (p. kolonizacja, księgi); — państwowe 64; — rzymskie 27; — polskie dawne 89 (p. źródła); — publiczne 64 (p. historja); prawa 75; — historyczne 68; prawem i lewem 43.
prądy heretyckie w Niemczech 78; — mistyczne w Niemczech 78; — odrodzenia 41; — religijne w Anglji 80.
prehistorja 58, 86.
problemy p. hipotetyczność, zagadnienia.
proces dziejowy (historyczny) 57, 59, 63, 67, 70, 83.
Prochaska A. 40, 124.
produkcja górnicza 16; produkty 84.
program gimnazjum państwowego 15, 25, 34, **51**, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 81, 101, 103, 104, 142, 143; — nauczania historji **69**, 142; — — — w gimnazjum państwowem (szkole średniej) 3, 4, 52, **69**, 150; — — — w seminarjum nauczycielskiem 3, 4; — — — w szkole powszechnej siedmioklasowej 4, 51, 142; — państwowego wyższego kursu nauczyciel-

skiego 3—5, 7, 13, 65; — wymagań przy egzaminach uproszczonych **2**, **108**; programy **51**, 90; — Min. W. R. i O. P. 2, 6, 8, **51**, 69; — polityczne w Galicji 49.
protestacja na sejmie w Spirze 78; protestanci 79.
protestantyzm w Danji 80; — wojowniczy 79.
prowenjencja 94—96, 99, 157.
prowincje rzymskie 27; — — zachodnie 76.
próby powstania po trzeciém rozbiorze 47.
Próchnicki Z. 17, 61, 64.
Prusy 36, 46; rząd pruski wobec Polaków 49.
Pruteni (Prusacy) p. *Banderia*.
Prutz H. 30.
prymas p. pamiętniki.
przedmiot historji 57.
przegląd dziejów powszechnych 133; — historyczny 124, 132; — kartograficzny Polski 62; — polski 138, 140; — wydawnictw Książnicy-Atlasu 60.
przekaz niezależny 94; — zależny 94; przekazy źródłowe 153.
przełom wieków średnich 40.
przemysł 16; — egipski 73.
przeobrażenia społeczne p. doba; — wewnętrzne państwa Franków 75.
przepisy magisterskie 9.
przesilenie finansowe w Rosji 82.
przestrogi dla Polski 95.
przestrzeń 67.
przeszłość p. badanie, kult.
przewodnik bibljograficzny 92; — dla korzystających z bibljotek 90.
Przeworski St. 23, 24.
przewrót cen 42; — umysłowy w Polsce 45, 133.
Przeździecki A. 138.
Przyborowski A. 32.
przygotowanie do studjum uniwersyteckiego 53; — geograficzne 59; — językowe 107; — ogólne 3; — wstępne 60, 64.
przykład z historji nowoczesnej **81**; — — — nowożytnej **77**; — — — starożytnej **71**; — — — — — — średniowiecznej **74**; przykłady rozwinięcia programu **69**, **74**, **77**, **81**. **103**, **104**; — tematów **151**.
przymierze austrjacko-niemieckie 82; — Pepina z papieżem 76; — polsko-pruskie 46.
przyroda 60, 72.
przyrost zaludnienia 16.
przywilej około Unjej W. Ks. Lit. 105; przywileje ziemskie 104, 110.
Psków 126.
psychologja 58; — życia zbiorowego 65.
Ptaszycki St. 9, 15, 58, 87, 89, 90, 97, 116, 121.
Ptaśnik J. 31, 41, 141.
Ptolomeusze p. epoka.
publicyści anonimowi z końca XVIII w. 135.
publikacje źródłowe 113; publikowanie źródeł historycznych 97, 98, 157.

Puszkin p. poselstwo.
Putzger F. W. 19.
Puzyrewski A. 49.
Pydna (bitwa pod P.) 27.
Pyrowicz St. 141.
pytania ustrojowe 104.

rachunki gospodarcze 111; — — dworu królewskiego 84.
rada królewska 105; — nieustająca 45, 111.
Radlińska H. 35, 52, 144, 145.
Radymiński M. 130.
Radziejowski 44.
Radziwiłł A. St. 127; — J. 126.
Rakoczy 44.
Rakowiecki I. B. 137.
Rambaud 29.
ramy chronologiczne dziejów 68, 77, 103; — organizacji życia zbiorowego 71.
Ramzes II 72, 74.
Rastawiecki E. 140.
Ratyzbona p. diarjusz.
referaty 10, **149**; — krytyczne **150**; — o charakterze kompilacyjnym 150.
reforma duchowieństwa 80; — nauki historji 52.
reformacja 36, 77—81; — we Francji 79; — w Polsce 41, 108; — w Szwajcarji 79; — w Szwecji 80.
reformy 78; — polityczne 46; — społeczne 46; — w kościele katolickim 81.
regestry papieskie 111.
regjonalizm p. bibljografja, zagadnienia.
regulamin egzaminów dojrzałości gimnazjalnych 31; regulaminy 51.
Reichstagsakten p. Deutsche R.
Reisinger E. 23, 26.
rekonstrukcja procesu historycznego 83.
religja egipska, 72; — Grecji starożytnej 72.
Rembowski A. 43, 127, 140.
Ren 75.
renesans 31.
repertorja 161; repertorjum źródeł do historji średniowiecznej 91.
republika rzymska p. doba.
Rerum Britannicarum medii aevi scriptores 98; — *in Polonia ac praecipue belli cum Osmano Turcorum imperatore gesti finitique historia Anno 1620 et 1621* 124; — *Polonicarum ab exsessu Sigismundi Augusti libri XII* 123; — — — *Stephani Regis ad Maximiliani captivitatem* 123; — — *libri tres* 123, 124.
restauracja Europy (1815—1847) 36; — za 26 dynastji 74.
restytucja tekstów źródłowych 157.
Reszka St. 126.
Reuchlin 78.
rewindykacja p. sprawa.
rewolucja angielska 31, 36; — francuska 29, 34, 36, 46, 77; — na Bałkanach 83; — turecka 82.
rękopis nieświeski kroniki Macieja Stryjkowskiego 121.

rękopisy kroniki Mistrza Wincentego 115.
Richet Ch. 21.
Riszka R. 20.
rocznik pedagogiczny 144, 145; — świętokrzyski dawny 85, **114**; roczniki 85, 98, 112, 114; — polskie **114**; — rzymskie 85.
rodowody 85.
rodzaj źródła 85; rodzaje historji 68; — nauk pomocniczych 86.
rodzina p. archiwa, monografje, stosunki, ustrój.
Roepel R. 32.
Rogalski L. 138, **141**.
rok ostatni sejmu wielkiego 46; — **1812**, 48; — **1863**, 50.
rokosz Zebrzydowskiego 36, 43, 124.
Roland 75, 85.
rolnictwo 16, 73.
Roma 26.
Romanowie p. filologja.
romantyzm 31.
Romer E. 16, 60—63; atlas Romera 2.
Rosja 43, 46, 48, 82, 103, 132.
Roterdam p. Erazm.
roślinność 16.
rozbiory krytyczne pomników historjografji 119, 120; — Polski 29, 31, 34, 36, 38, 47, 77.
rozejm passawski 79.
rozkład cesarstwa rzymskiego 35—36; — Rzeszy 42; — średniowiecznego porządku 36.
rozkwit średniowiecznego porządku 36.
rozporządzenie Min. W. R. i O. P. z 2 czerwca 1923 r. 3, 13; — — — — z 17 lipca 1925 r. 51; — — — — z 19 grudnia 1925 r. 51; — — — — z 2 kwietnia 1926 r. 1.
rozprawa magisterska 1; — naukowa 7; rozprawki 10, **149**, **154**, 159; — historyczne 160; — źródłowe 155.
rozstrząsania historyczne 40.
rozwój artystyczny 102; — gospodarczy 65; — kulturalny 102; — literacki 102; — ludzkości 20; — państw bałkańskich 82; — państwowy 102, 104; — społeczno-gospodarczy 102, 104; — terytorjalny Polski 18; — — Pomorza 18; — zaludnienia w Polsce 17.
ród p. ustrój.
równowaga europejska 37, 83.
ruch niepodległościowy 37; ruchy hajdamackie 44, 45 (p. historja); — radykalne 79; — społeczne 68, 79.
Rudawski J. W. 125.
Rudnicki K. 45.
Rumunja 82.
Ruś 16, 36, 48, 118, 121; — Czerwona 39, 43, 120; — południowa 39.
Rutkowski J. 34, 45, 64, 102; — M. 134.
Rybarski A. 38.
rycerstwo p. bunt, herby.
rycerze 73.

Rykaczewski E. 139.
rząd kościuszkowski p. akta, księgi.
rzeczpospolita polska 20, 41, 42; — szlachecka 104.
rzemieślnicy 73.
rzesza (niemiecka) 43.
rzeźba egipska 73.
Rzym 6, **27**, 28, 31, 66, 71, 80, 86, 151, 152; — papieski 76.
rzymsko-katolicy 16.

Sadowski H. 140.
sagi normańskie 118.
Saksonowie p. ujarzmienie.
samorząd ziemski 105.
pokój w San Stefano 82.
Sandys I. E. 28.
Sanok 121; Grzegorz z S. p. *vita*, życie.
San Stefano p. pokój, traktat.
Sarmatia 119; *Sarmatiae europeae descriptio* 121; p. *Gloria, Tractatus.*
Sarmatowie p. *Monumenta.*
Sarnicki St. 121.
Sasi 36, 103.
Sawczyński H. 20, 141.
sądy 75, 105; — (poglądy) 149; — prawa niemieckiego 105; — szlacheckie 105.
sądownictwo 105.
Schayer St. 35.
schematy praktyczno-dydaktyczne 69; — — orjentacyjne 70; — syntetyczne 69, 71.
Schirmer E. 121.
schizma p. okres.
Schmitt H. 138.
Schorr M. 24, 35.
Schubert W. 23.
Schulz A. 19.
Schwabe 19.
Scriptores 98; — *rerum Polonicarum* 120, 123, 126, 128—130; — — *Prussicarum* 118.
Scythicus (tatarski) p. Tatarzy.
Seignobos Ch. 14, 20, 30, 84, 86, 93, 94, 96, 99, 100, 159, 160.
sejm 105; augsburski 78, 79; — czteroletni **46**, 108, 135; — pamiętny 43; — piotrkowski (1562/3) 105; — stanowy galicyjski 49; — walny 41, 105; — Wielki 36, 46; — w Spirze 78; — w Wormacji 78; Sejmy rzeszy 79.
sejmiki p. akta, lauda.
Semigalja 105.
seminarja nauczycielskie 2, 4, p. program; — historyczne uniwersyteckie 2, 113.
Semkowicz A. 116, **142**; — W. 18—20, 36, 63, 89, 114, 141.
senatorowie p. stan.
senatus consulta 112.
senjorat 75.
Serbja 82.
Seredyński W. 129.
Serenissimi Johannis Casimiri... carcer gallicus 124.
Set 72.
sfinksy 73.
sfragistyka 87, 88, 92.
Siarczyński F. 137.
Siemieński L. 138.
Siena 31.
Sienkiewicz K. 138.
Sigismundus p. Zygmunt.

Sinko T. 26.
Skałkowski A. 36, 47, 48.
Skandynawia p. Luter.
skarb Rzeczypospolitej 105, p. akta, księgi; Skarbowość 75, 105.
skorowidze osób, miejscowości i autorów XIX wieku 93.
skóra 86.
Skrzypna p. Twardowski.
skutki reformacji 80.
slawistyka p. bibljoteka
Słowianie (Słowiańszczyzna) 15, 17, 58, 64, 75; — południowa, północno-zachodnia 39.
słownik geograficzny 62.
Smereka J. 53.
Smoleński J. 17; — W. 5, 33, 45, 47, 101, 103—106, 133—135, 139, 150, 153.
Smolka F. 26; — St. 39, 48, 116, 117, 142.
Sobieski Jakób, kasztelan krakowski 127; — — królewicz 130; Jan III kr. pol. 45, 103, 125, 130; — Wacław 31, 33, 42, 43, 95, 127.
Sobieszczański F. M. 120, 137, 138, 140, 141.
Sobiński St. 17, 52, 61, 64, 143.
sobory 36; — sobór trydencki 80.
Sochaniewicz K. 39, 51—53, 60, 113, 117, 121, 123, 132, 136, 144,
socjologja 58, 59, 64.
sojusz francusko-rosyjski (1891 r.) 82; — Karolingów z papieżem 76.
Sokolnicki M. 35, 136.
Solikowski J. D. 123.
Sołtyk K. bp. 45.
Sorel A. 31, 46.
Spasowicz W. 46, 123, 125, **141**.
specjalizacja w zakresie studjum historycznego 101, 106, 107, 155.
Spira p. protestacja, sejm.
spis dzieł pomocniczych 90; — instytucyj i towarzystw naukowych w Polsce 89; — książek szkolnych 6, 8, 14; — ludności z 30 września 1921 r. 17; — podręczników szkolnych 5; spisy dygnitarzy 133.
spisek książąt 79.
społeczeństwo 20, 57, 105; społeczne przeobrażenia 37.
spominki 117.
spory protestantów 78.
sposoby przedstawiania powierzchni ziemi 60; sposób obrad sejmowych 105; — wojowania 73.
spowiedź w podziemiu 72.
spór o odpusty 78.
sprawa dysydencka 45; — polska w wieku XIX 3, 46, 48; — — — — XX 3; — reform Turcji 82; — rewindykacji archiwów i mienia kulturalnego 51, 132; — rozwodu Henryka VIII 80; — św. Stanisława 114; — włościańska w Polsce 45; — — w Niemczech 78; sprawy gdańskie 46.
sprawozdanie **149**.
Spruner 19.
Srebrny St. 26.
Stadnicki K. 140.
stan badań nad daną kwestją 156; — rycerski 105, 106; —

senatorski 105, 106; stany w Polsce 106.
Stanisław August p. Poniatowski; — św. 85, 114, 115, 116, 154;
stanowisko historji starożytnej 53; — nauk historycznych 59; — prawne mieszczan 106; — — włościan 106.
starostowie 105.
Starowolski Szymon 132.
starożytność 20, 23; starożytności słowiańskie 59.
Starzyński St. 17.
Staszic St. 48, 95.
statut Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego 3.
statystyka p. atlas, grafika.
Stecka M. 48.
Stefan p. Batory.
Stendhal dyplomata 46.
Stern A. 30.
Stilichon 28.
stolice Polski 39.
stosunek dziejowy Polski i Litwy 40; — historji do innych nauk 57; — opracowania do źródła 70; — prawno-państwowy Polski do Litwy 105; stosunki gospodarcze 16; — kościelne 78; — międzynarodowe 82; — rodzinne 84; — ze sąsiadami 3.
straż p. akta, księgi.
streszczanie wyników cudzych badań 149, **150**.
Stronczyński K. 140.
stronnictwa polityczne w Galicji 49.
Stryjkowski M. 121.
studenci uniwersytetu 4.
studja archiwalne 15 (p. archiwa); — greckie 22; — historyczne 42—46, 48, 60, 65, 126—128; — historyczno-krytyczne 48; — łacińskie 22; — nad dziejami myśli politycznej 47; — społeczne 63, 68; studjum całokształtu historji 62; — geografji 60; — — Polski 61; — historji nowoczesnej 119; — — polskiej 101, 109; — — powszechnej **67**—**83**, 102; — historyczne 37, 63, 64, **67**, 101; — — na uniwersytetach 1, 53; — literatury historycznej 157; — mapy historycznej 63; — naukowe historji 83; — opracowań 67; — praktyczne 147; — prawnicze 53; — systematyczne historji 20, **67**, 68, 69, 83; teoretyczne **57**, 59, 89, **93**, 149; źródeł 67.
stulecie p. dwa stulecia; — XVIII 45; — XIX 45, 134 (p. latopis); — XX 134.
Suecia p. Szwecja.
Sujkowski A. 17, 61.
Sulla 27.
sumarjusz okazji wiedeńskiej 130.
Surowiecki W. 136.
swaty krwawe 44.
Sybel H. 46.
Sylloge inscriptionum 27.
symbole epoki 68, 77.
synchronistyczne zestawienie (synchronistyka) 65, 66.
syntetycy historyczni 107.

synteza dziejów Szujskiego 139.
Syrja 35.
Syrokomla 105, 120, 123.
Szachmatow A. A. 118.
Szajnocha K. 39, 40, 44, 45, **138**.
szczątki 84, 86; — cielesne 84.
Szczepański A. 20; — J. 23; — Wł. ks. 24, 153.
Szelągowski A. 21, 29, 30, 40, 42, 43, 69, 70, 124.
Szemplińska J. Filipkowska 145.
szkic programu 52; szkice **49**; — historyczne 39, 42—44, 114, 129, 135, 141, 154; — lekcji 32; — z życia Wielkopolski 45.
szkolnictwo 43, 93.
szkoła historyczna lwowska 139; — — krakowska 139; — — lelewelowska 137—139; — — naruszewiczowska 134—136; — początkowa 52; powszechna 5, 15, 51, 52, 142; — pracy w nauce historji 66; — średnia 52.
szkoły 16; — historyczne w Polsce 135; — ludowe 52; — średnie ogólno-kształcące 2, 4, 6, 15, 29, 52.
szlachectwo (szlachta) 106.
Szmalkalden p. wojna, związek.
sztuka 93 (p. historja); — egipska 72.
Szujski J. 32, 40, 41, 120, 138, **139**.
Szwajcarja p. reformacja, wojna.
Szwecja 44, 115, 124.
szwoleżerowie 45.
Szydłowiecki K. 41.
Śląsk 43, 115; śląsko-polski okręg przemysłowy 16.
Śliwiński A. 43, 45, 47—50, 137, 154.
śmierć czarna 44.
Śmieszek A. 35.
średniowiecze 6, 8, 19, 20, 31, 66, 88, 89, 106, 107, 110, 118, 119, 160; — Grecji 72; — późne 30; — wczesne 36; schyłek średniowiecza 35, 110.
środki naukowe 14; — pomocnicze 69.
środowisko 57, 64, 67; — socjalne 71.
świat p. historja, polityka, wojna.
świątynie egipskie 73.
Święcicki 45.
Święcki T. 136.
świt 45.

tabele chronologiczne 66; — synoptyczne 66; tabelki 66.
tablica paschalna (wielkanocna) 114; tablice chronologiczne 65, 66; — synchronistyczne do dziejów powszechnych 66.
tabliczka gliniana, woskowa 86.
Taine H. 31.
Tarnowski 42; — Stanisław 31, 42, 139, 149.
Targowica p. konfederacja.
Tatarzy 125.
technika pracy 159.
tekst oryginalny 100; — restytuowany 157; teksty źródłowe 6, 7, 13, **35—37**, 74, 77, 81, 83, 85, 90, 99, 102, 150, 152—154.
tematy 151, 158; — do ćwiczeń z zakresu historji polskiej 150; — do prac piśmien-

nych 10; — do rozprawek historycznych 160.
Temberski St. 130.
Teodoryk W. 76.
teorja p. praca, zagadnienia.
teorje polityczne w dobie kontrreformacji 81.
teraźniejszość 66.
terytorjum p. język, opis, Polska, rozwój, zmiany.
tezy Lutra w sprawie odpustów 78.
Thapsus: bitwa pod Th. 27.
Thietmar 118.
tłumaczenie p. źródła.
Tokarz W. 47, 49, 50.
tomicjana 122; p. *acta*.
Towarzystwo Jezusowe p. bibljoteka; towarzystwa naukowe p. spis.
Tractatus cronicae fratrum minorum 117; — *de duabus Sarmatiis* 119.
tradycja dziejowa 40.
traktat berliński 81; — pokojowy między Ramzesem II a księciem Chety 74; — w Kajnardżi 31; — w San Stefano 31; — wersalski 50; traktaty 105.
Traugutt R. 50.
Tretiak 127.
tron p. następstwo.
trójprzymierze p. geneza; — i trójporozumienie 81, 82.
Trydent p. sobór.
Trzebnica p. dokumenty.
Tucydydes 85.
Tudor Marja 80.
Tur J. 159.
Turcja (Turcy) 36, 82, 116, 124, 125.
Turoneński p. Grzegorz.
Twardowski Samuel ze Skrzypny 125.
Tyberjusz 28.
Tymieniecki K. 18.
typy lokalnych pamiętników 129.
Tyszkiewicz E. 140; — K. 140.
Tyszkowski K. 38, 39.

uchwała ateńska w sprawie Chalkis 85; uchwały p. lauda.
uczony p. nauka.
ugrupowanie krytyczne źródeł 159.
ujarzmienie Saksonów 75.
układ bibljografji L. Finkla 10; — materjału 72, 75, 78, 81; — podręcznika 69; — stosunków europejskich po 1870 r. 81; — śródziemnomorski 82; — wiadomości 72, 75, 78, 81; układy cesarza z protestantami 79.
Ukraina 39, 85, 118.
Ulanowski B. 42, **141**.
uniwersały królewskie 112; — poborowe 105, 112.
uniwersytet Jagielloński 41, 115, 130; p. historja, bibljoteka, studja, wykłady.
unja 36; — kalmarska 80; — lubelska 85, 105, 110; — polsko-litewska **40**, 108.
upadek cesarstwa rzymskiego 35; — dawnego państwa polskiego 65; — państwa nowożytnego egipskiego 74; — republiki rzymskiej 35; — rzeczypospolitej polskiej 39.

uprawa roli 16.
urzędnicy 73; — Karola W. 75.
urzędy dworskie, koronne, ziemskie 105.
ustanowienie Rady nieustającej 45.
ustrój 66, 111; — Litwy 105; — monarchji Karola W. 75; — państw greckich 27; — państwowy 65; — polityczny 71, 72; — Polski za Jagiellonów 103; — prawno-polityczny Polski współczesnej 17; — rodowy 84; — rodzinny 84; — sejmu 105; — społeczny 65, 71, 73; — władz miejskich 106.
Usurtesen p. nauki.
utwierdzenie państwa polskiego 36.
uwagi metodyczne o czytaniu wypisów historycznych 52; — — o nauczaniu historji 52; — nad życiem Jana Zamoyskiego 95; — o nauce historji w szkole powszechnej 52.
uzdolnienie 100.

Vienna 124, 130; p. Wiedeń.
Vita Caroli Magni (życie i czyny Karola W.) 75, 76; — *S. Stanislai* 116; — *et mores Gregorii Sanocei* 116; — — — *Sbignei Cardinalis* 116; — *quinque fratrum* 114; p. Hozjusz; *vitae episcoporum* 116.
Voltaire 131.
Volumina legum 105, 106.

Wachowski K. 34, 70, 72, 118.
Wachsmuth C. 22.
Wagner P. 23, 26, 27.
Waitz 91.
Walewski A. 138.
Walezy Henryk 43, 122.
walka cesarstwa z papiestwem 36, 152; — o Bałtyk 42; walki o wolność ludów bałkańskich 82.
Wałek T. 35.
Wanda p. podanie.
Wandalowie p. państwo.
Wańczura A. 52, 144.
Wapowski B. 120.
warneńska klęska p. *Historia.*
Warszawa 47.
Warszewicki 123.
Wartburg 78.
warunki fizjograficzne 61, 63; — poznania historycznego 93.
Wassenberg E. 124.
Wattenbach 116.
Wawel 85.
Wazowie: Gustaw 80 p. Jan Kazimierz, Karol, powstanie, Zygmunt.
wczasy historyczne 45, 46.
Weber G. 30.
Wernicki A. 187.
Wersal p. traktat.
Westrin Th. 128.
wędrówka ludów 30.
Węgry 40; p. dziejopisarstwo, *Hungaria.*
wiadomości wstępne 57, 92.
wiara 93; — w życie pozagrobowe 72.
wiarogodność źródła 99, 100.
Widukind 118.
wiece 75.
wieczory florenckie 31.

Wiedeń, p. *commentarius*, kongres, oblężenie, summarjusz.
wiek X 114, 118; — XI 110, 114, 118; — XIII 112; — XIV 110—112; — XV 110-112, 114 (p. bibljografja źródła); — XVI 104 (p. historycy, katalogi); — XVII 124, 127—129 (p. dzieje); — XVIII 134—136; XIX, 49, 126, 134—136 (p. bibljografja, historja, sprawa, źródła); — XIX Sto lat myśli polskiej 136-140; — oświecenia 36; p. dzieje, dziejopisarstwo, stulecie; wieki średnie 32, 41, 109, 115.
Wielewicki J. 127.
Wielka Brytanja 98.
Wielkie Księstwo Litewskie 105, 111, 117, 142.
Wielkopolska 45, 144.
Wielopolski A. 50.
Wierzbowski T. 15, 65, 66, 89, 123, 130.
wierzenia religijne 71, 72.
wieś polska (wieśniacy) 38, 42.
Wilder H. 50.
Wilson W. 32.
Wincenty Mistrz 114; — z Kielc 114.
wiosna ludów 37.
Wisłocki W. 92; — W. T. 92.
Wiszniewski M. 138.
Wiśniowiecki Jeremi ks. 128; — Michał Korybut król pol. 125.
Wiśniowski T. 16.
Witkowski St. 26.
wizytacje 90; — biskupie 112.
wizytatorzy, p. instrukcje.
Władysław Herman 109; — Łokietek 40; — Jagiełło 40; — Warneńczyk 40, 116; — IV, 43, 44, 124, 124.
władza królewska 73, 104; — monarsza 104; władze 109.
własność ziemska 16.
Włochy 76, 82.
Włocławek p. biskupi.
Włodkowic Paweł 115.
włościanie p. gospodarstwo, poddaństwo, sprawa, stanowisko.
Wojciech św. p. pasje, żywot.
Wojciechowski K. 103; — T. 39, 53, 57, 114, **141**, 154.
wojna brandenburska 44; — chocimska 127; — chłopska 78, 79; — francusko-pruska 37; — kokosza 122 (p. *conciones*, diarjusz); — moskiewska 44, 95, 127; — na Bałkanach 83; peloponeska 35; — polsko-bolszewicka 50, 134; — religijna w Niemczech 81; — — w Szwajcarji 79; — siedmioletnia 45; — szmalkaldzka 79; — światowa 37, 38, 50, 81 (p. historycy, następstwa); — trzydziestoletnia 36; — turecko-rosyjska 81, 82; — wielka 35; — z r. 1611, 127; — 1831 r. 49; — 1878 r. 81; p. *Bellum, Commentariarum*, historja, Polska; wojny 73; — duńskie 44; — kozackie 36, 129; — perskie 22, 35, 85, 152; — polsko-moskiewskie 85; — tureckie 36, 44; wojen Karola W. przegląd 75, 76.

wojsko 73, 105.
wojskowość 105.
wojowanie p. sposoby.
Wolf G. 14, 119.
wolność p. walka.
Wolsey kard. 79.
Wołyń 39.
Wormacja p. edykt, sejm.
Wójcicki K. Wł. 128, 137, 138.
wpływy rosyjskie na Bałkanach 81.
Wrocław p. biskupi, *Liber*.
Wrotnowski Feliks 139.
Wróblewski Walerjan 138.
wschód 20, 22, 66, 71, 77, 103; — — bliski 82; — daleki 37, 83; — Europy 104; —: rola Polski na wschodzie 77; — starożytny **23**, 69, 87, 151.
wskazania bibljograficzne 8; — dla nauczyciela 52; — metodyczne do nauki historji 52.
wskazówki bibljograficzne 9, **13**, 15, 21, 29, 38, 68, 70, 100, 119, **144**; — — z dziedziny z nauk pomocniczych historji 87; — do historji starożytnej 13; — do pisania rozprawek 10; — informacyjno-bibljograficzne 136; — metodyczne 15, 142, 144; — — do programu gimnazjum państwowego 25, 142; — ogólne programów 69; — praktyczne dla nauczycieli historji 15, 62, 67, 126, 145, 150; — urzędowe 13; — w zakresie literatury popularno-historycznej 145.
wskrzeszenie państwa polskiego 50, 81, 134.
współczesność wydarzeń 65.
wstąpienie na tron Stanisława Augusta 77.
wstęp do badań historycznych 14, 84, 86, 93, 94, 97, 99, 159, 160; — — historji Słowian 15, 58, 64; — — ludoznawstwa polskiego 15, 58; — do studjum historji starożytnej 22; wstępy do wydań krytycznych 119.
Wybicki J. 131.
wybór akt (rok 1863) 38; — dokumentów 37; — pism politycznych 95.
wychowanie 93; — narodowe (obywatelskie) 53, 144.
wyczerpanie materjału 159; — źródeł 158.
wydania krytyczne źródeł 119.
wydatki królewskie 105.
wydawanie źródeł 96, 141.
wydawnictwa akt 110; — etnograficzne, etnologiczne 18; — Księgarni Polskiej w Warszawie 145; — międzynarodowe (p. bibljografja); — źródłowe 95, 97, 113, 157.
wydział humanistyczny, klasyczny, matematyczno-przyrodniczy 51.
Wydżga Stefan 128.
wygaśnięcie Jagiellonów 77.
wyimki źródłowe 83, 104.
wykazy 161; — literatury 8, 135.
wykład 160; wykłady uniwersyteckie 33, 65, 114.
wykopaliska jerozolimskie 24.
wymogi z historji powszechnej 3.
wynalazek druku 88.

wypieranie Turków z Europy 82.
wypiski źródłowe 99, 159.
wypisy historyczne **34**, 52, 70, 72, 78, 83, 90, 96, 101, 102, 152; — do nauki dziejów starożytnych 70; — źródłowe 6, 35, 72, 75.
wyprawa na Miechów 50; — żwaniecka 44; p. dziennik, diarjusz; wyprawy krzyżowe 30, 36; — zbrojne 73.
wyroby z bronzu 84.
wysłańcy królewscy 75.
wyszkolenie filologiczne, filozoficzne, logiczne 100; — metodologiczne 107; — psychologiczne 100.
wytwory człowieka 57, 84.
wyznania chrześcijańskie 106.
wzory do opracowania 156.
wzrost państwa polskiego 40; — reformacji 41; — znaczenia papieży 76.

zabory protestantów 79; zabór austrjacki **49**, 68, 108; — rosyjski 37.
zabytki architektury 73; — egipskie 73.
zachód 28, 42; p. Europa.
Zachorowski St. 38, 106, 153.
zachwianie równowagi stanów w Polsce 36.
zadania historji 68, 132; — — w epoce Stanisława Augusta 132, 135.
zagadnienia historyczne 70, 85, 107, 156, 159, 160; — popularyzacji historji 144; — prowenjencji 95; — regjonalizmu 144; — teoretyczne historji 135; — ustrojowe Polski 38; — wychowawcze historji 143; — syntezy w historji 68, 160.
zajęcia życia codziennego 73.
zakon jezuitów 80; — krzyżowy 40, 16; — — (mistrze) 84; zakony włoskie (nowe) 80.
Zakrzewski K. 25, 28; — St. 14, 33, 39, 115, 118, 141, 142, 153; — W. 21, 41, 43, 68, 70, 101, 122, 141, **142**, 151—153.
Zaleski Br. 139.
zaludnienie p. gęstość, przyrost, rozwój.
Załęski ks. 133.
Załuscy p. bibljoteka.
Zamojski J. 43.
zapiska karolińska 118.
zapiski historyczne 117.
Zaporoże p. kozacy.
zarys biograficzny 48.
zarząd w Królestwie Polskiem 48.
zasady krytyki erudycyjnej 158.
zatarg Anglji z Francją o Faszodę 82.
Zawadzki B. 20, 134; — K. 125.
Zbaraż p. oblężenie.
zbieranie literatury 156; — źródeł 157; zbiory akt 90; — formuł 112; — na ziemiach polskich 91; — o charakterze muzealnym 89; — odpisów 110; — polskie 89; — źródeł **92**, 97; — — typowe (ważniejsze) **93**; zbiór dokumentów najważniejszych do do powstania państwa polskiego 38; — dyplomatyczny 98; — opowiadań do dziejów

ojczystych 35; — pamiętników 128.
Zborów p. pokój.
zburzenie państwa Longobardów 76.
Zdobnicka M. 60.
Zebrzydowski 36, 43, 124.
Zeissberg H. 109, 113, 115, 132.
zestawienia 60; — synchronistyczne 66.
Zieliński J. 121; — T. 23, 26, 28.
ziemia 61 (p. nauka); — (czasopismo) 144; ziemie dawnej Polski 17, 20; — litewsko-ruskie 37; — polskie 36—37, 48, 65 (p. zbiory); — południoworuskie 117; — ruskie 18, 39; — Rzeczypospolitej 16.
Zimorowicz J. B. J. Ozimek 129, 130.
Zivier E. 32.
Zibrt Č. 91.
zjawiska p. metoda.
zjazdy historyków 109, p. pamiętnik.
zjednoczenie państwa polskiego 36; — Włoch 31.
zmiany na półwyspie Bałkańskim 81; — stanu posiadania narodowego 16; — terytorjalne na ziemiach Polski 61.
znaczenie dziejowe morza 64; — gospodarcze środowiska 64; — kościoła w państwach barbarzyńskich 76; — metryk kościelnych dla badań naukowych 161.
znajomość faktów historycznych 4, 69, 83; — języków 5, 7, 8, **100**.
Zoll Fr. 139.
związek genetyczny 155; — polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych 144; — pragmatyczny 155; — szmalkaldzki 79; — zawodowy nauczycielstwa polskich szkół średnich 4.
Zwingli 79.
zwój 86.
zwyczaje 73; p. opis.
Zygmunt August 42, 123; p. bezkrólewie, *Rerum*; — I Stary 36, 41, 119, 120, 123, 132; p. *commentarius*, czasy, *de rebus gestis*, *De Sigismundi*, elekcja; — III 43, 124, p. *brevis narratio*, *historia*.

źródła 2, 3, 7, 44, 70, 72—74, 78, 81, 83—86, 90, 94, 96, 99, 100, 107, 110, 150, 152, 154—156, 158, 159; — archiwalne 134; — — do dziejów powstania 1863 r. 134; — bezpośrednie 84, 86, **109**, 154; — dawnego prawa polskiego 15, 86, 90, 109, 113, 126, 154; — do dziejów Niemiec 91; — — — Polski 2, **109**; — — — Rzymu 27; — — historji najnowszej Polski 134; — — — nowoczesnej 134; — — — rosyjskiej 91; — — — starożytnej 87; — — wojskowej historji powstania styczniowego 134; — drukowane 88, 154, 157, 160; — dziejowe XV w. 115; — — Śląska 115; — epigraficzne 109, 132; — ikonogra-

ficzne 115; — historji XIX w. 134; — — ostatniej wojny polskiej 134; — historjograficzne 85, 88, 112, 113, 117; — historyczne 1, 3, 67, **83**, 86—88, **92**—94, 96—100, **109**; — — średniowieczne 97; — krajowe 117; — niemieckie 118; — nowożytne 119; — opisowe 85, 112; — pisane 88, 109, 111, 112, 154, 157; — postronne 117, 118; — pośrednie 84, 85, 109, **112**, 154; — rękopiśmienne 126, 154; — ruskie 117; — tłumaczone 100; — tradycji 109, **112**; — — drukowanej, obrazowej, pisanej, ustnej 85; — utrwalone na piśmie 86.

źródło interpolowane 94; — oczyszczone 98; — prawdziwe, sfałszowane 94.

źródłoznawstwo 83, 97; — Grecji 25.

Żerbiłło J. 115.

Żmudź 121.

Żółkiewski St. 43, 95, 127.

Żwaniec p. wyprawa.

życie domowe 73; — gospodarcze 61, 64; — i obyczaje Grzegorza z Sanoka 85; — kulturalne 61; — polityczne 65; — polskie w dawnych wiekach 34; — pośmiertne p. nauka; — umysłowe 20; — zbiorowe, p. organizacja, psychologja.

Żydzi 16, 24, 78, 106.

żywot chłopa polskiego 49; — pięciu braci męczenników 114; — św. Stanisława, św. Wojciecha 114.

żywoty 112; — świętych 114.

Biblioteka Pedagog. w Krakowie

662

UP - Kraków BG
1050155534